

ӘОЖ
КБЖ

Республикалық оқу-әдістемелік кеңес оқу құралы ретінде ұсынған

Рецензенттер:

Философия ғылымдарының докторы, профессор Ғабитов Тұрсын Хафизұлы;
Философия ғылымдарының докторы, профессор Құсайынов Дәуренбек
Өмірбекұлы;
Философия ғылымдарының кандидаты Божбанбаев Бауыржан Мұратұлы.

Ержанов Е.Д., Арипжанова У.К., Батырханова Ә.Қ. Мәдени антропология:
ізденушінің зерттеу картасы: оқу құралы. **Еңбектің атауы: басылым түрі /**
А.Ә. Тегі. – баспа,
2025. – көлемі б.: сур.

ISBN

Бұл оқу құралы – мәдени антропология саласында алғаш қадам жасаған
ізденушілерге арналған теориялық-әдіснамалық навигация. Еңбекте
антропологиялық танымның классикалық ұстанымдары мен заманауи
парадигмалары жүйелі түрде талданып, зерттеу жүргізудің негізгі кезеңдері
нақты көрсетіледі. Автор диахронды және синхронды көзқарастарды,
салыстырмалы әдістерді, этнографиялық далалық жұмыс принциптерін,
сондай-ақ футуроантропология мен мәдени психологияның өзекті бағыттарын
біртұтас ғылыми карта ретінде ұсынады. Мәдениет пен болмысты зерттеудің
эпистемологиялық, тарихи және саяси контексттерін қамти отырып, бұл еңбек
жас зерттеушіге ғылыми бағдар береді және антропологиялық ойлаудың
құрылымын ұғынып, терең зерттеу жүргізуге мүмкіндік ашады.

ӘОЖ
КБЖ

© Е.Ержанов, Ұ. Арипжанова, Ә.Батырханова, 2025
© **Н.Ә. Бауман атындағы ММТУ**, 2025
© **Рәсімделуі. Баспа, жылы**

«МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯ: ІЗДЕНУШІНІҢ ЗЕРТТЕУ КАРТАСЫ»

Жоспар:

1. Антропология
2. Ізденуші үшін теориялық негіздерді терең зерттеудің маңызы
3. Ізденушінің тақырып таңдауына кеңес
4. Зерттеу жүргізетін тақырыптың тарихнамасы
5. Дерек көздерді қарастыру
6. Этнографиялық зерттеу принциптері (далалық зерттеу)
7. Диахронды көзқарас: Мәдениеттің тарихи тереңдігін зерделеу
8. Диахронды парадигманы тереңдететін және толықтыратын теориялар
9. Синхронды көзқарас
10. Синхронды парадигманы тереңдететін және толықтыратын теориялар
11. Антропологиядағы салыстырудың үш түрі
12. Мәдени антропологиядағы парадигмалар дегеніміз не?
13. Футуроантропологиялық көзқарас: болашақ қоғамды зерттеудің интегративті бағыты
14. Мәдени психологияны зерттеудің жетінші кезеңі: негізгі принциптер мен тұжырымдамаларды жүйелі талдау
15. Мәдени антропологиялық зерттеулердегі саяси контекст: Нақты бағыттар мен өзекті мәселелер
16. Қазақ мәдениетін сақтап қалудың антропологиялық стратегиясы: жаһандану дәуіріндегі теориялық-практикалық парадигма

АЛҒЫ СӨЗ

XXI ғасыр – адамзат тарихындағы ерекше парадигмалық түйіліс тұсы. Бұл дәуір тек технологиялық инновациялармен немесе цифрлық прогреспен ғана ерекшеленбейді; ол – терең рухани-мәдени дүмпулер мен символдық кеңістіктің бұрын-соңды болмаған мутациясы арқылы сипатталады. Жаһандық турбуленттілік, ақпараттық артық жүктеме, медиалық гиперреалдылық жағдайында адам тек ақпарат тұтынушысы ғана емес, мәдени-онтологиялық агент, символдар мен мағыналар өндірісінің субъектісі ретінде жаңа эпистемологиялық координаталарда өзін қайта пайымдауға мәжбүр болады. Постиндустриалды қоғам жағдайында кеңістік пен уақыттың перцептивтік құрылымы күрт өзгеріп, ұжымдық жад, мәдени кодтар және ритуалдық тәжірибелер бұрынғы мағынасынан ажырап, жаңа семиотикалық формаларға ене бастады. Осы кең көлемдегі трансформациялар мәдени антропология ғылымының өзекті болуына себеп болып отыр. Егер XX ғасырда бұл ғылым этникалық мәдениеттерді сипаттауға бағытталса, бүгінде ол – жаһандық өзгерістер контекстінде адам болмысының метасемиотикалық, когнитивтік және агенттік құрылымдарын зерттейтін постдисциплинарлық кеңістікке айналды. Мәдени антропология енді тек этнографиялық бақылау емес, мәдени мәтіндерді, көрінбейтін мағыналарды, ритуал мен таңбаның терең қабаттарын талдайтын күрделі интердисциплинарлық эпистемология ретінде қалыптасып отыр. Осылайша, XXI ғасырдың мәдени турбуленттілігі мен когнитивтік жарылысы жағдайында мәдени антропология – адамды және қоғамды жаңа дүниетанымдық биіктіктен қарауға мүмкіндік беретін рефлексивті алаңға айналуға айналуда. Бұл ғылыми ғана емес, экзистенциалды қажеттілік. Себебі, бүгінгі адам – тек сыртқы шындықты емес, өзінің ішкі болмысын да мәдени жүйелер арқылы ұғынатын, көпқабатты онтологияның тасымалдаушысы. Сондай-ақ, мәдени антропология бүгінгі күні тек этнографиялық сипатта мәлімет жинақтайтын дәстүрлі сала ғана емес, адамзат болмысының архетиптік, символдық және семиотикалық құрылымдарын көпқырлы ғылыми призмалар арқылы пайымдайтын терең интердисциплинарлық өріс ретінде орныққан. Классикалық антропология көбіне физикалық, биологиялық және архаикалық қоғамдардың шеңберінде қалған болса, мәдени антропология – символдық жүйелерді, ритуалдық тәжірибелерді, ұжымдық жад пен мәдени трансляцияны зерттеу арқылы адамның мәдени агенттігін тұтас онтологиялық-когнитивтік жүйе ретінде ұғынуға ұмтылады.

Қазіргі кезеңде мәдени антропология постдисциплинарлық сипат алып, философия, семиотика, психоанализ, медиа зерттеулер, нейроғылым, тіл білімі және цифрлық технологиялармен тығыз тоғыса отырып, адамды – мағына тудырушы және мағынамен өмір сүретін субъект ретінде зерттейді. Бұл ғылымның басты ерекшелігі – тек мәлімет жинау емес, мәдени формалар мен құрылымдардың астарындағы мағыналық тереңдікті, ритуалдар мен

таңбалардың мәдени-тарихи қабаттарын, ұжымдық жад пен әлеуметтік интуицияларды кешенді түрде интерпретациялауында. Осы бағытта мәдени антропология символдық әрекет, ритуалдық динамика, мәдени кодтар мен ұжымдық жад секілді феномендер арқылы адамның өзін-өзі тану, бейімделу және трансформациялану үдерістерін зерттейтін рефлексивті және герменевтикалық ғылымға айналып отыр. Бұл оны гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі интеллектуалдық статусы жоғары, теориялық тұрғыдан күрделі, әрі мәдениетаралық синтез бен салыстырмалы түсіну әдістерін біріктіретін қуатты танымдық құрал ретінде танытады. Осылайша, мәдени антропология өзара мағыналар әлеміндегі адами қатынастарды, дүниетанымдық карталарды және символдық кеңістіктерді зерттеудің әмбебап парадигмасы ретінде қазіргі ғылыми кеңістіктегі айрықша орнын нақтылап, адам туралы білімнің жаңа мета-деңгейін қалыптастыруда шешуші рөл атқарып отыр.

Ал ғылыми кеңістікке алғаш қадам басқан жас зерттеуші өзін шексіз әрі құрылымсыз әлемге енген саяхатшыдай сезінеді: әр бұрыштан ашылатын жаңа теориялық бағдарлар, бір-біріне қайшы келетін әдіснамалық ұсыныстар, күрделі ұғымдар мен өзара қабаттасқан дискурстар сананы шырмап, бастапқы мотивацияның өзегін әлсіретіп жібереді. Мұндай жағдайда зерттеушінің ішкі интеллектуалдық жағдайы – бағытсыздық пен танымдық алаңдаушылықтың тоғысына түсіп, оның теориялық қозғалысы мен шығармашылық еркіндігін тежей бастайды. Теориялар молшылығы мен концептуалдық поливарианттылық еліктіргенімен, дәл осы молшылық – шешім қабылдау мен ғылыми бағдарды табу процесінде күйзеліс пен сенімсіздік туғызады. Сондай-ақ көп жағдайда жас ғалым зерттеу объектісін таңдауда, әдістемелік тәсілін негіздеуде немесе зерттеу шекарасын анықтауда ішкі дилеммаға тап болады. Әр теория өзінше тартымды, әр әдіс өзінше тиімді көрінгенімен, бұл плюрализм жүйесіздікке ұласып, ғылыми рефлексияны дағдарысқа әкеле алады. Оның үстіне, постдисциплинарлық дәуірдің ерекшеліктері – пәнаралық синтез, интертекстуалдық түсінік және мағыналар күрделілігі – зерттеушінің ішкі когнитивтік тепе-теңдігін жиі бұзады. Осылайша, ол нақты академиялық ұстаным қалыптастыру мен интеллектуалдық координаттар жүйесін табудың қажеттілігіне бетпе-бет келеді. Осы еңбектің басты мақсаты да дәл осы рухани-танымдық дағдарысты жеңілдету, жас ізденушінің бойындағы бағдарсыздық сезімін жүйеленген интеллектуалдық картамен алмастыру болып табылады. Яғни бұл еңбек – күрделі ғылыми лабиринтте жол іздеген зерттеушіге бағдаршам іспетті. Ол тек бағыт сілтеп қана қоймайды, сонымен қатар, зерттеу субъектісін табуға, әдістемелік ұстаным қалыптастыруға, мәдени антропологиядағы жеке ғылыми траекторияны саналы түрде түзуге мүмкіндік береді.

Ұсынылып отырған еңбек – мәдениет кеңістігінде бағдарынан жаңылмаған, бірақ ғылыми координаттарын айқындауға мұқтаж зерттеушіге арналған символдық компас іспетті. Ол дәстүрлі оқулықтардан өзгеше: бұл – мәдени антропология әлеміндегі қозғалыстың маршрутын сызатын, теориялық пайым мен әдістемелік таңдауды өзара үйлестіретін интеллектуалдық картография. Автор ұсынған «зерттеу картасы» ұғымы – тек

метафоралық модель ғана емес, сонымен қатар теориялық-методологиялық бағдар құралы. Ол мәдениет феноменін зерттеудің көпқырлы векторларын, ұстанымдық репертуарларын және әдістемелік траекторияларын жүйелі түрде ұсынуға бағытталған.

Кітап құрылымы – қозғалысқа бағытталған, яғни әрбір бөлім оқырманды мәдени антропология кеңістігінің белгілі бір аймағына жетелейтін маршрут ретінде құрылған. Бұл маршруттар кездейсоқ емес – олардың әрқайсысы таным мен талдаудың нақты тәсілдерін, ұғымдық өрістерін және интерпретациялық логикасын қамтиды. Бір тарауда теориялық парадигмалар ашылса, екіншісінде – әдіснамалық стратегиялар ұсынылады; үшіншісінде – мәдени рефлексия мен ұжымдық жадты талдау үлгілері қарастырылады. Бұл синтездік құрылым зерттеушіні тек білім тұтынушысы емес, мағына тудырушы субъект ретінде қалыптастыруды көздейді. Осылайша, бұл еңбек – мәдени антропологияға енген жас зерттеушінің танымдық маршрутын бағдарлауға арналған көпқабатты ғылыми-әдіснамалық кеңістік. Мұндағы әрбір теориялық блок – семиотикалық бағдар, әрбір әдіснамалық бөлім – эпистемологиялық шамшырақ, ал әрбір мәдени талдау – ұжымдық сана мен болмыстың терең қабаттарына бағытталған символдық экспедиция. Сондай-ақ кітап – карта. Ол бағытты көрсетеді, бірақ жүретін жолды зерттеушінің өзі салады. Яғни кітаптың мазмұндық өзегі – мәдени антропологияны қазіргі заманның күрделі онтологиялық, аксиологиялық және әдіснамалық талаптарына жауап беретін интегративтік ғылым ретінде пайымдауға негізделген. Еңбекте мәдениет теориясының негізін құрайтын құндылықтық өлшемдер – аксиология, символдық тәртіп, ұжымдық жад пен тарихи сана – кеңінен қарастырылып, мәдени кодтардың рухани-элеуметтік құрылымдағы рөлі теориялық тұрғыдан ашылады. Мәдени құрылымдарға баға беру мен олардың мағыналық архитектурасын талдау арқылы адамзат болмысының құндылықтық матрицасын пайымдау мақсаты көзделеді. Екінші маңызды бағыт – этнографиялық әдістер мен мәдени психология арасындағы жаңа тоғыстарды зерттеу. Мұнда мәдени тәжірибелерді сипаттаудағы феноменологиялық тәсілдер, когнитивтік модельдер, визуалды этнография, нарративті құрылымдар мен ритуалдық репрезентациялар арқылы мәдениетті кешенді интерпретациялау ұсынылады. Жаңа әдіснамалар арқылы зерттеуші тек сырттай бақылаушы емес, мәдени мағыналармен әрекеттесуші рефлексивті агент ретінде сипатталады. Үшінші мазмұндық блок – футуроантропология мен болашақ қоғам концепцияларын қамтиды. Бұл бөлімде постгуманизм, цифрлық антропология, экзомәдени трансформация және технокогнитивтік қоғам сияқты теориялар негізінде болашақтағы мәдени сценарийлер, алгоритмдік субъектілік және мәдени бірегейліктің жаңа формалары ұсынылады. Аталған парадигмалар арқылы мәдени антропология тек өткенді зерттейтін ғылым ғана емес, болашақтың мәдени-онтологиялық моделін құрастыратын шығармашылық алаң ретінде танылады. Осылайша, кітаптың мазмұны мәдениет туралы білімді кеңейтіп қана қоймай, оның аксиологиялық мәнін, әдіснамалық мүмкіндіктерін және болашақтағы трансформациялық перспективаларын тұтас бір жүйеде пайымдауға жол

ашады. Бұл – мәдени антропологияны жаңа ғылыми биіктікке көтеретін, көпөлшемді танымдық құрылымдардың өзара байланысын көрсететін кешенді интеллектуалдық тәжірибе. Бұл еңбек – мәдени антропология кеңістігінде жүйелі бағдар іздеген әртүрлі деңгейдегі зерттеушілерге арналған интеллектуалдық ресурс. Ол PhD деңгейіндегі ізденушіге – мәдениет теориясы мен қазіргі антропологиялық дискурстарды терең пайымдауға арналған теориялық тұғыр ұсынса, магистрантқа – зерттеу логикасын қалыптастыру мен әдіснамалық конструкция құрастыруда сенімді құрылым ретінде қызмет етеді. Ал студентке – гуманитарлық ойлау қабілетін кеңейтіп, мәдениетті ұғынудың күрделі өлшемдерін түсіндіретін шабыт көзі әрі ғылыми бағдар береді. Сонымен қатар, бұл еңбек тәуелсіз зерттеушілер мен мәдениеттанушылар үшін – жеке ғылыми траекториясын қалыптастыруда теориялық-коммуникативтік компас, кәсіби-практикалық анализ жүргізуде қолданбалы рефлексия құралы ретінде бағалы.

Кітаптың практикалық маңызы – тек академиялық шеңберде шектелмейді. Мұндағы идеялар мен әдістер мәдениетаралық коммуникация, білім беру бағдарламалары, әлеуметтік талдау, цифрлық мәдениет зерттеулері, саясаттану мен философия сияқты салаларда да қолдануға бейімделген. Ол мәдениет пен адам болмысын зерттеудің жаңа сапалық деңгейіне жетелеуге арналған ғылыми шабыт пен құрылымдық әдіс ұсынатын кешенді еңбек ретінде қызмет етеді. Осылайша, бұл кітап әртүрлі ғылыми аудиторияға – тереңдік, құрылым және шабыт ұштастығымен – танымдық картографияның өзара қабаттасқан кеңістігін ашады. Ол әрбір оқырманды мәдени антропология әлемінде өзінің ғылыми бағытын табуға, ізденісін жүйелеуге және мағынамен әрекеттесу мәдениетін қалыптастыруға шақырады. Сонмен қатар ғылым – бұл дайын білімдердің жиынтығы емес, шындықты үздіксіз қайта пайымдау мен болмысты ұғынуға бағытталған адамзаттық таным әрекетінің рухани формасы. Ол – сұрақ қоюдан, күмән келтіруден, мағына іздеуден және түсіну мүмкіндігін іздеуден тұратын шексіз үдеріс. Ғылымда абсолютті тұжырымнан гөрі, рефлексивтік қозғалыс маңызды: бұл білімге емес, түсінікке ұмтылу жолы. Осы жолда адам өзін, өзгені және әлемді қайта-қайта ұғынуға мәжбүр. Ғылыми таным – тек рационалдық логика емес, сонымен бірге экзистенциялық мазмұн мен мағыналық тереңдікті іздеу кеңістігі. Осы мағынада мәдени антропология – тек нақты мәдениетті сипаттауға арналған аналитикалық аппарат қана емес, адамның мәнін, символдық әлемдегі болмысын және ұжымдық санадағы мағыналық құрылымын түсінуге бағытталған философиялық әрекет. Ол – мәдениетті жай суреттемейді, оны таным объектісі ретінде емес, адам мен әлемнің өзара қарым-қатынасын бейнелейтін метаонтологиялық айна ретінде ұсынады. Мәдени антропология – адамның рухани қозғалысын, символдық тәжірибесін және мағынамен әрекеттесуін талдайтын сыни-шығармашылық кеңістік. Бұл ғылым адамның әлеммен сұхбатын, уақытпен байланысын, мәдени кодтар арқылы өрнектелген ұжымдық ақыл-ойдың формаларын зерделейді. Сондықтан да, бұл еңбек – ғылымды сана мен мәдениеттің қиылысында түсінуге бағытталған метатәсіл. Ол оқырманды тек біліммен қаруландырып

қана қоймай, мәдени мағыналарды сезінуге, ғылыми пайымдаудың ішкі этикасын меңгеруге, танымдық адалдық пен рефлексияны ұстануға шақырады. Ал мәдени антропология осы үдерісте – адамның болмысын тереңінен тануға арналған символдық кілт, рухани кеңістікті ұғынуға мүмкіндік беретін герменевтикалық платформа ретінде көрінеді.

АНТРОПОЛОГИЯ

Антропология – адамзаттың өткені мен бүгінін зерттейтін кешенді ғылым. Ол адамзат қоғамдарының шығу тегін, эволюциясын, мәдениетін, әлеуметтік құрылымдарын және қоршаған ортаға бейімделуін жан-жақты қарастырады. Бұл ғылым адамның биологиялық және мәдени көптүрлілігін зерттеумен қатар, олардың уақыт пен кеңістікке байланысты өзгеруін де талдайды.

Антропологияның негізгі бағыттары	Зерттейтін, қарастыратын мәселелері
Биологиялық антропология	– адам биологиясын, эволюциясын және генетикасын зерттейді. – адам мен приматтардың салыстырмалы анатомиясын, сондай-ақ ежелгі және қазіргі адамдардың биологиялық ерекшеліктерін қарастырады.
Археология	– ежелгі қоғамдардың материалдық мәдениетін зерттейді. – Қазба жұмыстары арқылы өткен қоғамдардың құрылымын, өмір сүру ортасын және әлеуметтік өзгерістерін анықтайды.
Антропологиялық лингвистика	– тілдердің дамуы мен әртүрлілігін зерттейді. – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастырады және Франц Боас бастаған релятивистік бағытпен тығыз байланысты.
Мәдени антропология	– адамзат қоғамдары мен мәдениеттерінің алуан түрлілігін, олардың құрылымы мен дамуын, әлеуметтік институттарын, символдық жүйелерін және өмір салтын зерттейді; – мәдени әмбебаптылық пен айырмашылықтарды, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды, дүниетанымдық жүйелер мен әдет-ғұрыптарды талдай отырып, адамның әлеуметтік мінез-құлқын жан-жақты қарастырады.

Мәдени антропология тарихи, салыстырмалы және этнографиялық әдістерді қолдана отырып, мәдениеттің қалыптасуы мен өзгеру динамикасын зерттейді. Бұл сала этнография, этнология, лингвистикалық және қолданбалы антропологиямен тығыз байланыста дамиды және қазіргі заманғы жаһандану,

миграция, мәдени трансформация мәселелеріне қатысты маңызды теориялық және эмпирикалық білім ұсынады [1].

ІЗДЕНУШІ ҮШІН ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРДІ ТЕРЕҢ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Ғылыми ізденістің табысты болуы үшін ең алдымен оның мықты теориялық негізі болуы шарт. Теориялық дайындық зерттеудің бағытын айқындап, оны жүйелі әрі негізді түрде жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе мәдени антропология сияқты кешенді және көпқырлы салада ерекше маңызды. Себебі, мәдени антропология әртүрлі қоғамдар мен мәдениеттерді зерттеу барысында алуан түрлі әдістер мен теориялық ұстанымдарды қолданады. Бұл теориялық білім зерттеушіге өз жұмысын белгілі бір ғылыми дискурстың шеңберінде орналастыруға, зерттеу сұрақтарын нақты және негізді етіп құруға көмектеседі. Егер зерттеуші теориялық негіздерді терең меңгермесе, ол өз зерттеуінің аясын анықтауда, деректерді талдауда және олардың мәнін дұрыс түсіндіруде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл өз кезегінде зерттеудің сапасына, оның жаңашылдығы мен ғылымдағы орнына әсер етеді. Сондай-ақ, мәдени антропологияда теориялық дайындықтың маңызы ерекше зор, себебі бұл сала әртүрлі теориялық бағыттар мен әдіснамалық тәсілдерді үйлестіре отырып, мәдениеттерді тереңірек түсінуге ұмтылады. Антропологиялық зерттеулерде қолданылатын негізгі теориялық бағыттар, мысалы, эволюционизм, функционализм, құрылымдық антропология, символдық және постмодернистік тәсілдер – барлығы да зерттеудің тұжырымдамалық негізін құрайды. Бұл теориялар мәдени құбылыстарды сипаттау мен түсіндірудің әртүрлі жолдарын ұсынады, ал олардың үйлесімді түрде қолданылуы зерттеу нәтижелерін жан-жақты, әрі тереңінен ашылуына мүмкіндік береді. Сондықтан, ізденуші зерттеуге кіріспес бұрын, осы теориялық бағыттарды жүйелі түрде зерттеп, олардың өзара байланысын, ерекшеліктері мен қолдану аяларын меңгеруі тиіс. Бұл зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз етіп, алынған нәтижелердің сенімділігі мен объективтілігін арттырады.

Теориялық дайындықтың рөлі: Теориялық білім – кез келген ғылыми зерттеудің тірегі. Ізденуші зерттегелі отырған құбылысты жан-жақты түсіну үшін сол тақырып бойынша қалыптасқан негізгі теорияларды, концептуалды бағыттарды және олардың дамуын зерттеуі керек. Бұл ізденушінің зерттеу мәселесін дәл анықтауына, оны дұрыс тұжырымдауына және өз еңбегін ғылыми дискурста орналастыруына көмектеседі [2; 3].

Теориялық негіздер эмпирикалық зерттеулерге бағдар береді: Зерттеу тек деректер жинаудан ғана тұрмайды. Оның нәтижелі болуы үшін алынған деректерді ғылыми тұрғыдан талдау қажет. Ал бұл үшін зерттеуші қолданатын әдістер мен әдіснамалық ұстанымдардың теориялық негіздерін білуі тиіс. Жақсы меңгерілген теориялық білім зерттеушінің эмпирикалық мәліметтерді дұрыс түсіндіріп, олардан қажетті тұжырымдар жасауына мүмкіндік береді.

Ғылыми дәстүр мен контекстті түсіну: Әрбір ғылыми мәселе белгілі бір дәстүрлер мен контекстер аясында қарастырылады. Ізденуші өз зерттеуінің

қай бағытқа жататынын, қандай ғылыми мектептермен ұштасатынын білуі керек. Теориялық білімсіз зерттеудің жаңалығы мен маңыздылығын көрсету қиынға соғады. Сондықтан ізденуші өз жұмысын ғылымдағы бұрынғы жетістіктермен сабақтастырып, жаңа көзқарас ұсынуы тиіс [4].

Академиялық тіл мен ұстанымды қалыптастыру: Ғылыми жазба мәдениеті мен зерттеушілік ұстанымды қалыптастыру да теориялық білімге негізделеді. Теориялық еңбектерді оқу арқылы ізденуші ғылыми ойлау стилін дамытады, ғылыми терминологияны меңгереді және өз тұжырымдарын негіздеуді үйренеді. Бұл зерттеу нәтижелерін академиялық қауымдастыққа түсінікті әрі сенімді түрде ұсынуға көмектеседі.

Теориялық білімнің жеткіліксіз болуының салдары: Теориялық негіздерді білмеу немесе оларды үстірт меңгеру ғылыми зерттеудің сапасына кері әсерін тигізеді. Мұндай жағдайда ізденуші:

- Зерттеу тақырыбы мен оның өзектілігін дұрыс айқындай алмауы мүмкін;
- Эмпирикалық деректерді талдауда қателіктерге жол беруі ықтимал;
- Ғылыми ортада өз жұмысын сенімді негіздей алмауы мүмкін;
- Жаңа тұжырымдарды ұсыну барысында алдыңғы зерттеулерді ескермеуі салдарынан қайталанатын немесе негізсіз тұжырымдар жасауы мүмкін;
- Зерттеу нәтижелерінің қолданбалы маңызы төмен болып, ғылыми қауымдастыққа ықпалы аз болуы мүмкін [5].

Мәдени антропологиядағы теориялардың маңыздылығы: Зерттеу жұмысын бастамас бұрын, белгілі бір ғылым саласындағы негізгі теориялар мен әдіснамалық тәсілдерді терең түсіну – дұрыс гипотезалар қалыптастыру үшін аса маңызды. Бұл мәдени антропологияға да тікелей қатысты. Себебі мәдени антропология – тек эмпирикалық мәліметтер жинаумен шектелмейтін, белгілі бір теориялық құрылымдар мен ұстанымдарға сүйенетін ғылым.

Бұл теориялар мәдениет туралы түсінігімізді жүйелеп, әртүрлі мәдени құбылыстарды талдау үшін негіз береді. Олар мәдениеттің қалай қалыптасатынын, дамитынын және адамдардың өміріне қалай ықпал ететінін зерттеуге көмектеседі. Егер зерттеуші мәдени антропологияның теориялық негіздерін білмесе, ол мәдени құбылыстардың мәнін толықтай аша алмауы мүмкін. Теориялар ғылыми зерттеудің бағытын айқындап, қандай сұрақтарды қою керектігін және оларды қалай талдау қажет екенін көрсетеді.

Мысалы: Классикалық және заманауи теорияларды салыстыру. Классикалық зерттеу: Клод Леви-Строс (1908-2009) – «Құрылымдық антропология»:

- Мәдениетті құрылымдар жиынтығы ретінде қарастырады;
- Мифтер мен тілдің құрылымдық ұқсастықтарын зерттейді;
- Символдық мағыналар мен бинарлық оппозициялар маңызды рөл атқарады [6].

Заманауи зерттеу: Аржун Аппадурай (1949) – «Жаһандық мәдени ағымдар»:

- Мәдениетті динамикалық және трансұлттық ағымдар тұрғысынан қарастырады;
- Жаһандану үдерістерінің мәдениеттерге ықпалын зерттейді;
- Идентификация, миграция және медиация мәселелеріне ерекше мән береді [7].

Бұл теориялар мен көзқарастар жайында толығырақ кітаптың келесі бөлімдерінде қысқаша анықтамалар берілген. Қажетті ақпаратты алып, сілтеме арқылы өте аласыз.

Теориялық негіздерді терең зерттеу – ғылыми ізденістің ажырамас бөлігі. Ол зерттеу жұмысының сапасын арттырып қана қоймай, оның негізділігі мен сенімділігін қамтамасыз етеді. Сондықтан ізденуші ғылыми зерттеуге кіріспес бұрын, теориялық дайындыққа жеткілікті уақыт бөліп, қажетті білімді жүйелі түрде меңгеруі қажет. Бұл зерттеудің нәтижелілігін арттырып, ғылыми қауымдастықтағы құндылығын айқындайды.

ІЗДЕНУШІНІҢ ТАҚЫРЫП ТАҢДАУЫНА КЕҢЕС

Зерттеу тақырыбын тым кең алмаңыз, оны барынша нақтылап, тарылтыңыз.

Тақырып аясын тарылтудың ғылыми негіздері: Ғылыми зерттеу процесінде тақырыпты тарылту – зерттеудің нәтижелілігін, нақтылығын және қолданбалы маңызын арттырудың негізгі әдістерінің бірі. Тым кең ауқымды зерттеу тақырыптары ақпараттың шашыраңқылығына, зерттеу нәтижелерінің үстірт болуына және теориялық негіздеменің әлсіздігіне алып келуі мүмкін. Сондықтан, төменде тақырып аясын тарылтудың негізгі ғылыми негіздері қарастырылады.

Зерттеудің нақтылығы мен тереңдігі: Кең көлемді тақырыптар зерттеушіні маңызды аспектілерді жіберіп алуға немесе зерттеуді үстірт жүргізуге итермелейді, ал ықшамдалған (зерттеу шеңбері қысқартылған) тақырып белгілі бір мәселеге терең үңілуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеуге жүйелілік әкеліп, оның ғылыми жаңалығын арттырады. Мысалы, «Мәдени өзгерістер» сияқты кең тақырыптың орнына «Қазақстандағы урбанизацияның дәстүрлі мәдениетке әсері» деген тарылтылған тақырыпты алсақ, зерттеудің тереңдігі артады.

Дерек жинаудың тиімділігі: Эмпирикалық зерттеу жүргізген кезде мәлімет жинау процесінің тиімділігі үлкен рөл атқарады. Кең, ауқымды тақырыптар деректердің тым көп болуына немесе зерттеу объектісінің анықталмауына әкелуі мүмкін, бұл зерттеудің дәлдігіне нұқсан келтіреді. Ал тар шеңбердегі зерттеу нақты айқындалған сұрақтарға жауап беру арқылы эмпирикалық материалдарды жинауды оңтайландырады, нәтижесінде алынған деректер жүйелі әрі негізді болады.

Теориялық негіздемені айқындау: Тақырыптың кең болуы зерттеуге бірнеше теориялық көзқарастарды қолдануды талап етуі мүмкін, бұл зерттеу құрылымының күрделілігіне әкеледі. Ал тарылтылған тақырып зерттеу барысында қандай теориялық әдіснаманы қолдану қажеттігін нақтылауға

көмектеседі. Бұл ғылыми тұжырымдардың жүйелілігін қамтамасыз етіп, зерттеудің теориялық негізінің беріктігін арттырады.

Практикалық қолданылым: Ғылыми зерттеулердің маңыздылығы олардың практикалық қолданылымына байланысты. Тым жалпы тақырыптар абстрактілі болып, нақты шешімдер ұсыну мүмкіндігін төмендетуі ықтимал. Ал тарылтылған тақырыптар нақты мәселелерге бағытталғандықтан, олардың нәтижелері білім беру, саясат, мәдениет және экономика салаларында қолданылуы мүмкін. Мысалы, «Қазақ мәдениетінің трансформациясы» деген кең тақырыптың орнына «Қазақстандағы урбанизацияның дәстүрлі қазақ отбасы құрылымына әсері» деген тар шеңбердегі тақырып нақты саясаттық және әлеуметтік ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.

Оқырманға түсініктілігі: Ғылыми зерттеудің нәтижелерін түсінікті әрі қолжетімді ету маңызды. Кең, әрі жалпы тақырыптар оқырманға тым абстрактілі болып көрінуі мүмкін, ал тарылтылған тақырып зерттеу нәтижелерін айқын әрі мазмұнды етеді. Бұл ғылыми ақпараттың қолжетімділігін арттырып, зерттеудің қоғамдағы рөлін күшейтеді. Яғни, тақырып аясын тарылту – ғылыми зерттеудің сапасын арттыруға ықпал ететін маңызды әдістемелік қадам. Ол зерттеу процесін құрылымдауға, эмпирикалық деректерді тиімді жинауға, теориялық негіздемені нақтылауға және алынған білімнің практикалық маңызын күшейтуге мүмкіндік береді. Осылайша, зерттеу нәтижелері терең әрі құнды бола отырып, ғылым мен қоғам үшін маңызды үлес қосады.

Зерттеудің бірінші кезеңі

ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗЕТІН ТАҚЫРЫПТЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Ізденуші мәдени антропология ғылымы бойынша зерттеу тақырыбын нақты анықтап алғаннан кейін, ең алдымен, сол тақырыпқа қатысты тарихнамалық шолу жүргізеді.

Зерттеу жүргізетін тақырыптың тарихнамасы дегеніміз – белгілі бір ғылыми мәселе бойынша бұрын жүргізілген зерттеулерді, олардың даму үдерісін, негізгі теориялық бағыттарын, әдіснамалық тәсілдерін және басты тұжырымдарын жан-жақты талдайтын ғылыми шолу. Тарихнама белгілі бір саладағы ғылыми ойлардың қалыптасуын, олардың эволюциясын, әртүрлі көзқарастар арасындағы пікірталастарды, зерттеу әдістеріндегі өзгерістерді және ғылыми олқылықтарды анықтауға көмектеседі.

Тарихнамалық талдау зерттеу жүргізушіге:

- зерттеу тақырыбының даму кезеңдерін түсінуге,
- бұрынғы зерттеулердегі негізгі жетістіктер мен шектеулерді бағалауға,
- өз зерттеуінің қай ғылыми дискурсқа жататынын айқындауға,
- өз еңбегінің жаңалығын дәлелдеуге,
- әрі қарай зерттеуді қандай бағытта жүргізу қажеттігін анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихнама тек өткен зерттеулерді сипаттап қана қоймай, олардың өзара байланысын көрсетіп, зерттеліп отырған тақырыптағы негізгі мәселелер мен шешілмеген сұрақтарды жүйелеуге бағытталады.

Тарихнамалық зерделеудің мақсаты:

Тарихнамалық зерделеу – белгілі бір ғылыми тақырып бойынша жазылған зерттеулерді жинақтау, жүйелеу және талдау арқылы оның даму динамикасын, негізгі тұжырымдары мен ғылыми пікірталастарын анықтау процесі. Бұл тәсіл мәдени антропологияда кеңінен қолданылады, себебі әрбір мәдени құбылысты, халықтың дәстүрлерін, салт-санасын, дүниетанымын жан-жақты түсіну үшін алдыңғы зерттеулерге сүйену қажет.

Тарихнамалық зерделеу – мәдени антропологиядағы зерттеудің маңызды кезеңдерінің бірі. Ол белгілі бір тақырып бойынша алдыңғы ғылыми еңбектерді жинақтап, жүйелеп, талдау арқылы зерттеу саласының дамуын түсінуге көмектеседі. Бұл процесс зерттеу мәселесінің ғылыми контекстін қалыптастыруға, бұрынғы зерттеулердің жетістіктері мен шектеулерін айқындауға және жаңа зерттеулерге негіз болатын аспектілерді анықтауға мүмкіндік береді [8].

ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРДІ АНЫҚТАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Академиялық дерекқорлардан (Google Scholar, JSTOR, Springer, Elsevier) мемлекеттік және жергілікті, архив, мақалалар мен кітаптарды, кітапханаладан т.б іздеу

МӘТІНДІК ТАЛДАУ

Зерттеу мәтіндерінің құрылымы, негізгі ұғымдары мен теориялық жақтарын саралау

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Әртүрлі ғалымдардың еңбектерін салыстыру және олардың арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтау

МЕТАСАРАПТАМА (META-ANALYSIS)

Бұрынғы зерттеулерді жинақтап, олардың нәтижелерін ортақ жүйеге келтіру

Тарихнамалық талдау барысында зерттеуші келесі міндеттерді орындайды:

- ✓ Тақырыптың зерттелу деңгейін бағалау – қандай мәселелер жеткілікті қарастырылғанын және қай бағыттарда олқылықтар бар екенін анықтау;
- ✓ Негізгі теориялық ұстанымдарды ажырату – қандай теориялар мен концепциялар қалыптасқанын және олардың зерттеу үшін қаншалықты маңызды екенін көрсету;

✓ Зерттеудің даму үрдісін айқындау – уақыт өте келе тақырыпқа деген көзқарастар қалай өзгергенін және қандай факторлардың әсер еткенін талдау;

✓ Ғылыми мектептер мен бағыттарды салыстыру – әртүрлі зерттеушілер ұстанатын теориялық және әдіснамалық тәсілдердің айырмашылықтарын сипаттау;

✓ Жаңа зерттеу бағытын анықтау – алдыңғы зерттеулерді ескере отырып, қандай жаңа сұрақтар мен мәселелер зерттелуі керектігін ұсыну.

Ғылыми еңбектерді дұрыс анықтау – кез келген академиялық зерттеудің маңызды кезеңі. Бұл процесс зерттеудің ғылыми негізін қалыптастырып, тақырыптың өзектілігін дәлелдеуге және жаңа бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, классикалық және заманауи зерттеулерді ұштастыра отырып, мәдени антропологияда белгілі бір қоғамның өзгерісін, мәдени динамикасын және әлеуметтік құрылымын тереңірек түсінуге болады.

Ғылыми мәтіндерді талдау және мысал келтірсек: Ғылыми еңбектерді оқу барысында олардың теориялық негіздерін, автордың ұстанымын және қолданылған әдіснамалық тәсілдерді дұрыс түсіну маңызды. Жоғарыда келтірілген ұғымдар мен концепциялар зерттеу нысанын тереңірек ұғынуға көмектеседі. Төменде сіздің мәтініңіздегі ұғымдарға сәйкес ғылыми мәтінді талдағанда қолдануға болатын мысалдарды қарастырамыз.

Ғылыми еңбектерді талдау және сыни көзқарас: Ғылыми еңбектерді талдау – зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін түсіну, бұрын жүргізілген зерттеулерді жүйелі түрде саралау және олардың объективтілігін бағалау процесі. Бұл кез келген ғылыми жұмыстың маңызды бөлігі болып табылады, себебі ғылыми еңбектерді талдау арқылы зерттеу пәнінің құрылымы, оның зерттелу деңгейі және негізгі ғылыми дискуссиялар айқындалады. Ал ғылыми еңбектерді сыни тұрғыдан бағалау кезінде зерттеуші бірнеше маңызды аспектілерге назар аударуы қажет:

- Теориялық негіздер мен концептуалды шеңбер;
- Қолданылған әдістер мен зерттеу тәсілдері;
- Зерттеушінің ұстанымдары мен идеологиялық ықпал;
- Эмпирикалық деректердің сенімділігі мен оларды өңдеу әдістері;
- Зерттеудің мәдени және саяси контексті.

Бұл аспектілер ғылыми еңбектердің объективтілігі мен олардың ғылыми құндылығын анықтауда шешуші рөл атқарады.

Ғылыми еңбектердің теориялық негіздерін талдау: Әрбір ғылыми зерттеу белгілі бір теориялық парадигмаға негізделеді. Бұл парадигмалар уақыт өте келе өзгеруі мүмкін және көбінесе белгілі бір идеологиялық немесе саяси мүдделерге тәуелді болады. Сондықтан кез келген ғылыми еңбекті талдағанда оның қандай теориялық ұстанымға негізделгенін анықтау маңызды. Мысалы, XIX ғасырдағы ориенталистік зерттеулерде қазақ қоғамы көбінесе «өркениеттен артта қалған», «отырықшылыққа бейімделмеген» және «тұрақсыз» ретінде сипатталды. Бұл көзқарастар Батыстың отарлау саясатын ақтау үшін пайдаланылды және ғылыми бейтараптықтан алшақ еді. Ал кеңес

дәуірінде қазақ қоғамының тарихы марксистік-лениндік әдіснама аясында қарастырылды. Қазақ халқының дәстүрлі басқару жүйесі мен көшпелі өмір салты көбінесе «феодалдық артта қалушылық» және «социалистік модернизацияға дейінгі өтпелі кезең» ретінде сипатталды. Мұндай зерттеулердің негізгі мақсаты қазақ қоғамының тарихи дамуын социалистік идеология тұрғысынан қайта жазу болды. Яғни, бүгінгі таңда мәдени релятивизм ұстанымдарына сүйене отырып, әрбір мәдениетті оның ішкі даму заңдылықтары аясында қарастыру қажет. Бұл тәсіл тарихи бұрмалаушылықтарды жоюға және объективті зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Ғылыми еңбектердің әдіснамалық негіздерін талдау: Ғылыми еңбектерде қолданылған әдістер зерттеудің объективтілігі мен сенімділігін анықтауда маңызды рөл атқарады. Егер зерттеуші біржақты әдістерді қолданса немесе зерттеу деректері шектеулі контексте қарастырылса, онда оның қорытындыларының объективтілігіне күмән келтіруге болады. Мысалы: империялық және ориенталистік зерттеулерде қазақ мәдениеті көбінесе сыртқы бақылаушының (әдетте орыс немесе еуропалық зерттеушілердің) көзімен сипатталды. Бұл әдіснамалық кемшілік жергілікті халықтың көзқарасы мен мәдени тәжірибесін елемеуге әкелді. Кеңес дәуіріндегі зерттеулерде қазақ тарихы көбінесе таптық күрес, феодализмнің ыдырауы, социалистік революцияның алғышарттары сияқты ұғымдар аясында қарастырылды. Бұл тәсіл тарихи деректерді бұрмалап, қоғамның әлеуметтік құрылымын тек марксистік теория негізінде түсіндіруге тырысты. Этнографиялық зерттеулерде көбінесе қазақ қоғамының дәстүрлері мен салттары стереотиптік сипатта бейнеленді. Мысалы, кейбір кеңестік зерттеулерде қазақтың дәстүрлі билік жүйесі мен рухани құндылықтары «ескіліктің қалдықтары» ретінде қарастырылды. Осы себептерден бүгінгі таңда заманауи мәдени антропология инсайдерлік көзқарасты (emic perspective) қолдану қажеттілігін атап көрсетеді. Бұл тәсіл зерттеліп отырған халықтың өзіндік дүниетанымы мен мәдени тәжірибесіне басымдық беруді талап етеді [9].

Ғылыми объективтілік және идеологиялық ықпал: Кез келген зерттеу белгілі бір әлеуметтік-саяси контексте жазылады. Сондықтан зерттеуші ғылыми еңбекті талдағанда оның қандай мақсатта және қандай идеологиялық жағдайларда жазылғанын ескеруі керек. Мысалы: империялық кезеңдегі зерттеулер қазақ қоғамын артта қалған және өзгеруге қабілетсіз қоғам ретінде сипаттады. Бұл отарлық биліктің қазақ жерін басқару құқығын ақтау үшін пайдаланылды. Ал кеңестік зерттеулерде қазақ мәдениеті мен тілі кеңес идеологиясына сәйкес сипатталды. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті «кеңестік модернизация» аясында қайта қарастырылды, ал дәстүрлі басқару институттары мен ұлттық бірегейлік әлсіретілді. Сондықтан қазіргі замандағы кейбір зерттеулер постколониалдық теориялар мен мәдени релятивизм қағидаларын қолдана отырып, қазақ мәдениетін объективті түрде сипаттауға ұмтылады. Бірақ кейбір еңбектерде әлі күнге дейін еуроцентризмнің немесе кеңестік мұраның ықпалы байқалады.

Эмпирикалық деректердің сенімділігі: Ғылыми еңбектердегі деректердің қайдан алынғаны және олардың қалай өңделгені зерттеудің сапасына тікелей әсер етеді. Егер зерттеуші тек біржақты немесе саяси мүддеге сәйкес дереккөздерге сүйенсе, онда оның қорытындылары күмән тудырады. Мысалы: Отарлық әкімшіліктің есептері қазақ қоғамын ресми билікке тиімді етіп сипаттаған. Бұл дереккөздер қазақтардың өз басқару жүйесі мен дәстүрлерін қалай қабылдағанын көрсетпейді. Ал кеңестік кезеңдегі этнографиялық зерттеулер көбінесе партиялық тапсырмаларға сәйкес жүргізілді, сондықтан қазақ мәдениеті кеңестік идеологияға бейімделіп сипатталды [10]. Сондықтан заманауи зерттеулер архивтік материалдарға, фольклорға, ауызша тарихқа және археологиялық деректерге сүйене отырып, объективті сипаттауға ұмтылады. Сонымен қатар, ғылыми еңбектерді талдау – тек ақпарат жинау ғана емес, сонымен қатар олардың әдіснамалық және теориялық негіздерін бағалау процесі. Әсіресе отаршылдық және кеңестік дәуірдегі зерттеулерде қазақ мәдениеті мен тарихы бұрмаланғанын ескере отырып, оларды балама дереккөздермен салыстыру және жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолдану қажет. Сондай-ақ, кез келген ғылыми зерттеуде оның қандай теориялық ұстанымдарға негізделгенін, қандай дереккөздерге сүйенгенін және қандай идеологиялық ықпалы бар екенін талдау маңызды. Тек осылай ғана ғылыми объективтілікке қол жеткізуге және кез келген халқының мәдениеті мен тарихын шынайы сипаттауға болады.

КЛАССИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Классикалық зерттеулер

- Ғылымның белгілі бір кезеңіндегі негізгі теориялар мен әдістерге негізделеді;
- Ғылыми саланың негізін қалаған еңбектер болып табылады;
- Көп жағдайда **жалпы заңдылықтарды** сипаттайды;
- Теориялық талдауға басымдық береді.

Заманауи зерттеулер

- Қазіргі заманғы теориялар мен жаңа әдіснамаларды қамтиды;
- Жаңа эмпирикалық мәліметтерді пайдаланады;
- Қазіргі әлеуметтік-мәдени өзгерістерді талдайды;
- Интердисциплинарлық әдістерді қолданады.

МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ КЛАССИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ МЫСАЛДАР

КЛАССИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Эдвард Тайлор (1832-1917) – «*Мәдениет ғылымы*» еңбегінде мәдени эволюция теориясын ұсынды

Франц Боас (1858-1942) – мәдени релятивизм қағидасын енгізіп, әр мәдениеттің өзіндік логикасы бар екенін дәлелдеді

Клод Леви-Строс (1908-2009) – «*Құрылымдық антропология*» еңбегінде мифтер мен мәдениеттердің құрылымдық ұқсастығын зерттеді

Марсел Мосс (1872-1950) – «*Сыйлықтың әлеуметтік функциясы*» еңбегінде алмасу және өзара көмек дәстүрін талдады

ЗАМАНАУИ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аржун Аппадурай (1949-) – «*Жаһандық мәдени ағымдар*» теориясын ұсынып, мәдениеттің трансұлттық сипатқа ие болғанын көрсетті

Дэвид Грэбер (1961-2020) – «*Қарыз: алғашқы 5000 жыл*» атты еңбегінде экономика мен антропологияның байланысын зерттеді

Найджел Барли (1947-) – «*Антропологияның алғашқы далалық жұмысы*» еңбегінде далалық зерттеудің әдіснамалық ерекшеліктерін көрсетті

Тим Инголд (1948-) – мәдениеттің динамикалық, өзгермелі табиғаты туралы еңбектер жазды–

Ғылыми еңбектерді дұрыс анықтау – кез келген академиялық зерттеудің маңызды кезеңі. Бұл процесс зерттеудің ғылыми негізін қалыптастырып, тақырыптың өзектілігін дәлелдеуге және жаңа бағыттарды

айқындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, классикалық және заманауи зерттеулерді ұштастыра отырып, мәдени антропологияда белгілі бір қоғамның өзгерісін, мәдени динамикасын және әлеуметтік құрылымын тереңірек түсінуге болады.

Ғылыми мәтіндерді талдау және оған мысал келтірсек: Ғылыми еңбектерді оқу барысында олардың теориялық негіздерін, автордың ұстанымын және қолданылған әдіснамалық тәсілдерді дұрыс түсіну маңызды. Жоғарыда келтірілген ұғымдар мен концепциялар зерттеу нысанын тереңірек ұғынуға көмектеседі.

Тарихнама дегеніміз – белгілі бір ғылыми мәселе бойынша бұрын жүргізілген зерттеулерді, олардың даму үдерісін, негізгі теориялық бағыттарын, әдіснамалық тәсілдерін және басты тұжырымдарын жан-жақты талдайтын ғылыми шолу. Тарихнама белгілі бір саладағы ғылыми ойлардың қалыптасуын, олардың эволюциясын, әртүрлі көзқарастар арасындағы пікірталастарды, зерттеу әдістеріндегі өзгерістерді және ғылыми олқылықтарды анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар тарихнамалық шолу жасалған соң алғашқы қортынды жасалады, бұл қортындыда этнографиялық зерттеу сұрақтарын дайындауға бағыт алады [11].

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Антропология ғылымы, негізгі бағыттары мен зерттейтін мәселелері.
2. Антропологиялық зерттеулерде қолданылатын негізгі теориялық бағыттар.
3. Ізденуші үшін теориялық негіздерді терең зерттеудің маңызы неде?
4. Мәдени антропологиядағы теориялардың маңыздылығы: классикалық және заманауи теорияларды салыстырыңыз.
5. Зерттеу жүргізетін тақырыптың тарихнамасы дегеніміз не?
6. Ғылыми еңбектерді анықтаудың әдістері.
7. Мәдени антропологиядағы классикалық және заманауи зерттеулерге мысалдар келтіріңіз.

Екінші қадам

ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ҚАРАСТЫРУ

Зерттеу үдерісінде түрлі дереккөздерді жүйелі түрде талдап, олардың мазмұнын, маңызын және өзара байланысын сараптау қажет. Бұл дереккөздерге жазба, ауызша, бейне, материалдық және археологиялық мәліметтер жатады. Сонымен қатар, афоризмдер, аллюзиялар және көркем шығармалардағы архетиптердің түп-төркініне мән беріп, олардың негізгі ойды жеткізу мақсатындағы рөлін айқындау маңызды. Зерттеу барысында предикаттық пікірлерді, сондай-ақ космологиялық дүниетаным үлгілерін (миф, аңыз, ертегі және т.б.) талдап, олардың семантикалық және лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыру қажет. Бұл ретте, синтаксистік

құрылымды зерделеу арқылы мәтіннің ішкі мағыналық өрісін ашу, метафоралардың мәніне терең бойлау маңызды.

ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ЗЕРТТЕУ ПРИНЦИПТЕРІ

Жазба деректер

- тарихи құжаттар;
- ғылыми еңбектер;
- көркем шығармалар;
- мифологиялық мәтіндер

Ауызша деректер

- халық аңыздары;
- мифтер;
- әңгімелер;
- фольклорлық элементтер

Бейне деректер

- суреттер;
- кинофильмдер;
- өнер туындылары;
- дәстүрлі өнер түрлері

Материалдық және археологиялық деректер

- мәдени артефактілер;
- сәулет ескерткіштері;
- тұрмыстық бұйымдар

Осы принциптерден кейін жиналған деректер сұрыпталып, алғашқы қорытынды жасалады. Бұл қорытынды біржолата бекітілген түйін емес, керісінше, толықтырылуы және өзгертілуі мүмкін бастапқы болжам ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, ғылыми еңбектерде зерттелмеген немесе бұрмаланған тұстар анықталып, оларды қайта қарастыру қажет.

Осылайша, зерттеу нәтижелері үнемі толықтырылып, жаңартылып отырады, бұл мәдени-тарихи мұраны жан-жақты және терең түсінуге мүмкіндік береді.

НЕГІЗГІ ӘДІСНАМАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР:

Контекстуализация	Компаративтік (салыстырмалы) әдіс	Критикалық талдау	Интертекстуалдық байланыстарды анықтау
• дереккөздің пайда болған уақытын, орнын және тарихи-мәдени жағдайын есепке алу	• бір мәдениет деректерін басқа мәдениеттердегі ұқсас немесе айырмашылығы бар құбылыстармен салыстыра отырып, олардың ерекшеліктері мен ортақ заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді	• дереккөздердің шынайылығын, олардың субъективтілігі мен бұрмалану ықтималдығын тексеру	• әртүрлі мәтіндердегі бір-біріне сілтемелер мен әсерлерді зерттеу

КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ТАЛДАУ

АЛЛЮЗИЯ

- ☒ Басқа мәтіндерге, оқиғаларға немесе кейіпкерлерге жасырын сілтеме

- ☒ Афоризмнің алғашқы контекстін анықтау. Олардың тарихи және аймақтық өзгерістерін қарастыру. Сол афоризмнің мәдени архетиптермен байланысын зерттеу. Классикалық мәтіндерге аллюзияны анықтау үшін **герменевтикалық анализ** қажет. Аллюзиялардың мәдениетаралық ауысуын зерттеу маңызды (мысалы, грек мифологиясының мотивтерінің қазақ фольклорында кездесуі).

АРХЕТИПТЕР

- ☒ Юнгтің ұжымдық бейсаналық теориясына сәйкес, әртүрлі мәдениеттерде қайталанатын негізгі образдар мен идеялар

- ☒ Батыр, ұстаз, трикстер (айлакер), ананың бейнесі – осы сынды архетиптерді зерттеу.

Архетиптік сюжеттердің ұқсастығын анықтау

КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР

- Мәдениеттің әлемді қабылдау моделі. Олар аңыздар мен мифтерде көрініс табады

Семантикасы

Символдар мен белгілердің мағынасын ашу. Қасиетті сандар, түстер, бағыттар (шығыс, батыс) мәнін анықтау.

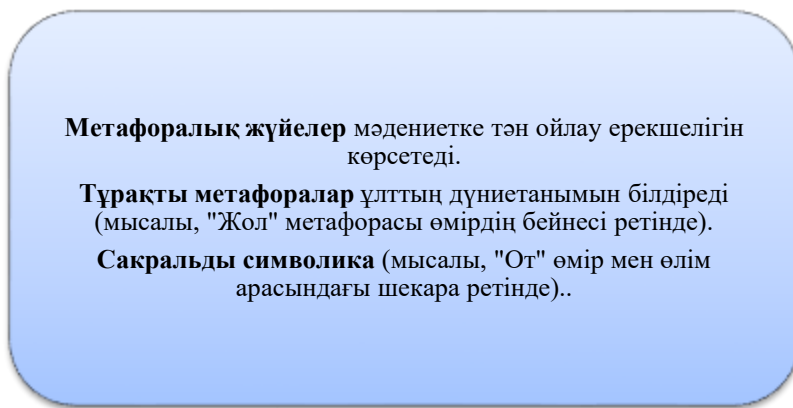
Лингвистикалық ерекшеліктері

Дәстүрлі сөз қолданыстар мен эпитеттерді зерттеу. Сөз мағынасының мәдени өзгерістерін анықтау.

Синтаксис және құрылымдық ерекшеліктер

Мифтердің, аңыздардың және ертегілердің **сюжеттік құрылымын** қарастыру (Проптың морфологиялық талдауы).

Синтаксистік құрылымдардың дәстүрлі модельдерін анықтау

ДЕРЕКТЕРДІ СҰРЫПТАУ ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ ҚОРЫТЫНДЫ ЖАСАУ

№	Кезеңдері	Ескерулер
1	Барлық жиналған мәліметтер сұрыпталып, алғашқы болжамдар жасалады	Бұл тек алғашқы интерпретация . Болжамдардың жаңартылып отыру мүмкіндігін ескеру қажет.
2	Ғылыми еңбектердегі кемшіліктерді анықтау	• Жеткілікті зерттелмеген аспектілер анықталады. • Бұрмаланған немесе идеологиялық ықпалға түскен тұстар қайта қарастырылады. • Жаңа методологиялық тәсілдермен қайта бағалау жасалады.
3	Қорытынды біржола бекітілген шешім емес , қайта толықтырылатын гипотеза болуы керек	Жаңа деректер шыққан сайын, зерттеу нәтижелері түзетіледі.
4	Қорытынды	• Бұл әдістеме мәдени-антропологиялық зерттеудің кешенді тәсілі болып табылады. Оның басты ерекшеліктері: • Көпқырлы дереккөздермен жұмыс жасау (мәтін, миф, артефакт, тілдік құрылым). • Гибридті әдістеме (лингвистикалық, структуралистік, герменевтикалық, семиотикалық талдау). • Ашық қорытындылау принципі (гипотезаны өзгерту мүмкіндігі). • Ғылыми дискурсқа жаңа идеялар енгізу (бұрын қарастырылмаған мәселелерді анықтау). • Бұл зерттеу әдісі мәдениетті динамикалық процесс ретінде түсінуге, оның ішкі байланыстарын, символикалық мәндерін

		және тарихи трансформациясын зерделеуге мүмкіндік береді.
--	--	---

Зерттеудің екінші кезеңі

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ПРИНЦИПТЕРІ (ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ)

Этнография түсінігі

Этнография – бұл мәдени қауымдастықтарды, олардың өмір салтын, тәжірибесін, дүниетанымын және әлеуметтік құрылымдарын сипаттап, талдаумен айналысатын зерттеу әдісі. Бұл әдіс көбінесе далалық зерттеулерге негізделіп, зерттеушінің зерттелетін қауымдастықпен ұзақ уақыт бойы тығыз қарым-қатынаста болуын талап етеді. Этнографиялық зерттеу барысында зерттеуші қоғамның ішіне еніп, оның күнделікті өмірін бақылайды, қатысушылармен сұхбаттасады, олардың тәжірибесін тікелей сезінеді. Бұл тәсіл мәдениетті тек сырттай бақылау ғана емес, сол мәдениеттің ішінде жүріп, оны ішкі жағын түсіну арқылы зерттеледі [12].

Этнографиялық зерттеу басқа зерттеу әдістерінен ерекшеленеді және мәдениет пен қоғамды тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін қуатты құрал болып табылады.

ОНЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ:

№	Зерттеу әдістері	Ескерулер
1	Тікелей және қатысушы бақылау	- Зерттеуші қоғамның ішіне еніп, олардың күнделікті өміріне белсенді түрде қатысады немесе сырттай бақылайды. - Бұл әдіс адамдардың өзара әрекеттесуін, нормалары мен дәстүрлерін шынайы контексте көруге мүмкіндік береді.
2	Контекстуализация	- Кез келген мәдени құбылысты кеңірек әлеуметтік, тарихи және экономикалық контексте қарастыру маңызды. - Белгілі бір іс-әрекеттердің немесе дәстүрлердің маңызын тек сол қоғамдағы өзара байланыстар арқылы ғана түсінуге болады.
3	Эмпирикалық және индуктивті тәсіл	- Этнография нақты өмірден алынған деректерге негізделеді. - Алдын ала дайындалған теорияларды тексеруден гөрі, зерттеу барысында алынған мәліметтерге сүйене отырып, қорытындылар жасауға басымдық беріледі.
4	Эмпатия және мәдени релятивизм	Зерттеуші зерттелетін қоғамның көзқарасын түсінуге тырысады, олардың құндылықтары мен сенімдеріне объективті қарауға ұмтылады.

		• Этноцентризмнен аулақ болып, әр мәдениетті оның өзіндік ерекшеліктеріне сай бағалау маңызды.
5	Тілдік және мағыналық адалдық	• Тіл – мәдениеттің маңызды элементі, сондықтан этнограф зерттелетін қауымдастықтың тілін үйренуге немесе жергілікті терминдерді түсінуге мән береді.
6	Ұзақ мерзімді зерттеу	• Этнографиялық зерттеулер бірнеше айдан бірнеше жылға дейін созылуы мүмкін. • Бұл уақыт ішінде зерттеуші мәдениеттің қалай өзгеретінін бақылап, қоғам өміріндегі маусымдық және динамикалық өзгерістерді тіркейді.
7	Өзіндік рефлексия және зерттеушінің рөлі	• Зерттеушінің жеке көзқарастары мен тәжірибесінің зерттеу нәтижелеріне әсерін ескеру қажет. • Этнограф өз зерттеулерінің объективтілігін қамтамасыз ету үшін өзіндік рефлексия жүргізуі тиіс
8	Сұхбат және өмірлік тарих әдістері	• Этнографтар адамдармен терең сұхбат жүргізіп, олардың жеке өмірлік тәжірибесін түсінуге тырысады. • Қатысушылардың әңгімелері арқылы мәдениетке тән құндылықтар мен нормалар анықталады.
9	Жазбаша, визуалды және сандық құжаттау	• Этнографиялық зерттеулер далалық күнделіктер, суреттер, аудио және видео жазбалар арқылы құжатталады. • Сандық этнографияның дамуы зерттеушілерге әлеуметтік желілер, онлайн қауымдастықтар мен сандық платформалар арқылы мәдени құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. • Визуалды этнография суреттер мен видеоматериалдарды қолдана отырып, зерттелетін қауымдастықтардың өмірін жан-жақты көрсетеді.
10	Этика және зерттеу этикасы	• Зерттеуші зерттелетін топтың құпиялылығын сақтауы және олардың келісімін алуы керек. • Зерттеудің қоғамға зиян келтірмеуін қамтамасыз ету маңызды

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДЕН КЕЙІНГІ АНАЛИЗДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ

Этнографиялық зерттеу – қоғам мен мәдениетті ішкі жағынан түсінуге мүмкіндік беретін әдіс болып табылады. Зерттеу аяқталған соң, жиналған материалдарды жүйелі талдау, интерпретация және салыстырмалы бағалау маңызды рөл атқарады. Бұл процесс зерттеу нәтижелерін тереңірек түсініп, практикалық және теориялық қорытындыларға келуге мүмкіндік береді.

№	Зерттеу әдістері	Ескерулер
1	Деректерді жүйелеу және сипаттау	Зерттеу барысында жиналған далалық жазбалар, сұхбаттар және бақылау нәтижелері сандық және сапалық талдау арқылы өңделеді. Алынған материалдар белгілі бір жүйеге келтіріліп, тақырыптық категорияларға бөлінеді. Бұл кезең ақпараттың құрылымын қалыптастырып, одан кейінгі талдаудың негізін құрайды.
2	Мәдени интерпретация	-Қауымдастықтың символдары, рәсімдері, әлеуметтік нормалары мен құндылықтары зерттеліп, олардың маңызы анықталады. Интерпретация белгілі бір мәдени контексті ескере отырып жүргізіледі, осылайша зерттелетін құбылыстың терең мәні ашылады. Бұл кезең мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін, идеялар мен сенім жүйелерін түсінуге септігін тигізеді.
3	Салыстырмалы талдау	-Алынған деректер басқа этнографиялық зерттеулермен және теориялық көзқарастармен салыстырылып, жалпылама мәдени үлгілер мен ерекше ерекшеліктер айқындалады. Салыстыру арқылы қоғамдағы немесе мәдени ортадағы ортақ тенденциялар мен айрықша жағдайлар анықталып, зерттеу нәтижелерінің сенімділігі артады.
4	Теориялық қорыту	-Этнографиялық зерттеу нәтижелері антропологиялық немесе социологиялық теорияларға сәйкес түсіндіріліп, олардың дамуына үлес қосады. Бұл кезең зерттеушінің алға қойған сұрақтарына жауап табуға, жаңа теориялық модельдер мен тұжырымдамалар құруға мүмкіндік береді.
5	Практикалық қолдану	-Зерттеу нәтижелері саясат, білім беру, әлеуметтік жұмыс, бизнес және урбанистика салаларында қолданылуы мүмкін. Мысалы, қала тұрғындарының қажеттіліктерін анықтау немесе тұтынушы мінез-құлқын талдау арқылы

		практикалық шешімдер мен ұсыныстар жасауға жағдай жасалады.
--	--	---

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АНАЛИЗ ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ САҚТАЛУЫ ТИІС ПРИНЦИПТЕР

Зерттеу барысында жиналған ақпаратты талдау кезінде келесі қағидаларды ұстану маңызды:

№	Орындалатын іс-әрекет	Ескерулер
1	Асықпай, мұқият қорытынды жасау	- Бірінші кезекте, зерттеу нысанының мақсатына сәйкес қорытындыға келу міндеті болса да, нәтижеге тез жете асықпау қажет. Бұл ақпараттың толықтығы мен дәлдігін қамтамасыз етеді.
2	Мәдени интерпретация	- Қауымдастықтың символдары, рәсімдері, әлеуметтік нормалары мен құндылықтары зерттеліп, олардың маңызы анықталады. Интерпретация белгілі бір мәдени контексті ескере отырып жүргізіледі, осылайша зерттелетін құбылыстың терең мәні ашылады. Бұл кезең мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін, идеялар мен сенім жүйелерін түсінуге септігін тигізеді.
3	Құбылысты бірден қабылдамай, сыртқы сипатына назар аудару	- Қабылданған деректерді бірден таңқалу немесе еріксіз сезімдерге берілмей, оларды объективті түрде қарап, басқа пікірлер мен талқылау мәселелері ретінде ұсынған дұрыс.
4	Басқа адамдардың пікірін сын көзбен бағалау	- Зерттеу барысында басқа адамдардың айтқанын сөзсіз шындық немесе жалған деп қабылдамай, алдымен олардың көзқарасы мен сана деңгейін түсінуге тырысу қажет.
5	Әрекет пен жағдайды жан-жақты зерттеу	- Адамдардың әрекеттері мен жағдайларын тек сырттан байқап қалмай, олардың саналық және бейсаналық аспектілерін ескере отырып, жан-жақты талдау жүргізу керек. Кейде зерттелетін адамдар өздері де толық ақпаратқа ие болмауы мүмкін.
6	Баға беруден аулақ болу	- Зерттеу барысында адамдарға, процестерге, ұйымдарға немесе мекемелерге бірден баға беру дұрыс емес. Олардың ұсынған пікірлерін, көзқарастарын және сол ақпараттың қайнар көзін зерделеп, салдарын талдау маңызды.

Этнографиялық зерттеу нәтижелерін талдау – бұл ақпаратты жүйелеу, интерпретациялау және салыстыру арқылы мәдениет пен қоғамның ішкі механизмдерін ашуға бағытталған күрделі процесс. Жоғарыда аталған кезеңдер мен қағидаларды ұстана отырып, зерттеу нәтижелері тек теориялық емес, практикалық шешімдерге де негіз болады. Мұндай талдау әдісінің көмегімен зерттеушілер мәдени құбылыстардың мәнін терең түсініп, қоғамдағы өзгерістерді жан-жақты бағалауға мүмкіндік алады [13].

Зерттеудің үшінші кезеңі

ДИАХРОНДЫ КӨЗҚАРАС: МӘДЕНИЕТТІҢ ТАРИХИ ТЕРЕҢДІГІН ЗЕРДЕЛЕУ

Диахронды көзқарастың мәні

Диахронды көзқарас – мәдениет пен қоғамды уақыт ағысында, яғни тарихтың ұзақтығы мен кезеңдік сипаты тұрғысынан зерделеуге бағытталған теориялық бағыттардың жиынтығы. Бұл әдісті ұстанушылар мәдени құбылыстарды қазіргі күйінде қатып қалған құрылым емес, тарихтың өзегінде үздіксіз дамып, өзгеріп отыратын үдеріс ретінде қарастырады.

Диахронды көзқарастың басты тезисі – мәдениет ешқашан бір орында тұрмайды. Ол уақытпен бірге қозғалады, бейімделеді, кейде жойылып, кейде жаңаша кейіппен қайта өмірге келеді. Сондықтан бұл бағыт мәдениетке процесс ретінде, яғни уақыт ішінде пайда болып, тарихи трансформацияларға ұшырайтын күрделі жүйе ретінде қарайды [14].

Терминологиялық негізі: «Диахрония» ұғымы грек тіліндегі «*διά*» (dia – «арқылы», «бойынша») және «*χρόνος*» (chronos – «уақыт») сөздерінен құралған. Бұл термин алғашында тіл білімінде, атап айтқанда, Фердинанд де Соссюрдің еңбектерінде қолданылған. Кейінірек ол мәдениеттану, антропология, тарих және философия салаларында да кең қолданыс тапты.

Диахрония – «уақыт арқылы», «уақыт ішінде» дегенді білдіреді. Ал диахронды көзқарас – мәдениет пен қоғамды тарихтың желісімен бірге зерттеуді білдіреді.

Мәдениет – статикалық емес, динамикалық құбылыс.

Кейбір теориялық бағыттар мәдениетті оның қазіргі сәттегі құрылымы арқылы (синхронды әдіспен) түсіндіруге тырысса, диахронды көзқарас мәдениетті оның қалыптасуы мен тарихи дамуының логикасы арқылы ұғынуға тырысады.

Мысалы: Тіл, дін, өнер, салт-дәстүрлер – бұлар бір мезетте пайда болған жоқ. Олар тарихи, әлеуметтік, экономикалық, географиялық жағдайлардың ықпалымен біртіндеп қалыптасты, дамыды, кейде өзгерді немесе жойылды.

Диахронды зерттеу осындай мәдени формалардың өмірбаянын жасайды, яғни олардың қайдан шыққанын, қалай дамығанын, қандай бағытта өзгергенін талдайды.

Диахрония – мәдени өзгерістердің кілті.

Диахронды тәсілдің мәні мынада: Мәдениетті зерттегенде біз тек «қазір қандай?» деп емес, «бұрын қандай болған?», «қалай өзгерді?», «неге дәл осылай дамыды?» деген сұрақтарға жауап іздейміз.

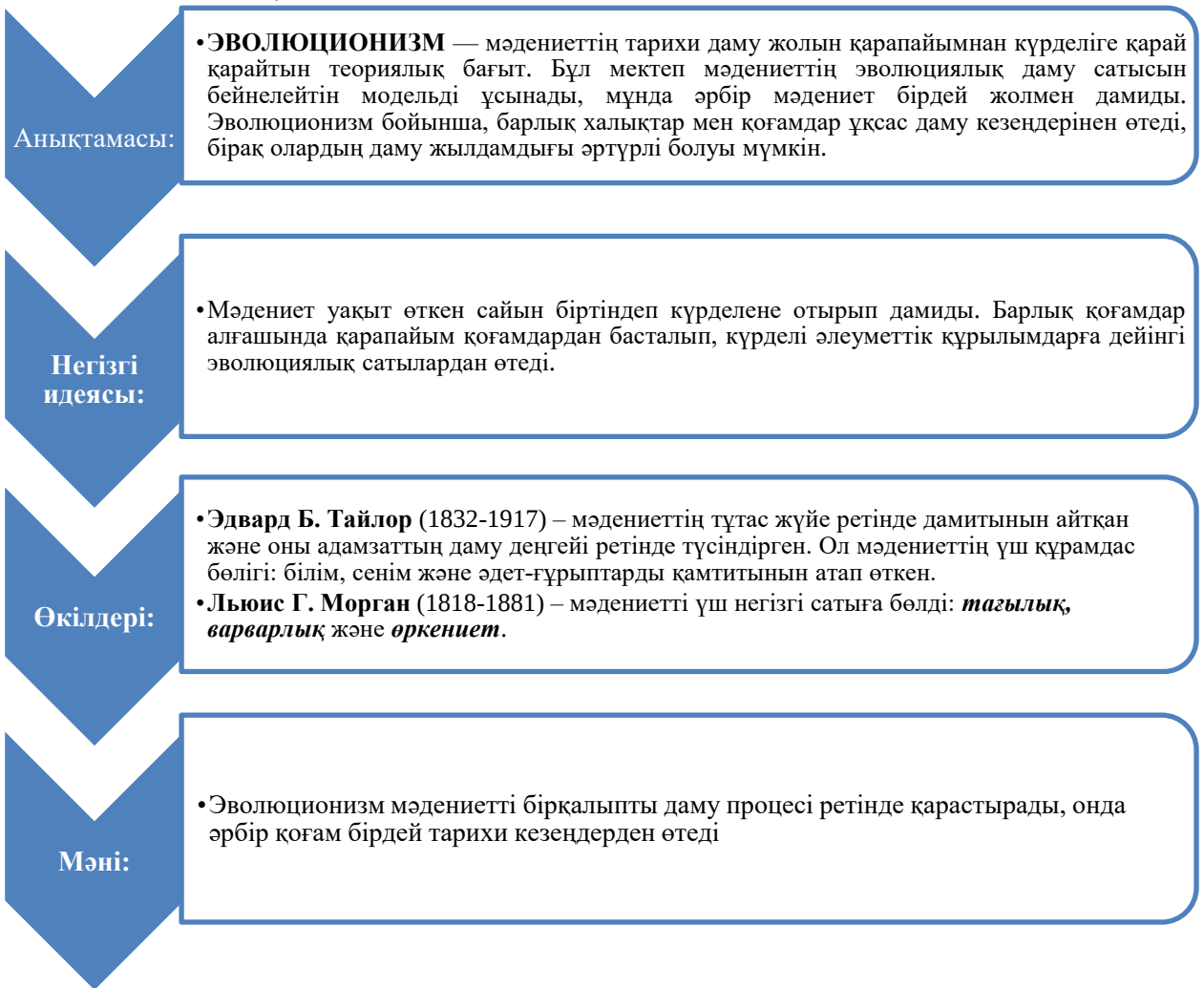

Диахронды бағыттың негізгі теориялық мектептері

Диахронды бағыт мәдениет пен қоғамды уақыт аясында, тарихи даму процесінде зерттейтін тәсіл болғандықтан, оның негізгі теориялық мектептері де мәдениеттің өзгерісін, даму сатыларын, және тарихтағы қозғалысын әртүрлі аспектілерден қарастырады. Бұл мектептер мәдениеттің эволюциялық сипаты мен оның тарихи контекстіндегі өзгерісін түсіндіруге тырысады. Төменде осы төрт негізгі мектептің әрқайсысына түсіндірмелер берілген.

1. ЭВОЛЮЦИОНИЗМ

Қазақ мәдениетінің эволюциялық дамуын қарапайым мысалмен түсіндіре кетейік:

Қарапайым қоғамдар (көшпелі тайпалар мен рулық құрылым). Алғашқы қазақ қоғамы негізінен көшпелі өмір салтымен сипатталды. Бұл кезеңде қоғамда рулық құрылым үстем болды. Әрбір ру немесе тайпа өз алдына тәуелсіз болды, әлеуметтік жүйе тек мал шаруашылығына негізделіп, күнкөріс жайылымдар мен аңшылыққа байланысты болды. Қоғамда тек қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қарапайым құралдар қолданылды: киіз үйлер, жаяу көлік, қолөнер бұйымдары.

Мысал: Бұл кезеңде қазақ халқының негізгі шаруашылығы – мал өсіру. Қарапайым құрылымдағы қоғамда әрбір отбасы немесе ру бір-бірімен тығыз байланысты болды. Мысалы, көшпелі қоғамда киіз үй мен басқа да күнделікті тұрмыстық заттар мал шаруашылығымен тікелей байланысты болды, өйткені қазақтар өздерін табиғатқа, малға тәуелді сезінді.

Күрделі әлеуметтік құрылымдарға көшу (қалалар мен сауданың дамуы). Уақыт өте келе қазақ қоғамы күрделі әлеуметтік құрылымдарға көшті. Бұл кезеңде сауда мен қолөнер дамып, қалалар пайда бола бастады. Қазақ халқы қала мәдениетінің әсерін қабылдай бастады, алайда өздерінің көшпелі дәстүрлерін сақтап қалды. Осылайша, әлеуметтік құрылым күрделене

түсті: дала мен қала арасындағы байланыстар нығайды, қоғамда байлар мен кедейлер, қала тұрғындары мен көшпелі халық арасында әлеуметтік жіктелу байқалды.

Мысал: Қазақ халқының сауда саласындағы дәстүрлері Ұлы Жібек жолындағы байланыстар арқылы әртүрлі мәдениеттердің әсерін қабылдауы, қала мен ауыл арасындағы әлеуметтік айырмашылықтың қалыптасуына себеп болды. Қала өмірі мен көшпелі өмір арасындағы тепе-теңдік осы кезеңде ерекше орын алды.

Қазіргі күрделі қоғам (жаһандану және мәдени әсерлер)

Қазіргі қазақ қоғамы жаһандану үрдісінің әсерінен бұрынғыдан да күрделі бола түсті. Қазақстан қалаларында жаңа индустриалды және ақпараттық қоғам қалыптасты. Қазіргі қазақ мәдениеті қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтарды, әлемдік мәдениеттердің ықпалын және ұлттық дәстүрлердің сақталуын біріктіріп отыр.

Мысал: Қазақтардың қазіргі музыкасы мен сәнді киімдері, әсіресе жастар арасында, әлемдік мәдениетпен тығыз байланыста дамып келеді. Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ музыкасы мен қолөнері, мысалы, домбыра мен кестелеу өнері, қазіргі заманғы мәдениетпен үйлесімді түрде сақталып келеді.

Қазақ қоғамы уақыт өткен сайын күрделеніп, қарапайым көшпелі құрылымнан бастап, күрделі қалалық әлеуметтік жүйелерге, бүгінгі замандағы жаһандық мәдениетпен байланысқан қоғамға дейін дамыды. Бұл мәдениет пен қоғамның эволюциялық даму жолы, яғни қарапайымнан күрделіге қарайғы өтуі – эволюционизм теориясына сәйкес, әр қоғам өзінің даму барысында түрлі сатыдан өтеді.

2. ДИФФУЗИОНИЗМ

Мысал: Диффузионизмнің мысалдарын қарапайым түрде түсіндіруге болады. Мысалы, қазақтың ою-өрнек өнері. Қазақ ою-өрнектері шығыс мәдениеттерінен әсер алып, олардың элементтері қазақ қолөнеріне қосылған. Орталық Азиядағы басқа халықтар мен мәдениеттердің әсері қазақ мәдениетінің элементтерінің дамуына себеп болды. Қазақ ою-өрнектеріндегі белгілі бір элементтер, мысалы, геометриялық пішіндер немесе өсімдік мотивтері, басқа аймақтардан тараған элементтерді көрсетеді. Бұл процесс мәдениет элементтерінің басқа мәдениеттерден таралуын сипаттайды.

Қарапайым түсінік: Диффузионизмді түсіну үшін басқа мәдениеттердің бір-біріне әсер еткенін елестетіп көріңіз. Мысалы, бір мәдениет басқа мәдениетке өз өнерін, тілі мен дәстүрлерін таныстырады, сол арқылы мәдени өзгерістер жүреді. Мысал ретінде: бір халықтың жаңа егіншілік технологиялары немесе құрылыс тәсілдері басқа елге тараса, бұл сол халықтардың дамуында маңызды рөл атқарады.

Диффузионизмнің басты идеясы – мәдениеттер бір-бірінен үнемі әсер алып, өзара алмасып отырады.

3. ТАРИХИ-МӘДЕНИ МЕКТЕП

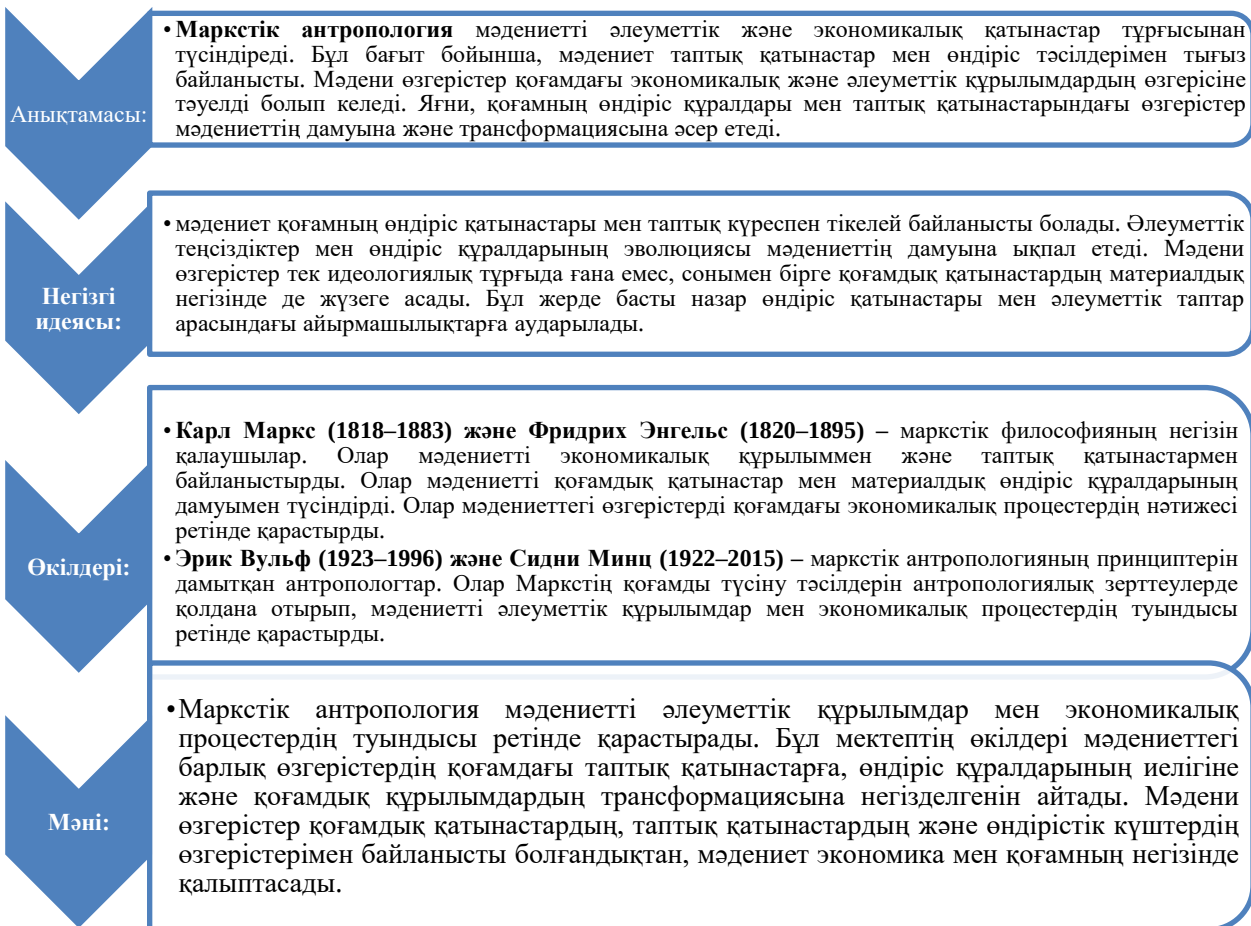

Мысал: Қазақ мәдениетінің тарихын зерттегенде, **жергілікті географиялық және тарихи жағдайлар** үлкен рөл атқарады. Мысалы, көшпелі өмір салты, мал шаруашылығы, батырлар жыры мен эпостық шығармалардың қалыптасуы тек қана қоғамның тарихи жағдайларымен емес, географиялық кеңістігінің де ерекшеліктерімен байланысты. Қазақ халқының мәдениеті мен оның дәстүрлері ғасырлар бойы табиғи орта мен әлеуметтік құрылымдарға жауап ретінде дамып отырды.

Тарихи-мәдени мектептің түсіндіруі бойынша, қазақ мәдениетін тек өткеннің іздерін ғана іздеп емес, оның белгілі бір тарихи кезеңдегі әлеуметтік қажеттіліктеріне және табиғи ортасына қалай жауап бергенін де түсіну қажет. Мысалы, қазақтың ұлттық киімдері, тұрмыс салты, салт-дәстүрлерінің көптеген элементтері көшпелі тұрмыстың қажеттіліктерінен туындаған, бұл оның табиғи және тарихи контекстін айқындайды.

Қарапайым түсіндірме: Тарихи-мәдени мектеп мәдениеттің өз тарихы мен ерекшеліктеріне сәйкес зерттелуі керек деп түсіндіреді. Яғни, әрбір мәдениет, мысалы, қазақ мәдениеті, сол халықтың тарихы мен тұрмысына, оның әлеуметтік, саяси жағдайларына байланысты дамып келеді. Сондықтан қазақ мәдениетінің әрбір ерекшелігін сол кездегі тарихи жағдайлармен байланыстырған жөн.

4. МАРКСТІК АНТРОПОЛОГИЯ

Мысал: Қазақ мәдениетін маркстік антропология тұрғысынан қарастыра болсақ, оның эволюциясы әлеуметтік және экономикалық құрылымдардың өзгеруімен тығыз байланысты болады. Мысалы, қазақ қоғамындағы көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығы өндіріс құралдарының басқаруымен тікелей байланысты. Қазақ қоғамы ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының негізінде құрылды, ал қоғамдағы әлеуметтік құрылым мен таптық қатынастар да осы негізде қалыптасты.

Көшпелі қоғамның дамуы мен мәдениеті оның экономикалық құрылымдарына тәуелді болды. Мал шаруашылығының дамуымен бірге қазақтың тұрмыс-салты, киім-кешегі, үй құрылымы, салт-дәстүрлері қалыптасты. Бұл жерде маңыздысы, қазақ қоғамында әлеуметтік теңсіздік және таптық қатынастар да дамыды. Мысалы, бай және кедей, ақсүйек және қара халық арасындағы айырмашылықтар қоғамдық қатынастардың өзгеруімен, өндіріс құралдарының таралуымен тығыз байланыста болды.

Маркстік антропологияның көзқарасымен, бұл әлеуметтік және экономикалық құрылымдар мәдениеттің қалыптасуына және өзгеруіне әсер етті.

Диахронды көзқарас, жалпы алғанда, мәдениет пен қоғамның уақыт аясында қалай өзгеріп, дамитындығын зерттейтін бағыт. Ол мәдениетті бір сәттік күйде емес, тарихи үдеріс ретінде қарастырады. Бұл көзқарас

мәдениеттің уақыт пен кеңістіктегі эволюциясын, яғни оның кезеңдік даму жолын зерттеуге негізделген.

Диахронды көзқарастың негізгі төрт мектебі – **эволюционизм, диффузионизм, тарихи-мәдени мектеп, және маркстік антропология** – әрқайсысы мәдениет өзгерісін, оның тарихи даму жолын түрлі қырынан түсіндіреді. Олар әртүрлі әдіснамалық тәсілдер мен ғылыми негіздер арқылы мәдениет пен қоғамның қалай өзгередінін зерттейді.

Осы төрт мектептің өзара байланысы: Барлық төрт мектеп те диахронды көзқарасқа негізделген, өйткені олар мәдениетті уақыт ішінде, оның даму үдерісі мен өзгерістерін зерттейді. Әрбір мектептің көзқарасы мен әдіснамасы мәдениеттің өзгеруін әртүрлі жолмен түсіндіреді, бірақ барлығы мәдениетті уақытқа тәуелді құбылыс ретінде қарастырады.

Эволюционизм мәдениеттің даму жолын біртіндеп күрделенетін процес ретінде сипаттайды, яғни барлық қоғамдар бірдей эволюциялық сатылардан өтеді.

Диффузионизм мәдени элементтердің бір қоғамнан екінші қоғамға таралуын зерттейді, бұл да уақыттың аясында мәдениеттің өзгеруі мен таралуын қарастырады.

Тарихи-мәдени мектеп мәдениетті тек сол қоғамның тарихи контекстінде ғана түсінуге тырысады, мәдениет әр халықтың өз даму жолында ерекшеленеді.

Маркстік антропология мәдениетті әлеуметтік құрылымдар мен экономикалық процестердің туындысы ретінде қарастырады, оның өзгерісі қоғамдық қатынастар мен өндіріс күштерінің өзгерісімен байланысты.

ДИАХРОНДЫ КӨЗҚАРАС ПЕН ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН БАЙЛАНЫС:

Диахронды көзқарастың барлық мектептері мәдениеттегі өзгерістердің, эволюцияның және таралуының уақытқа тәуелді екенін мойындайды. Сондықтан осы төрт бағыт та диахронды әдіснаманы қолдана отырып, мәдениеттің қалай өзгередінін, оның даму заңдылықтарын түсіндіріп, мәдениеттану мен антропологияға үлкен үлес қосты. Әр мектеп мәдениетке әртүрлі қырынан қарап, зерттеу барысында бір-бірін толықтырып, мәдениеттің тарихи үдерісі туралы терең түсінік береді. Осылайша диахронды көзқарас осы төрт мектептің негізінде жұмыс істейді, әрі олардың әрқайсысы мәдениет өзгерісін зерттеуде өзіне тән әдіснамалық тәсілдерді қолданады.

Диахронды көзқарастың артықшылықтары:

Диахронды көзқарастың артықшылықтары мәдениеттану мен антропология саласында мәдениетті уақыт пен кеңістік аясында зерттеуге бағытталған терең әдіснамалық тәсілді ұсынады. Бұл көзқарас мәдениетті өзгерістер мен даму жолында қарастырып, оның себеп-салдарлық байланыстарын, тарихи сабақтастықтарын зерттейді. Диахронды көзқарастың артықшылықтарын ашып түсіндіргенде, әрбір тармақты кеңінен қарастырайық.

Мәдени формалардың түп-тамырын анықтайды:

Диахронды көзқарас мәдениетті тек қазіргі күйінде емес, оның тарихын, қалыптасу кезеңдерін зерттейді. Бұл әдіс мәдениеттің түп-тамырын, оның қайдан шыққанын, қандай тарихи оқиғалар мен әлеуметтік жағдайлардың ықпалымен өзгергенін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ халқының дәстүрлі киіз үйін қарастырар болсақ, оның пайда болуы, дамуы мен тарихи трансформациясы оның әлеуметтік өмір салтына, географиялық ерекшеліктеріне байланысты болған.

 Мәдениетті эволюциялық және тарихи сабақтастықта түсіндіреді:

Диахронды көзқарас мәдениеттің эволюциялық дамуын зерттейді. Ол мәдениеттің әрбір кезеңін уақыттың ағымымен байланыстырады және әрбір тарихи сәттің келесі кезеңге қалай әсер ететінін түсіндіреді. Бұл көзқарас мәдениеттің кезеңдер арқылы қалай дамығанын, қарапайымнан күрделіге қарай өзгергенін және әрбір кезеңде қандай өзгерістер болғанын түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақтың көшпелі мәдениетінен отырықшы қоғамға өтуі – эволюциялық өзгеріс пен сабақтастықтың бір мысалы.

 Салыстырмалы-тарихи әдісті қолдануға мүмкіндік береді:

Диахронды көзқарас мәдениет пен қоғамды салыстырмалы түрде зерттеуге жол ашады. Әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдардың тарихи даму жолдарын салыстыра отырып, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы әртүрлі халықтардың бір-бірінен қандай мәдени элементтерді қабылдап, қандай өзгерістер жасағанын, олардың өзара ықпалдастықтарын түсінуге болады. Мысалы, қазақ халқының мәдениетінде басқа түркі халықтарының немесе көшпелі өмірге тән мәдениеттердің әсерін зерттеу салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы жүзеге асады.

 Себеп-салдарлық байланыстарды ашуға көмектеседі:

Диахронды көзқарас мәдениеттің өзгеруін тек бір мезетте емес, белгілі бір уақыт аралығында орын алған себептер мен олардың салдары арқылы түсіндіреді. Мәдени өзгерістердің себептері әртүрлі болуы мүмкін: саяси оқиғалар, әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі, сыртқы ықпалдар, географиялық жағдайлар және т.б. Диахронды көзқарас осы себеп-салдарлық байланыстарды анықтап, мәдениеттегі өзгерістердің нақты негіздерін ашуға көмектеседі. Мысалы, Қазақ хандығының құрылуы мен оның мәдениетіне әсер еткен тарихи процестерді зерттеу кезінде себеп-салдарлық байланыстарды ашуға болады.

 Қазіргі мәдени болмысты өткенмен сабақтастыра отырып, мәдени өзгерістердің логикасын түсіндіреді:

Диахронды көзқарас қазіргі мәдениетті өткенмен байланыста қарастырады. Ол мәдениеттің әрбір кезеңі мен өзгерісі тарихи контексте қалай дамығанын және қазіргі болмысқа қалай әсер еткенін түсіндіруге мүмкіндік береді. Мәдени өзгерістердің логикасын түсіну үшін өткен мен қазіргі арасындағы сабақтастықты зерттеу маңызды. Мысалы, қазақтың қазіргі өнері мен қолөнерінің тамыры өткен дәуірдегі көшпелі мәдениетке, діни және дүниетанымдық көзқарастарға, сондай-ақ тарихи оқиғаларға байланысты

болуы мүмкін. Диахронды көзқарас осы сабақтастықты анықтап, қазіргі мәдениеттің дамуының негізін түсінуге мүмкіндік береді. Яғни диахронды көзқарастың артықшылықтары мәдениетті уақыт, тарих және әлеуметтік жағдайлар тұрғысынан кеңінен зерттеуге жол ашады. Ол мәдениеттің даму логикасын түсіндіріп, тарихи сабақтастық пен себеп-салдарлық байланыстарды ашуға, мәдени өзгерістердің түп-тамырын анықтауға көмектеседі.

Диахронды көзқарас мәдениетті зерттеуде маңызды орын алады, өйткені ол оның уақыт пен тарихи процестер арқылы дамуын, өзгеруін және эволюциясын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл көзқарастың негізгі ерекшелігі – мәдениетті бір мезетте емес, уақыт ішінде дамып жатқан және тарихи жағдайларға байланысты өзгертін жүйе ретінде қарастыру. Диахронды тәсіл мәдениетті тек бір сәтте туындайтын құбылыс ретінде емес, оның әртүрлі кезеңдер мен тарихи контекстер арқылы өтетін күрделі процесс ретінде зерттейді.

 Уақыт ішіндегі өзгеріс: Диахронды көзқарас мәдениетті уақыттың ағысында қарастырады. Мәдениет уақыт өте келе эволюцияланып, жаңа жағдайларға бейімделеді. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениет тек қана бір тарихи кезеңде емес, ғасырлар бойы дамып, түрлі өзгерістерге ұшырап отыратын құбылыс ретінде көрінеді. Мәдениеттің әрбір кезеңі өзінің әлеуметтік, экономикалық, саяси және табиғи ортасымен тығыз байланысты. Мысалы, қазақ мәдениетінің өзгерісін алып қарасақ, көшпелі өмір салтынан отырықшы тіршілікке көшу, дәстүрлі және заманауи құндылықтардың үйлесуі – уақыт ішінде орын алған маңызды өзгерістердің дәлелі.

 Тарихи себептер мен даму: Диахронды көзқарас мәдениеттің дамуын тек сыртқы факторлармен ғана емес, ішкі әлеуметтік құрылымдардың дамуымен де байланыстырады. Мәдени өзгерістер көбінесе тарихи себептермен, яғни, қоғамдағы әлеуметтік және саяси жағдайлармен, қоғамдық қатынастардың өзгеруімен және табиғи ортаның ықпалымен түсіндіріледі. Мысалы, Қазақстанның түрлі тарихи кезеңдеріндегі саяси өзгерістер – ұлы империялардың ықпалы, кеңес дәуірі және тәуелсіздік жылдарындағы өзгерістер – қазақ мәдениетінде терең із қалдырды.

 Әлеуметтік, саяси және экономикалық құрылымдармен байланыс: Диахронды көзқарас мәдениет пен оның әлеуметтік құрылымдарының біртұтас байланысын ашуға мүмкіндік береді. Мәдениет әлеуметтік, саяси және экономикалық жүйелермен тығыз байланысты болады. Мәдениет элементтері қоғамның ішкі құрылымдарына әсер етеді, сол сияқты қоғамның өзгерісі мәдениеттің эволюциясына да әсер етеді. Мысалы, қазақ мәдениетінде көшпелі өмір салты мен отбасылық құрылымдар, сондай-ақ көшпенділердің әлеуметтік ұйымдасуы – әлеуметтік құрылымдардың мәдениетке тигізетін әсерін көрсетеді.

 Қазіргі заманмен сабақтастық: Диахронды көзқарас мәдениетті тек өткенмен ғана емес, қазіргі кезеңмен де байланыстырады. Мәдениет – бұл үздіксіз процесс, оның әрбір кезеңі алдыңғы кезеңдермен байланыста болады. Мәдениет өткеннің тәжірибесін, құндылықтарын сақтай отырып, заманауи

жағдайларға бейімделеді. Бұл мәдениеттің өзгермелі табиғаты мен қозғалысқа қабілеттілігін көрсетеді. Мысалы, қазіргі қазақ мәдениетінде ұлттық дәстүрлер мен заманауи элементтердің үйлесімі байқалады, бұл өткеннің мәдени құндылықтары мен қазіргі заманның сұраныстарының біртұтас байланысын көрсетеді.

Диахронды көзқарас мәдениетті тарихи контексте қарастырудың маңызды әдіснамалық құралын ұсынады. Ол мәдениетті тек бір сәтте ғана емес, уақыт ағысында, оның тарихи дамуы мен өзгерістерін ескере отырып зерттеуге мүмкіндік береді. Мәдениет өткен мен қазіргі заман арасындағы сабақтастықты, тарихи себептер мен әлеуметтік, саяси факторлардың әсерін толық түсінуге жол ашады. Бұл тәсіл мәдениеттің уақыт ішіндегі күрделі өзгерістерін, оның тарихи жадын, әлеуметтік құрылымдармен байланысын және қазіргі заманмен байланысын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

ДИАХРОНДЫ ПАРАДИГМАНЫ ТЕРЕҢДЕТЕТІН ЖӘНЕ ТОЛЫҚТЫРАТЫН ТЕОРИЯЛАР

Адамзат мәдениетін зерттегенде ғалымдар оны екі түрлі қырынан қарайды: біріншісі – мәдениетті қазіргі сәтте қандай күйде тұрғанын сипаттау (бұл – синхронды тәсіл), ал екіншісі – оның уақыт ішіндегі, яғни тарих бойындағы қалай өзгергенін, дамығанын түсіндіру (бұл – диахронды тәсіл). Біз бұл жерде диахронды көзқарасқа, яғни мәдениетті уақыт пен тарих контекстінде түсіндіретін бағытқа тоқталамыз.

Диахронды парадигма мәдениетті жай ғана идеялар мен әдеттер жиынтығы емес, уақыт өте келе өзгеріп, бейімделіп отыратын тірі жүйе ретінде қарастырады. Бұл тәсіл:

- мәдени өзгерістер не себептен болады?
- олар қалайша бір кезеңнен екінші кезеңге ауысады?
- табиғат, технология немесе экономика осы өзгерістерге қалай әсер етеді? деген сұрақтарға жауап іздейді.

Осы мақсатта ғалымдар мәдениетті әртүрлі жақтарынан зерттейтін бірнеше теориялық бағыттар мен мектептерді дамытты. Олардың барлығы бір-бірінен ерекшеленгенімен, ортақ нәрсе – мәдениеттің тарихи динамикасына қызығушылық.

Атап айтқанда:

- **Неоэволюционизм** мәдени дамуды технология мен экологияның әсері арқылы түсіндіреді. Яғни, адамзат қоғамдары табиғи ортаға бейімделіп, технологиялық мүмкіндіктеріне қарай күрделене түседі.
- **Тарихи партикуляризм** әр мәдениеттің өзіндік, қайталанбас даму жолы бар деп есептейді. Мәдениеттерді бір-бірімен салыстырмас бұрын, олардың ішкі тарихына, ерекше оқиғаларына назар аудару қажет дейді.

Бұл теориялар мәдениетті тек ой мен нанымдар жүйесі ретінде емес, **тарихта өзгеріп отыратын, нақты өмірлік жағдайларға жауап беретін құбылыс** ретінде тереңірек түсінуге көмектеседі.

НЕОЭВОЛЮЦИОНИЗМ. Неоэволюционизм – бұл XX ғасырда пайда болған мәдени-антропологиялық бағыт, ол классикалық эволюционизм идеяларын жаңаша, ғылыми-экологиялық және технологиялық тұрғыдан қайта қарастырады.

Бұл бағыттың өкілдері (Лесли Уайт, Джулиан Стюард, Маршалл Салинс, Элайд Сервис, т.б.) мәдениетті тірі организмге ұқсатып, оның дамуын сыртқы және ішкі факторлар арқылы түсіндіруге тырысады.

Лесли Уайт және технологияның рөлі: теориялық негіз.

Лесли Уайт мәдениетті энергияны игеру мен оны тиімді пайдалану деңгейі арқылы дамиды деп есептейді. Оның айтуынша, адамзат табиғаттан энергияны алу (мысалы, отын, күн, су, мал қуаты) және оны технологиялық тәсілдермен өңдеп, өмір сүру жағдайын жақсарту арқылы мәдени өрлеуге жетеді. Уақыт өткен сайын бұл мүмкіндіктер күрделене түсіп, мәдениеттің де құрылымы, формалары, институттары соған сай дамиды [15].

Қазақ мәдениеті мысалында Лесли Уайт теориясын қолдану

Лесли Уайт мәдени дамудың басты себебі – энергияны игеру және оны технологиялық тұрғыда тиімді пайдалану деп есептейді. Оның мәдени даму формуласын ($C = E \times T$) қазақ этномәдени кеңістігіне қолдансақ, біз тарихи процестің ішкі логикасын, мәдени формалардың пайда болуын және олардың технологиялық бейімделуін анық көре аламыз.

а) Отты меңгеру және алғашқы энергия көздері: киелі технология.

Қазақ даласындағы алғашқы мәдени серпілістердің бірі – отты игеру. Бұл процесс тек тұрмыстық қажеттілік емес, сонымен қатар рухани-ритуалдық мағынаға ие болды.

От – жылу көзі, тағам дайындау құралы ретінде табиғат энергиясын тікелей игерудің көрінісі. Бірақ отпен байланысты наным-сенімдер (мысалы, алауға қол созып бата жасау, отқа май құю, «от ана» культі) оны тек технологиялық құрал емес, сакральды мәні бар элементке айналдырды. Мұнда біз мәдениеттің материалдық (отты қолдану) және рухани (киелілік) формаларының технологиялық фактор арқылы ұштасуын көреміз.

б) Мал шаруашылығы және экологиялық бейімделу: энергия айналымының моделі.

Дала кеңістігінде мал – тіршілік тірегі, яғни негізгі энергетикалық ресурс болды. Мал арқылы қазақтар:

- Тамақ (ет, сүт);
- Киім (жүн, тері);
- Транспорт (жылқы, түйе);
- Жылу (көлікпен бірге – тезек, жүннен жасалған киім) алды.

Осылайша, табиғаттағы шөп қуаты → малға → адам тіршілігіне айналды. Бұл – Уайт теориясындағы Е (энергия) компонентінің ерекше формасы.

Жылқыны қолға үйрету – технологиялық және мәдени серпіліс:

Технологиялық: кеңістікті тез игеру, қоныс ауыстыру, жауынгерлік артықшылық.

Мәдени: тұлпарды мифке айналдыру, жылқымен байланысты жоралғылар (мысалы, Қамбар ата, бәйге, көкпар, жорға жарыс).

Киіз үй – тиімді технологияның бейнесі (Т)

Киіз үй – тек баспана емес, қоршаған ортаға бейімделудің аса жоғары деңгейі:

- Оңай құрылады, оңай жиналады;
- Жылуды сақтайды;
- Суық пен желге төзімді;
- Маусымдық қоныс аударуға бейімделген.

Яғни, бұл – энергияны тиімді қолданудың (Т) озық үлгісі. Киіз үй мәдениеттегі технологиялық ойлаудың эстетикалық және ритуалдық түрге айналуын білдіреді.

с) Ауыл шаруашылығы және отырықшы мәдениетке бейімделу: экология мен ритуалдық сана.

Сырдария, Шу, Талас бойындағы қазақтар табиғи ортаға бейімделіп, суармалы егіншілікке көшті. Бұл:

- Табиғи суды реттеу, басқару (арық жүйелері),
- Күріш, тары, бидай секілді дақылдарды өсіру,
- Жер өңдеу техникасын қолдану (жер жырту, суару құрылғылары)

арқылы энергияны басқару тәсілдері ретінде сипатталады.

Ритуалдық сана мен магиялық нанымдар: Ауылшаруашылық қоғамдарда жердің құнарлылығы мен өнімділікке рухани бақылау орнату да маңызды болды:

- «Аруақ риза болмай, жер бермейді» деген түсінік;
- Жер мен суды «киелі» санау, құрбандық шалу.

Бұл жерде біз экологиялық бейімделу мен сакральды дүниетанымның технологиямен қатар дамығанын көреміз.

д) Өнеркәсіп пен заманауи технология: мәдени трансформация.

XX ғасырда Қазақстанда индустрияландыру үдерісі жүрді. Бұл – қоғамның технологиялық мүмкіндіктері артып, мәдени формалардың жаңа мазмұнға ие болған кезеңі:

Теміржол – қазақ қоғамының кеңістіктік тұтастығын қалыптастырды. Бұрын көшпелі бағытта қозғалған қоғам енді тұрақты инфрақұрылымдық жүйемен бірікті.

Электр, радио, баспасөз – ақпарат алмасу тәсілін өзгертті, қоғамдық санаға жаңа форма берді.

Қала мәдениеті – дәстүрлі ауыл мәдениетінің трансформациясына әкелді. Дәстүрлі рөлдер мен институттар өзгеріп, жаңа мәдени типтер (жұмысшы, интеллигенция, технократ) пайда болды.

Домбырадан – студияға дейін: технология мен мәдени мұра, бұрын домбыра шеберлері аспапты қолдан жасап, орындаушылық дәстүрді ауызша жеткізсе, бүгінде Музыкалық студиялар, Сандық жазба құралдары, онлайн тарату (YouTube, Spotify) арқылы қазақ музыкасы жаңа технологиялық ортада өмір сүруде.

Бұл – Уайт формуласының технология мәдени мұраны сақтауға да қызмет ете алатынын дәлелдейтін нақты мысалы. Лесли Уайттың мәдени дамуды энергия мен технология арқылы түсіндіретін теориясы қазақ мәдениетінде нақты көрініс табады. Қазақ қоғамының:

- Көшпелі мал шаруашылығына негізделуі,
- Технологиялық тиімді құралдарды (киіз үй, ер-тұрман, қару-жарақ, күй аспаптары) пайдалануы,
- Экологиялық ортаға икемделуі,
- Және индустриялану арқылы трансформациялануы – Уайттың теориялық моделін шынайы өмірде қолданудың жарқын үлгісі.

УАЙТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНЕ СӘЙКЕСТІГІ

Уайт теориясы	Қазақ мәдениетіндегі көрінісі
Энергияны игеру	Мал шаруашылығы, отты меңгеру
Технология тиімділігі	Киіз үй, құрал-саймандар, көшпелі экономика
Күрделену	Әлеуметтік құрылымның қалыптасуы (ру-тайпа, жүздер), көшпелі кодекс (Жеті Жарғы), заманауи мемлекеттілік
Мәдени серпілістер	Жылқыны үйрету, киіз үй, отырықшылық, индустрияландыру

Экология және бейімделу (Джулиан Стюардтың «мәдени экологиясы»)

Стюардтың басты идеясы: бейімделудің рөлі. Джулиан Стюард – неоеволюционизм шеңберінде мәдени эволюцияны табиғи ортаға бейімделу процесі ретінде қарастырған антрополог. Оның «мәдени экология» (cultural ecology) теориясы бойынша, мәдениетті түсіну үшін қоғамның табиғи ортасын, ресурстарын және сол ортаға бейімделу тәсілдерін зерттеу қажет.

Көпжақты эволюция (multilinear evolution): Стюард бір ғана жалпы (универсалды) мәдени даму жолын жоққа шығарады. Оның орнына ол көпжақты эволюция ұғымын ұсынады, яғни: *«Әртүрлі географиялық, климаттық, экологиялық жағдайда өмір сүретін қоғамдар бірдей емес, әртүрлі бағытта дамиды»* [16].

Мысалы, шөл далада өмір сүретін қоғам мал шаруашылығына икемделсе, тропикте аңшылық пен терімшілік басты тіршілік көзі, өзен бойында суармалы егіншілік дамиды.

Экожүйе және мәдени құрылым

Стюард мәдениетті үш компоненттік жүйе ретінде қарастырады:

Табиғи орта – климат, ресурстар, экожүйе.

Экологиялық бейімделу – қоғамның шаруашылық тәсілдері (мысалы, мал бағу, егін салу, балық аулау).

Мәдени жүйелер – отбасы формалары, еңбек бөлінісі, ритуалдар мен сенімдер.

Бұл жерде маңызды тұжырым: Экологиялық бейімделу – мәдени құрылымдарды анықтайтын басты фактор. Қазақ мәдениеті мысалында:

- Көшпелі мал шаруашылығы – экологиялық бейімделудің басты формасы
- Қазақ даласы – кең, ашық, ормансыз, су көздері сирек, климаттық жағынан шұғыл континенталды.
- Бұл орта отырықшы егіншілікті емес, көшпелі мал шаруашылығын талап етті.

Нәтижесінде, қазақ мәдениеті:

- маусымдық қоныс аудару (қыс қыстау, жаз жайлау);
- еңбек бөлінісі (ерлер – мал бағу, әйелдер – үй шаруасы, киіз үй жасау);
- қонақжайлылық, қауымдық менталитет, ашық кеңістікті культтеу сияқты ерекшеліктермен сипатталды.

Табиғи ортаның ритуал мен наным-сенімге әсері:

- Далада жер, от, су, көк аспан – басты киелі элементтер.
- Табиғат құбылыстары (жел, найзағай, күн тұтылу) ритуалдық санада ерекше мәнге ие болды.

Мысалы, «Жер-су аруағына» арнап тағзым ету немесе «Аманшылық болсын деп» алғашқы жауынға алақан жая құдайдан тілек тілеу – табиғатпен қарым-қатынастың экологиялық-мәдени бейімделу үлгісі.

Қоғамның күрделенуі: әлеуметтік стратификация мен ұйым.

Неоэволюционизмнің құрылымдық көзқарасы: Неоэволюционистік теория тек технология мен экологияны емес, қоғамның ішкі құрылымдық дамуын, яғни әлеуметтік стратификацияны да мәдени эволюцияның өлшемі ретінде қарастырады.

Элайд Сервис: әлеуметтік эволюцияның сатылары

Америкалық антрополог Элайд Сервис (Elman Service) қоғамның даму сатыларын былайша жіктейді:

- Аңшы-терімшілер (Bands)
 - шағын, ұрпақтық қауымдар, теңдік, формалды билік жоқ.
- Рулық қауымдастықтар (Tribes)
 - туыстық құрылыммен ұйымдасқан, беделге негізделген басқару.
- Тайпалық одақтар / көсемдік қоғамдар (Chiefdoms)
 - иерархия, көсем билігі, еңбек бөлінісі.
- Мемлекеттер (States)
 - заң, басқару құрылымы, тұрақты армия, салық, бюрократия [17].

Бұл сатылар технология мен табиғи ортаға бейімделу барысында әлеуметтік ұйымның күрделенуімен қатар дамиды.

Қазақ қоғамы – көсемдік пен рулық құрылымның үйлесімі

Қазақ мәдениетінде ру-тайпа жүйесі басым болды:

Бұл Tribe деңгейіне жатады, бірақ Chiefdom элементтері де бар (мысалы, хандық билік, би-сұлтандар институты).

Әлеуметтік ұйым:

- Ру, ата, әулет – негізгі бірліктер;

- Би – сот билігі, сұлтан – саяси билік;
- Хан – жоғарғы көсем, бірақ шексіз билікке ие емес (жүйе кеңес пен келісімге сүйенеді).

Қоғамдық күрделенудің тарихи үдерісі:

- **XV-XVIII ғасырлар:** Қазақ хандығы құрылып, орталықтандырылған басқару жүйесі қалыптасты;
- **XIXғ. Ресей ықпалы:** жаңа әкімшілік құрылымдар, стратификация тереңдеді (аға сұлтандар, болыстар);
- **XXғ. Кеңестік жүйе:** таптық стратификация пайда болды (бай-кедей жіктелуі), мемлекет құрылымы модернизацияланды.

Джулиан Стюардтың ғылыми-теориялық мүкіндігі:

Джулиан Стюардтың мәдени экологиясы – мәдени формаларды табиғи орта мен бейімделу тәсілдері арқылы түсіндіру жолы.

Мәдениеттердің дамуы – әртарапты, экологиялық факторға негізделген [16].

Қазақ мәдениеті – экологиялық бейімделудің бірегей үлгісі, әрі күрделене түскен әлеуметтік ұйымның айқын мысалы.

Неоэволюционизмнің басты жаңалығы – мәдениетті тек тарихи-эстетикалық феномен емес, материалдық-энергетикалық, құрылымдық-әлеуметтік жүйе ретінде қарастыруында.

Неоэволюционизм мәдениетті тек идеялар мен сенімдердің жиынтығы емес, сонымен қатар материалдық, технологиялық және экологиялық бейімделу жүйесі ретінде қарастырады. Бұл бағыттың басты қағидаларына сәйкес:

- ✓ Технологиялық прогресс – мәдени дамудың негізгі қозғаушы күші;
- ✓ Экологиялық бейімделу – мәдени формалардың көптүрлілігі мен ерекшелігін анықтайды;
- ✓ Қоғамның құрылымдық күрделенуі – мәдени институттардың, ритуалдар мен әлеуметтік стратификацияның тереңдей түсуіне алып келеді.

Осылайша, неоэволюционизм мәдениетті қоршаған орта, өндірістік құралдар және әлеуметтік ұйым арасындағы өзара байланыс нәтижесі ретінде зерделейді.

ТАРИХИ ПАРТИКУЛЯРИЗМ

Тарихи партикуляризм – XX ғасырдың басындағы мәдени антропологияда қалыптасқан маңызды теориялық бағыт, оның негізін американдық антрополог Франц Боас (Franz Boas) қалады. Бұл ағым XIX ғасырдағы эволюционистік антропологияның әмбебап заңдылықтар мен бірсызықты даму идеяларына қарсы сын ретінде дүниеге келді. Эдвард Тайлор, Льюис Генри Морган және Герберт Спенсер сынды эволюционистер адамзат мәдениетін «жабайылық → варварлық → өркениет» сынды кезеңдерге бөліп, барлық қоғамдар осы сатылардан өтеді деп пайымдаған еді. Боас бұл көзқарастың евроцентризм мен мәдени шовинизмге алып келетінін айтып,

оның орнына мәдениеттердің өзіндік, дербес дамуын негіздейтін ұстаным ұсынды.

Мәдени релятивизм және мәдениеттердің дара жолы

Тарихи партикуляризмнің басты идеясы – мәдени релятивизм. Яғни, әрбір мәдениет өзінің тарихи, географиялық, экологиялық және әлеуметтік жағдайларына байланысты қалыптасады және дамиды. Бұл көзқарас мәдениетті жалпыға ортақ эволюциялық модельге бағындырмай, оны тек өз ішкі логикасы арқылы талдауға шақырады. Боас мәдениетті биологиялық расамен немесе интеллект деңгейімен байланыстырмай, оның тарихи қалыптасу жолдарын зерттеудің маңызын атап өтеді. Ол үшін ең маңыздысы – дәлелге, нақты этнографиялық материалға сүйену. Боас үшін мәдениет – символдық жүйе немесе идеялар жиынтығы ғана емес, практикалық тәжірибелердің, тарихи үдерістердің және ұжымдық бейімделу формаларының біртұтас көрінісі. Осы себепті әрбір қоғам – өзіндік даму логикасы мен құрылымдық тұтастығы бар ерекше дүние [18].

Эмпирикалық әдіс және мәдени диффузия

Боас теориялық спекуляцияға қарағанда, эмпирикалық далалық зерттеу әдісін жоғары бағалады. Ол өзінің шәкірттеріне мәдениетті зерттеуде тіл, мифология, өнер, әлеуметтік құрылым және шаруашылық үлгілерді дербес талдауды үйретті. Боастың зерттеуіндегі маңызды аспект – мәдени диффузия, яғни мәдениеттердің өзара әсерлесу процесі. Мәдени элементтер бір қоғамнан екінші қоғамға жаулап алу, сауда, көші-қон, неке, діни ықпал арқылы ауысуы мүмкін. Бұл идея мәдениетті тек ішкі эволюциялық даму ғана емес, сыртқы қатынастар мен тарихи-кездейсоқ процестердің нәтижесі ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Мәдени дамудың көпбағытты сипаты (Multilinear Evolution)

Тарихи партикуляризм мәдениеттің көпсызықты, әртарапты даму жолдарын мойындайды. Боас бір ғана әмбебап даму сатысын жоққа шығарып, орнына әрбір қоғам өз жағдайларына сай ерекше жолмен дамиды деп есептеді. Бұл – кейінірек Джулиан Стюардтың «мәдени экологиясы» мен Лесли Уайттың «энергетикалық теориясымен» синтезделіп, неоэволюционизмнің көпбағытты дамуына негіз салды. Сонымен қатар, Боас мектебі кейінгі постмодернистік және деколониалдық теорияларға да жол ашты.

Қазақ мәдениеті және тарихи партикуляризм

Қазақ мәдениетінің тарихи даму жолына тарихи партикуляризм әдісін қолдану – оның көпқабатты, бірегей және синкреттік табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Қазақ қоғамы өз тарихында:

- Экологиялық бейімделу арқылы – далалық-көшпелі шаруашылықты қалыптастырды;
- Мәдени диффузия нәтижесінде – түркілік, араб-исламдық, моңғолдық және орыс-кеңестік ықпалдарды бойына сіңірді;
- Әлеуметтік бейімделу барысында – рулық-тайпалық құрылымнан бастап ұлттық мемлекеттілікке дейін жетті.

Бұл процестер кез келген әмбебап эволюциялық теориямен түсіндірілмейді, тек тарихи партикуляризм тұрғысынан қарастырғанда ғана

қазақ мәдениетінің көпқырлы болмысы айқындалады.Мысалы, ислам дінінің қазақ даласында орнығуы – тікелей миссионерлік жолмен емес, тарихи-мәдени, экономикалық, саяси және идеологиялық факторлардың үйлесуімен жүзеге асты. Ислам діні дәстүрлі көшпелі дүниетаныммен синкреттік байланысқа түсіп, киелі жерлер культі, аруаққа сену, магиялық ритуалдар секілді дәстүрлерді жаңа мазмұнмен толықтырды. Бұл мәдени трансформацияны тек тарихи-локальды әдіспен ғана түсіндіруге болады.

Тарихи партикуляризм – мәдени антропологиядағы плюралистік, эмпирикалық және контекстуалды танымның негізі. Бұл бағыт мәдениетті биологиялық, эволюциялық немесе идеологиялық шеңберде емес, нақты тарихи және әлеуметтік ортада қалыптасқан құбылыс ретінде таниды. Боас ұсынған әдіс мәдени айырмашылықтарды түсінуде зор әдіснамалық маңызға ие болып, қазіргі мәдениеттану, этнология, тарихи антропология, тіпті постколониал теориялар үшін де құнды үлгі болып қалды.

САЛЫСТЫРМАЛЫ КЕСТЕ: ЭВОЛЮЦИОНИЗМ VS ТАРИХИ ПАРТИКУЛЯРИЗМ

Түсінік	Эволюционизм	Тарихи партикуляризм
Даму бағыты	Бірсызықты (unilinear)	Көпсызықты (multilinear)
Әдіснама	Теорияға сүйенген жалпылау	Эмпирикалық, нақты дерекке сүйену
Мәдениет өлшемі	Даму сатысы (жабайылық → өркениет)	Локальды тарихи даму жолы
Басым фактор	Рационалдық, прогресс идеясы	Тарих, экология, диффузия
Мәдени айырмашылықты бағалау	Прогресс шкаласымен	Мәдени релятивизммен
Зерттеу нысаны	Әмбебап заңдылықтарды табу	Жекелеген мәдениеттердің тарихы

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЫСАЛЫНДА ТАРИХИ ПАРТИКУЛЯРИЗМНІҢ КӨРІНІСІ

Құбылыс	Тарихи-контекстуалды түсіндіру (Боас әдісі)
Киелі жерлер (Жошы хан, Бекет ата)	Тек дін емес, тарихи жады, рулық-территориялық құрылым, өлі мен тірінің арасындағы байланысты бейнелейді.
Киіз үй	Географиялық орта (дала климаты), мобильділік қажеттілігі, рулық өмір салтының материалдық бейнесі
Жылқы культі	Далалық өмірмен тығыз байланысқан. Экономикалық (көлік, азық), мәдени-киелілік (тұлпар, бәйге, ерлік) рөл атқарды.

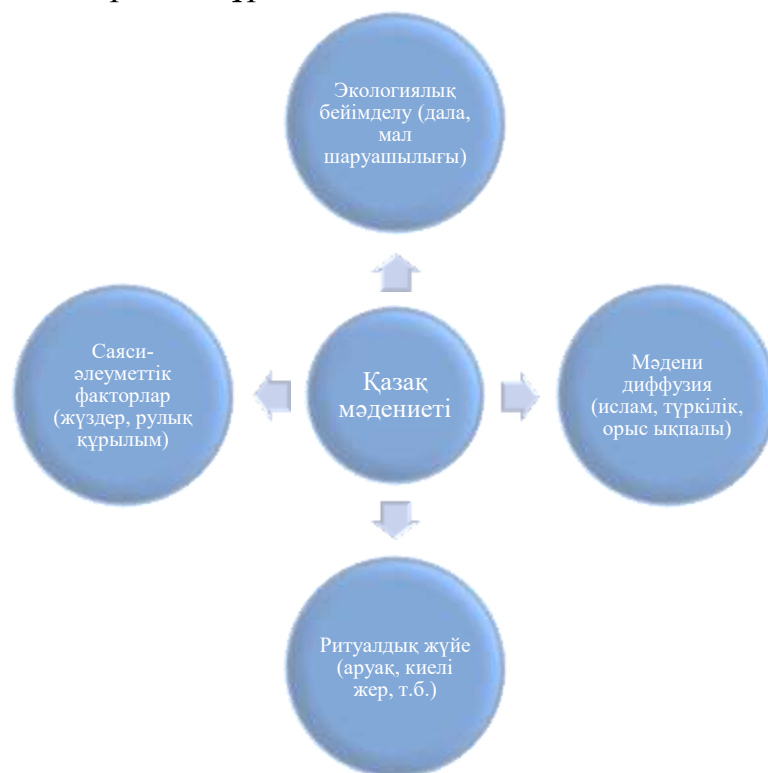
Салт-дәстүрлер мен ислам	Боас ұстанымынша, бұл – мәдени синкретизм: бұрынғы шаманистік, тәңірлік сенімдер мен исламдық ритуалдардың біртіндеп тоғысуы.
--------------------------	---

Цитаталар (дәйексөз ретінде қолдануға болады):

Франц Боас: *«Мәдениет – адамның табиғатқа және басқа адамдарға бейімделуінің тарихи формасы».*

Маргарет Мид (Боастың шәкірті): *«Біз мәдениеттерді бағалау үшін өзіміздің өлшемдерімізді қолдануға болмайды. Әр мәдениетті оның өз контекстінде түсінуіміз қажет».*

Клиффорд Гирц (кейінгі антрополог): *«Мәдениет – бұл символдар арқылы мағына беретін күрделі желі».*

Қазақ мәдениетінің тарихи партикуляризм үлгісі

Дихронды парадигма аясында мәдениетті зерттеу – оны тек қазіргі күйінде емес, уақыт ішіндегі өзгеріс пен тарихи контексттегі бейімделу үдерісі ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл неозволюционизм, тарихи партикуляризм және әлеуметтік ұйымдасу теорияларымен сабақтаса отырып, мәдени өзгерістердің көпқырлы сипатын ашуға жол ашады.

Неозволюционизм аясында Джулиан Стюардтың мәдени экологиясы қоғамның табиғи ортаға бейімделуін мәдени құрылымдар мен шаруашылық формалардың қалыптасуына себепші басты фактор ретінде түсіндіреді. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде – кең дала кеңістігіне икемделген көшпелі өмір салты, маусымдық миграция, еңбек бөлінісі мен ритуалдық тәжірибелер – осы теорияның нақты көрінісі. Ал тарихи партикуляризм бұл үдерістерді жалпылама эволюциялық схемаға салмай, қазақ мәдениетінің өзіндік тарихи контекстінде қарастыруды ұсынады. Түркілік, исламдық және отарлық

ықпалдардың тоғысында қалыптасқан мәдени синкретизм, архаикалық наным-сенімдер мен сырттан енген діни-идеологиялық жүйелердің өзара әсері осы бағыттың теориялық негіздерін дәлелдейді. Ал Элайд Сервис сипаттаған әлеуметтік стратификацияның сатылары қазақ қоғамындағы ру-тайпалық ұйымдасудан хандық және одан кейінгі әкімшілік жүйелерге өтуді түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл – мәдениеттегі тек идеялар мен нанымдар ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік институттардың да тарихи өзгеріске ұшырайтынының дәлелі. Қазақ мәдениеті – бұл технология, экология және әлеуметтік құрылымдар арасындағы үздіксіз өзара әрекет пен бейімделудің нәтижесі. Оның эволюциясы біржақты емес, керісінше көпжақты, тарихи-динамикалық және құрылымдық күрделі құбылыс. Дихронды парадигма осы күрделілікті ашып көрсетуге мүмкіндік беретін пәрменді теориялық негіз ретінде танылып отыр.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Дереккөздерді зерттеу принциптері
2. Этнография ұғымы, этнографиялық зерттеу әдістері
3. Диахронды зерттеу әдісі, мәні. Диахронды бағыттың негізгі теориялық мектептеріне тоқталыңыз
4. Диахронды көзқарас дегеніміз не? Оның мәдениетті зерттеудегі рөлі қандай?
5. Эволюционизм мектебінің мәдениетті зерттеудегі негізгі принциптері мен тұжырымдарын атаңыз.
6. Диффузионизм мектебі мәдени өзгерістерді қалай түсіндіреді?
7. Тарихи-мәдени мектептің ерекшеліктері мен зерттеу әдістерін түсіндіріңіз.
8. Маркстік антропологияның мәдени және әлеуметтік құрылымдарды талдаудағы басты көзқарастары қандай?
9. Диахронды көзқарастың әр мектебі мәдениетті қалай қарастырады? Олардың айырмашылықтары неде?
10. Қазіргі антропологияда диахронды көзқарастың қандай маңызы бар деп ойлайсыз?
11. Неоэволюционизм бағыты: Лесли Уайт теориясы, Джулиан Стюардтың «мәдени экологиясы»
12. Франц Боас негізін қалаған тарихи партикуляризм қандай ғылыми көзқарасқа қарсы бағыт ретінде қалыптасты және бұл теория мәдениеттерді зерттеуде қандай жаңа тәсілдерді ұсынды?
13. Қазақ мәдениетінің тарихи дамуын тарихи партикуляризм тұрғысынан қалай сипаттауға болады?
14. Эволюционизм мен тарихи партикуляризмге салыстырмалы талдау жасаңыз

Зерттеудің төртінші кезеңі СИНХРОНДЫ КӨЗҚАРАС

Синхронды көзқарас – мәдениетті тек қазіргідей, бір уақыт кезеңінде зерттейтін тәсіл. Бұл тәсіл мәдениеттің қазіргі жағдайын, яғни қазіргі мәдениеттің қалай құрылып, жұмыс істеп жатқанын түсінуге бағытталған. Синхронды зерттеу, мәдениеттің ішкі құрылымдарын, элементтерінің бір-бірімен қалай байланысқанын және оның жұмыс істеу заңдылықтарын қарастырады.

Мысалы, синхронды көзқарас арқылы біз бүгінгі күндегі қоғамның мәдени құндылықтарын, ережелерін, дәстүрлерін және әлеуметтік құрылымын зерттей аламыз. Синхронды зерттеу кезінде, мәдениетке уақыт бойы болған өзгерістерді қарастырудың қажеті жоқ. Оның орнына, біз мәдениетті осы кезеңде, сол сәтте қалай жұмыс істейтінін түсінуге тырысамыз [19].

Синхронды көзқарастың негізгі теориялық бағыттары		
РЕЛЯТИВИЗМ; СТРУКТУРАЛИЗМ;	КОГНИТИВТІК КӨЗҚАРАСТАР;	ФУНКЦИОНАЛИЗМ; ИНТЕРПРЕТИВИЗМ

Синхронды көзқарастың негізгі теориялық бағыттарының әрқайсысы мәдениеттің әртүрлі қырын түсіндіреді.

1) РЕЛЯТИВИЗМ – бұл мәдениетке қатысты түсінік, ол әртүрлі мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін, олардың түсініктерін, құндылықтары мен нормаларын қабылдауға негізделеді. Релятивизмнің мақсаты – мәдениеттерді бір-бірінен кем немесе жоғары деп бағаламау, оларды тек өз контекстінде түсіну. Релятивизмнің бірнеше түрі бар, әрқайсысы мәдениеттердің әртүрлі қырын зерттейді [20]. Төменде әр түрін тереңірек түсіндіріп, мысалдар келтіреміз.

Дескриптивті релятивизм – бұл мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды түсіндіретін теория, ол мәдениеттегі түрлі заңдылықтар мен нормалардың әлеуметтік және психологиялық түсініктерге негізделгенін көрсетеді. Бұл көзқарас мәдениеттердің бір-бірінен айырмашылықтарын мойындап, олардың әрқайсысының өз заңдары мен құндылықтарына ие екенін айтады. Яғни, мәдениетке тән түсініктер мен мінез-құлық нормалары сол қоғамның әлеуметтік құрылымына, тарихи жағдайларына және психологиялық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады.

Дескриптивті релятивизмнің негізгі аспектілері:

❖ *Әр мәдениет өз заңдылықтарын қалыптастырады.* Әр қоғамның өз тарихи дамуына, әлеуметтік құрылымына және мәдени дәстүрлеріне сәйкес,

мінез-құлықтың, құндылықтардың және нормалардың өзіндік жүйесі қалыптасады. Бұл жүйе басқа қоғамдармен салыстырғанда ерекше болып табылады.

❖ *Әлеуметтік және психологиялық түсініктердің әсері:* Дескриптивті релятивизм мәдениеттегі айырмашылықтардың тек сыртқы факторларға, яғни тарихи және әлеуметтік жағдайларға ғана емес, сонымен қатар адамның психологиялық ерекшеліктеріне де байланысты екенін айтады. Әр қоғам өзінің әлеуметтік жағдайына қарай адамдардың психологиясына әсер етіп, оларға белгілі бір құндылықтар мен түсініктерді қалыптастырады.

❖ *Мәдениет бір-бірінен өзгеше болуы мүмкін:* Әр мәдениет өзінің құндылықтар мен нормаларын қалыптастырғандықтан, олар басқа мәдениеттерден айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Бұл дегеніміз, бір қоғамдағы құндылықтар мен мінез-құлық басқа қоғамда жарамсыз болуы мүмкін.

Мысалдар:

Ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік: Бір мәдениетте ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік мәселесі өте өзекті болуы мүмкін, ал басқа мәдениетте бұл мәселе елеусіз немесе тіпті біржақты қарастырылуы мүмкін. Мысалы, батыс мәдениетінде әйелдердің құқықтары мен ерлермен тең дәрежеде қатысуы кеңінен қорғалады, ал кейбір дәстүрлі мәдениеттерде, мысалы, кейбір араб елдерінде, әйелдерге қатысты құқықтар әлі күнге дейін қатты шектелуі мүмкін. Бұл айырмашылықтардың барлығы әр мәдениеттің өзіндік әлеуметтік құрылымдары мен құндылықтарына негізделген.

Көшбасшылық рөлі: Кейбір мәдениеттерде көшбасшылықты тек ер адамдар атқаратын дәстүр қалыптасқан. Мысалы, көптеген дәстүрлі қоғамдарда, әсіресе Африка мен Оңтүстік Азияда, ер адамдар әлі күнге дейін қоғамды басқарудың негізгі тұлғалары болып табылады. Әйелдер көбінесе үй шаруашылығымен айналысады немесе отбасылық өмірге көп көңіл бөледі. Ал басқа мәдениеттерде, мысалы, кейбір скандинавиялық елдерде, әйелдер қоғамдық өмірде белсенді түрде қатыса алады, соның ішінде жоғары лауазымдарға ие болуға мүмкіндік беріледі.

Әлеуметтік иерархия мен мәртебе: Дескриптивті релятивизмге сәйкес, әлеуметтік иерархияның түрлі құрылымдары да мәдениеттер арасында өзгеше болады. Мысалы, кейбір мәдениеттерде отбасылық қатынастар мен құрметті көрсету деңгейі өте маңызды. Оңтүстік Кореяда және Жапонияда үлкендерге деген құрметтілік өте жоғары, бұл мәдениетте үлкендердің сөзін тыңдау – міндет деп есептеледі. Ал басқа мәдениетте, мысалы, жастарға бейім болу және инновациялық ойлауды қолдау маңызды болады, бұл қоғамда үлкендермен тең құқықтар мен өзара құрметке басымдық беріледі.

Діни немесе рухани нанымдар: Әр мәдениетте дін немесе рухани нанымдардың түсіндірмесі мен орны өзгеше болуы мүмкін. Мысалы, христиандық мәдениетте сенім мен құдайға деген көзқарас ерекше құрметтелсе, буддизмге негізделген мәдениеттерде рухани даму мен ішкі тыныштық маңызды орын алады. Бұл айырмашылықтар әр мәдениетте діннің рөлін, оның өмір сүруге ықпалы мен мәнін айқындайды.

Бұл дескриптивті релятивизм мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды түсінуге мүмкіндік береді, себебі әрбір мәдениет өзінің заңдары мен құндылықтарына сәйкес әрекет етеді. Мәдениетті тек сыртқы тұрғыдан бағалаудың орнына, оны сол қоғамның әлеуметтік құрылымымен, тарихи контекстімен және психологиялық ерекшеліктерімен байланысты қарау маңызды. Бұл көзқарас арқылы біз әр түрлі қоғамдардың өзіндік ерекшеліктерін және бір-бірінен айырмашылықтарын тереңірек түсініп, бағалауға мүмкіндік аламыз.

Нормативті релятивизм – бұл мәдениеттердің бағалау жүйесінің әрқайсысы өз құндылықтары мен нормаларына негізделетінін білдіретін көзқарас. Бұл көзқарас бойынша, әрбір мәдениет өз қоғамында дұрыс деп саналатын нәрсені анықтайды, бірақ басқа мәдениетте бұл нәрсе дұрыс емес деп есептелуі мүмкін. Яғни, мәдениеттердің моральдық және әлеуметтік нормалары салыстырмалы болады. Мысалы, бір мәдениетте өзара сыйластық немесе әрекет жасау әдістері басқаша бағалануы мүмкін, ал екінші мәдениетте олардың маңызы мүлде өзгеше.

Нормативті релятивизмнің негізгі аспектілері:

Мәдениетке негізделген бағалау жүйесі: Әр мәдениет өз құндылықтары мен моральдық нормаларына сүйенеді. Бір мәдениет үшін «дұрыс» деп саналатын әрекет басқа мәдениетте «қате» немесе «жаман» деп қабылдануы мүмкін. Бұл көзқарас мәдениеттердің арасындағы айырмашылықтарды түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік және моральдық нормалардың салыстырмалы болуы: Әр мәдениет өзінің жеке дәстүрлері мен ережелеріне сүйеніп, қоғамдық және жеке өмірдің дұрыс немесе бұрыс аспектілерін анықтайды. Нормативті релятивизм тұрғысынан, бір мәдениетте қандай да бір құбылыс жақсы деп саналғанымен, басқа мәдениетте ол әлдеқайда қатаң сынға алынып, қабылданбауы мүмкін.

Мәдениет ішіндегі келісім мен келіспеушіліктер: Бұл концепция басқа мәдениеттердің нормалары мен дәстүрлерін түсінуге, бірақ өз мәдениетіңіздің негізінде бағалауға мүмкіндік береді. Нормативті релятивизмнің арқасында әр мәдениеттің мінез-құлық ережелері мен моральдық өлшемдері дұрыс немесе дұрыс емес деп қаралмайды, тек олардың контекстіне сәйкес бағаланады.

Мысалдар:

Қоғамдық орындардағы қарым-қатынас: Кейбір мәдениеттерде қоғамдық орындарда бір-бірімен қарым-қатынас жасауда бақылау өте маңызды. Мысалы, Шығыс елдерінде, әсіресе Жапонияда немесе Оңтүстік Кореяда, адамдар қоғамдық орындарда бір-бірімен өте сақ, ресми түрде сөйлеседі және жеке кеңістікті бұзбауға тырысады. Бұл мәдениеттерде адамдар арасындағы қарым-қатынас өте байсалды және бақылауда болады, мұнда жеке өмірге ерекше мән беріледі. Ал батыс мәдениеттерінде, мысалы, АҚШ немесе Канадада, адамдар көбінесе еркін және ашық түрде қарым-қатынас жасайды. Мұнда жеке кеңістік бар, бірақ бұл қоғамда көбіне адамдар арасындағы ашықтық пен еркіндік басты назарда болады. Бұл мәдениеттерде

бір-бірімен әңгімелесу кезінде ереже мен тәртіп міндетті емес. Осылайша, бір қоғамда «қалыпты» деп саналатын іс-әрекет, басқа қоғамда бұзушылық немесе күтпеген мінез-құлық ретінде қабылдануы мүмкін.

Жұмыс орнында киім кию мәдениеті: Еуропа мен АҚШ-та жұмыс орнында киімнің еркіндігіне басымдық беріледі, яғни біреу джинсы немесе футболка киіп келсе, бұл қалыпты деп қабылданады. Дегенмен, Шығыс Азияның кейбір елдерінде (мысалы, Жапония мен Оңтүстік Корея) жұмыс орнында өте ресми киім кию талап етіледі, ал егер қызметкер қарапайым немесе еркін киімде жұмысқа келсе, бұл әдепсіздік немесе кәсіби емес деп есептелуі мүмкін. Мұнда киім тек эстетикалық емес, әлеуметтік және моральдық нормаларды да көрсетеді.

Ерлер мен әйелдердің рөлі: Кейбір мәдениеттерде ерлер мен әйелдердің арасындағы рөлдер айқын бөлінген. Мысалы, араб елдерінде әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы кейде шектелген, сондықтан олардың сыртта жұмыс істеуі немесе жеке шешімдер қабылдауы еркектермен салыстырғанда аз болады. Мұндай рөлдер мен тәртіптер араб мәдениетінің тарихы мен әлеуметтік құрылымына негізделген. Ал, сол кездегі батыс мәдениеттерінде әйелдер құқықтары мен теңдігі, жұмыс күшіне араласуы және өз шешімдерін қабылдауы қалыпты жағдайға айналған. Бұл әр түрлі мәдениеттерде әйелдердің қоғамдық рөлін бағалаудың айырмашылығын көрсетеді.

Отбасы құрылымы мен қарым-қатынас: Мысалы, көптеген дәстүрлі мәдениеттерде отбасы құрылымы әлі күнге дейін патриархалды болуы мүмкін, яғни ер адамдар отбасының басты тұлғасы болып есептеледі, ал әйелдер көбінесе үй шаруасымен айналысады. Мұндай қоғамдарда отбасы мүшелері арасындағы рөлдер дәстүрлі түрде бекітілген, және бұл әлеуметтік нормалар қатты сақталады. Батыс мәдениеттерінде, әсіресе соңғы жылдары, отбасындағы рөлдер теңдестірілген, еркектер мен әйелдер бірдей құқықтарға ие болып, үй шаруашылығы мен баланы тәрбиелеу істерін бірге бөліседі. Мұнда отбасы құрылымы икемді және өзгермелі болып келеді.

Нормативті релятивизм – бұл әр мәдениеттің өзіндік құндылықтары мен нормаларына негізделген бағалау жүйесін түсіндіретін көзқарас. Бұл көзқарас мәдениетаралық айырмашылықтарды бағалауда маңызды рөл атқарады, себебі әр мәдениет өз контекстінде дұрыс деп санайтын нәрсені ұсынады. Сондықтан, бір мәдениеттегі дұрыс нәрсе басқа мәдениетте дұрыс емес болуы мүмкін. Бұл мәдениеттердің әртүрлілігі мен күрделілігін түсінуге мүмкіндік береді және өз мәдениетіңіздің ғана емес, басқа мәдениеттердің де тұрғысынан ойланып, оларды құрметтеуді үйретеді.

Когнитивті релятивизм – бұл мәдениет пен адамның танымдық процестерінің өзара байланысын зерттейтін көзқарас. Оның негізінде адамның әлемді қабылдауы, ойлау тәсілдері мен түсініктері мәдениетке тәуелді болып келеді. Яғни, әр мәдениет өзінің әлемді түсіну жолын қалыптастырады және бұл түсінік басқа мәдениеттермен салыстырғанда өзгеше болуы мүмкін. Бұл көзқарас адамның ақыл-ойы мен мәдениетінің тығыз байланыста екенін көрсетеді және әр мәдениет өз әлемін қалай көру керектігі туралы өзіндік үлгіні ұсынады [21].

Когнитивті релятивизмнің негізгі аспектілері:

Әлемді түсіну тәсілдерінің мәдениетке тәуелділігі: Когнитивті релятивизм бойынша, адамдар әлемді әртүрлі тәсілдермен түсінеді және бұл түсініктер олардың мәдениетімен тығыз байланысты. Әрбір мәдениет өзінің «әлемді көру» тәсілін қалыптастырады және бұл тәсілдер бір-бірінен өзгеше болуы мүмкін. Осылайша, адамдардың түсініктері мен когнитивті процестері сол мәдениеттің негізінде дамып, оның шеңберінде қалыптасады.

Когнитивтік процестер мен мәдени нормалар: Мәдениет адамның когнитивті процестеріне, оның ойлау жүйесіне үлкен ықпал етеді. Мысалы, бір мәдениетте сананың белгілі бір ұйымдастыруы мен категориялануы басқа мәдениетке қарағанда басқаша болуы мүмкін. Бұл адамның білім алу процесіне, тілдің құрылымына және сананың дамуына әсер етеді.

Уақыт туралы түсінік: Когнитивті релятивизмнің бір мысалы ретінде уақыт туралы түсінікті қарастыруға болады. Әртүрлі мәдениеттерде уақытты қабылдау тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін, бұл мәдениеттердің ойлау жүйесіне әсер етеді.

Сызықтық уақыт түсінігі: Батыс мәдениетінде уақыт көбінесе сызықтық және прогрессивті деп қабылданады. Мұнда уақыт – үздіксіз алға жылжитын процесс ретінде қарастырылады. Бұл көзқарас бойынша уақыттың өтуі адамның өміріндегі өзгерістермен, даму және прогрестің белгісі ретінде түсініледі. Мысалы, батыс қоғамында адамдар жаңа бастамалар мен жетістіктерді бағалайды, ал уақыттың өткенін «жоғалған» немесе «жоғары бағаланған» уақыт ретінде түсінеді.

Циклдық уақыт түсінігі: Кейбір Азия мәдениеттерінде уақыттың табиғаты циклдық деп түсініледі, яғни уақыт белгілі бір тәртіппен қайталанып отырады. Мұнда уақытты айналмалы және тоқтаусыз процес ретінде қарастыру тән. Мысалы, үнді мәдениетінде уақыттың циклдік идеясы ерекше маңызға ие, ол дүниенің үздіксіз айналымында адам өмірінің шексіз цикліне негізделеді. Мұнда уақыттың өтуі қандай да бір мақсатқа бағытталған емес, қайта ол қайталанатын кезеңдер ретінде түсініледі.

Бұл екі көзқарас мәдениеттердің уақытқа деген көзқарастарының қалай әртүрлі болуы мүмкіндігін көрсетеді. Бір мәдениетте уақытты алға қарай жылжитын процесс ретінде қабылдаса, басқа мәдениетте ол мәңгілік қайталанатын цикл ретінде түсініледі. Әр мәдениет осы тұрғыдан әлемді қалай қабылдайтынын және оған қалай жауап беретінін өзінің когнитивтік моделін қалыптастырып көрсетеді.

Тілдің рөлі: Когнитивті релятивизм тіл мен ойлау арасындағы байланыстың маңызды екенін айтады. Тіл – бұл мәдениеттің басты элементі, ол адамның ойлау және қабылдау жүйесіне әсер етеді. Әр тіл өзінің құрылымымен және сөздік қорымен әртүрлі ойлау тәсілдерін қалыптастырады. Мысалы, кейбір тілдерде белгілі бір әрекеттер немесе уақыттың өткені туралы ерекше сөздер мен грамматикалық құрылымдар бар, бұл сол мәдениеттің адамдарын дүниені қабылдау мен түсіну тәсіліне әсер етеді. Аустронезиялық тілдер кейбір зерттеулерге сәйкес, кеңістік пен уақытты бір-бірімен тығыз байланыстырып қарастырады. Бұл тілдерде

уақытты анықтау көбінесе кеңістіктегі бағыттармен сәйкес келеді. Яғни, белгілі бір уақытта бір жерге жету немесе белгілі бір кезеңнің өтуі кеңістіктегі қозғалыспен ұқсас болып көрінеді. Бұл тілдің құрылымы мен мәдениеттің когнитивті жүйесінің арасындағы тығыз байланысты көрсетеді [22].

Мәдениеттердің білім жүйелері: Әр мәдениет өзінің білім жүйесін қалыптастырады. Бұл жүйе әртүрлі табиғат құбылыстарын түсіндіру, дәстүрлер мен ережелерді сақтап, жаңартып отыру арқылы қалыптасады. Бір мәдениет басқа мәдениетке қарағанда, білім мен ақиқатты әртүрлі жолдармен түсіндіреді. Мысалы, кейбір халықтар табиғатты түсіндіруде мифтер мен аңыздарды қолданса, басқалары ғылыми түсініктер мен логикаға сүйенеді.

Когнитивті релятивизм – бұл мәдениет пен адамның танымдық процесінің бір-бірімен байланысын зерттейтін көзқарас. Бұл көзқарас бойынша, әр мәдениет өзінің әлемді түсіну жолын қалыптастырады, ал бұл түсінік басқа мәдениеттермен салыстырғанда өзгеше болуы мүмкін. Уақыт туралы ұғым, тілдің рөлі, білім жүйелері мен әлеуметтік нормалар – бәрі адам мен мәдениеттің когнитивтік процестеріне әсер етеді. Мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды түсіну үшін, олардың әлемді қалай қабылдайтынын және оған қандай түсініктермен жауап беретінін зерттеу маңызды.

Моральдық релятивизм – бұл әртүрлі мәдениеттерде моральдық нормалар мен құндылықтардың өзара айырмашылықтарын мойындайтын философиялық көзқарас. Бұл түсінік бойынша, әр мәдениет өзінің моральдық жүйесін қалыптастырады және оның ережелері мен стандарттары сол мәдениеттегі адамдардың құндылықтары мен дәстүрлеріне негізделеді. Демек, бір мәдениет үшін дұрыс деп есептелетін нәрсе, басқа мәдениетте дұрыс болмауы мүмкін. Бұл көзқарас жалпы бірдей моральдық стандарттардың жоқ екенін көрсетеді.

Моральдық релятивизмнің негізгі түсініктері:

Моральдық нормалардың салыстырмалы болуы: Моральдық релятивизм мәдениетке тәуелді болып, моральдық тұжырымдамалар мен құндылықтар әр мәдениетте әртүрлі болады дегенді білдіреді. Әрбір қоғам өзінің тарихына, дәстүрлеріне, діни нанымдарына және әлеуметтік құрылымына байланысты моральдық нормаларды қалыптастырады. Осылайша, қандай да бір іс-әрекеттің дұрыс немесе бұрыс болуы сол қоғамның мәдениетіне, құндылықтарына және тәжірибесіне тәуелді болады.

Әртүрлі мәдениеттердің моральдық жүйелері: Әртүрлі мәдениеттердің моральдық көзқарастары арасындағы айырмашылықтарды түсіну маңызды. Мысалы, кейбір қоғамдарда әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы мен әлеуметтік рөлдері шектелген болса, басқа бір мәдениетте әйелдерге тең құқықтар мен мүмкіндіктер беріледі. Бір мәдениетте белгілі бір іс-әрекет немесе әлеуметтік жағдай моральдық тұрғыдан қолайлы болса, басқа мәдениетте ол іс-әрекет қауіпті, тыйым салынған немесе дұрыс емес деп қарастырылуы мүмкін.

Мысалдар:

Жыныстық кемсітушілік: Көптеген қоғамдарда әйелдер мен ерлер арасындағы әлеуметтік рөлдер әртүрлі қалыптасқан. Кейбір мәдениеттерде әйелдер мен ерлер арасындағы теңдік өте маңызды болып табылады және әйелдерге құқықтар мен мүмкіндіктер беріледі. Мысалы, скандинавиялық елдерде әйелдерге саяси, экономикалық және әлеуметтік теңдік қамтамасыз етілген. Ал басқа бір мәдениетте, мысалы, кейбір араб елдерінде әйелдердің қоғамдық өмірдегі рөлі шектеулі болуы мүмкін. Мұнда әйелдердің киім кию тәртібі, жұмысқа шығуы немесе оқу орындарына баруы көптеген шектеулерге байланысты болуы мүмкін. Осылайша, бір мәдениеттегі әйелдер құқығы мен әлеуметтік мәртебесі басқа мәдениетте мүлдем басқа болуы мүмкін.

Жыныстық ашылықтардың құқықтары: Моральдық релятивизмнің тағы бір мысалы ретінде бір жынысты адамдардың некесін қабылдау мәселесін қарастыруға болады. Кейбір қоғамдарда бір жынысты адамдардың некесі толықтай қабылданған және заңды түрде мойындалған. Мысалы, Еуропаның көптеген елдерінде, АҚШ-та және Канадада бір жынысты неке заңды болып табылады, бұл қоғамдарда бұл әлеуметтік теңдік пен адам құқықтарының бөлігі ретінде қарастырылады. Алайда, басқа қоғамдарда, мысалы, көптеген ислам елдерінде бір жынысты неке моральдық тұрғыдан қабылданбайды және ол заңмен тыйым салынған болуы мүмкін. Мұндай қоғамдарда бұл құбылыс әдепсіздік, ұят немесе моральдық бұзушылық ретінде қарастырылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы құндылықтар: Әртүрлі мәдениеттердің моральдық бағалаулары мен ақпараттық стандарттары да бір-бірінен айырмашылықты көрсетеді. Мысалы, батыс қоғамында сексуалдық және зорлық-зомбылықтың суреттелуі бұқаралық ақпарат құралдарында жиі кездеседі және оның әлеуметтік тұрғыдан қандай да бір моральдық құндылықтарға қайшы келмейтіні түсіндіріледі. Алайда, көптеген Азия елдерінде немесе Таяу Шығыс елдерінде мұндай тақырыптар әдетте моральдық тұрғыдан қабылданбайды және қоғамдық орындарда немесе бұқаралық ақпарат құралдарында әдепсіздік ретінде бағаланады.

Моральдық релятивизмнің маңызды аспектілері:

Моральдық универсализмнің жоқтығы: Моральдық релятивизм жалпы бірдей моральдық стандарттардың жоқтығын көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, мәдениеттердің моральдық нормаларының әртүрлілігін мойындайды және бір мәдениетте дұрыс деп есептелген нәрсенің басқа бір мәдениетте қабылданбайтынын көрсетеді. Бұл көзқарас моральдық қағидалардың белгілі бір қоғамның мәдениетіне негізделетіндігін түсінуге мүмкіндік береді.

Моральдық ұстанымдардың мәдени контекстке тәуелділігі: Моральдық релятивизмнің тағы бір аспектісі – оның мәдени контекстке тәуелді болуы. Бір мәдениеттегі моральдық ұстанымдар мен құндылықтар сол қоғамның тарихи, әлеуметтік және экономикалық жағдайларына, дінге, философиялық түсініктерге және тарихи тәжірибелерге негізделеді. Бұл дегеніміз, бір мәдениетте моральдық дұрыс саналатын нәрсе басқа мәдениетте бұрыс болып табылады.

Моральдық нормаларды түсіну мен бағалаудың күрделілігі:

Моральдық релятивизм әртүрлі қоғамдар арасындағы моральдық нормалар мен құндылықтарды салыстыруды қиындатады. Әрбір мәдениет өзінің әлемді түсіну және бағалау тәсілін қалыптастырады, сондықтан бір мәдениеттің моральдық жүйесі басқа мәдениетке «таңылмайды». Бұл жерде адамдардың моральдық ұстанымдарын құрметтеу мен қабылдау қажеттілігі туындайды.

Моральдық релятивизм мәдениеттердің моральдық нормалары мен құндылықтарының әртүрлілігін түсіндіру үшін маңызды тұжырымдама болып табылады. Ол әрбір қоғамның өзінің моральдық жүйесіне және стандарттарына негізделетінін, сондықтан бір мәдениет үшін дұрыс саналатын нәрсе, басқа мәдениетте дұрыс емес болуы мүмкін екенін көрсетеді. Әр мәдениеттің моральдық көзқарастарын түсіну, олардың әлеуметтік және тарихи контекстіне негізделгенін ескере отырып, басқа мәдениеттерге деген құрмет пен түсіністікке әкеледі.

Эпистемологиялық релятивизм – бұл мәдениеттердің білім жүйелерінің бір-бірінен өте көп айырмашылықтары болуы мүмкін деген, әрі осы айырмашылықтарды мойындайтын көзқарас. Бұл көзқарас бойынша, әрбір мәдениет өзіндік білім жүйесін қалыптастырады, әрі әр мәдениеттің білімнің негізі мен түсінігі басқа мәдениеттерге сәйкес келмейді. Осылайша, мәдениеттердің білім жүйелерін салыстыру өте қиын, өйткені олардың негіздері, әдістері және түсініктері әртүрлі болады [23].

Эпистемологиялық релятивизмнің негізгі түсініктері:

Білім жүйелерінің мәдени тәуелділігі: Эпистемологиялық релятивизм әрбір мәдениеттің өзіндік білім жүйесін қалыптастырады деп есептейді. Әрбір мәдениет өзіне тән білім беру жүйесін дамытады, бұл жүйе сол мәдениеттің тарихи, әлеуметтік, діни және философиялық контекстіне байланысты болады. Бір мәдениетте білімнің көзі ретінде ғылыми әдіс, логика мен эмпирикалық деректер пайдаланылуы мүмкін, ал басқа мәдениетте діни немесе рухани білімдер басым болуы мүмкін.

Білімнің салыстырылуы, қиындығы: Әртүрлі мәдениеттердің білім жүйелері өзара салыстырылуы қиын болады, өйткені әрбір мәдениет өзінің білімді алу, қабылдау және тарату әдістеріне ие. Бұл жағдайда әр мәдениеттің білім жүйесі өз ішіндегі логикаға негізделеді, сондықтан оларды жалпы бір принциптерге сүйене отырып салыстыру мүмкін болмайды.

Түсініктердің және ұстанымдардың әртүрлілігі: Эпистемологиялық релятивизм білім мен түсініктердің әртүрлі болуын қабылдайды. Мысалы, бір мәдениетте құдайға немесе рухани күштерге сену білімнің негізгі көзі болып табылса, басқа мәдениетте тек ғылыми білімдер мен рационалды ойлау әдістері ғана маңызды болып саналады. Әртүрлі мәдениеттердің білімге қатысты ұстанымдары бір-біріне қайшы болуы мүмкін.

Мысалдар:

Батыс және Шығыс білім жүйелері: Батыс мәдениетінде ғылыми білім, логика, тәжірибе мен эксперименттер білімнің негізгі көзі ретінде қарастырылады. Батыс білім жүйесі эмпирикалық және рационалды зерттеулерге негізделеді, онда ақыл мен тәжірибе маңызды рөл атқарады. Осы

тұрғыдан алғанда, батыс әлемінде білімге қатысты түсінік көбіне «ғылыми әдіс» арқылы қалыптасады. Ал кейбір шығыс мәдениеттерінде (мысалы, Қытай немесе Үндістан), білім көбінесе философиялық немесе діни негіздерге сүйенеді. Мұнда білімнің негізі ретінде метафизикалық түсініктер, рухани тәжірибе және ішкі ақиқаттарды іздеу қойылады. Шығыс мәдениетінде білім көбіне медитация, йога немесе өзіне бағытталған рухани даму арқылы алынады [24].

Діни білім мен ғылыми білімнің қарама-қайшылығы: Кейбір дәстүрлі қоғамдарда, мысалы, көптеген Ислам елдерінде білім діни кітаптарға негізделеді, ал ғылым тек осы діни түсініктермен үйлесімде болады. Мұндай мәдениеттерде білім жүйесі көбіне діни принциптер мен сенімдерге сүйенеді. Ал батыс қоғамдарында ғылым мен дін көбінесе бір-бірінен бөлінген және ғылыми білім көп жағдайда дінге тәуелсіз түрде қалыптасады.

Рухани білім мен ғылыми білім арасындағы айырмашылық: Батыс пен Шығыстың білім жүйелері арасында айырмашылық бар екенін көруге болады. Шығыс мәдениеттерінде, әсіресе Буддизм мен Даосизм сияқты дәстүрлерде, білім көбінесе адамның ішкі әлемін және рухани даму жолдарын зерттеуге бағытталған. Бұл мәдениеттерде білімді алу үшін адамдар медитация, өзін-өзі тану немесе рухани жетекші арқылы жетуді жөн санайды. Ал батыс мәдениетіндегі білім негізінен ақыл мен ғылыми әдістерге негізделеді.

Эпистемологиялық релятивизмнің маңызы:

Білімнің көптүрлілігін мойындау: Эпистемологиялық релятивизм әртүрлі мәдениеттердің білім жүйелерінің көптүрлілігін қабылдайды және әр мәдениеттің өзіндік білім беру әдістерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл көзқарас бізге білімнің әр түрлі формаларын, әсіресе ғылым мен руханият арасындағы айырмашылықтарды түсінуге мүмкіндік береді.

Әртүрлі мәдениеттердің білім жүйесіне құрметпен қарау: Бұл көзқарас мәдениеттердің білім жүйелеріне құрметпен қарауды және оларды өз контекстінде түсінуді талап етеді. Әр мәдениет өзіндік білім жүйесін қалыптастырады және оның құрылымын бағалау үшін оның мәдени, тарихи және әлеуметтік контекстін ескеру қажет.

Ғылыми және діни білімдердің айырмашылығы: Эпистемологиялық релятивизм ғылыми және діни білімдерді салыстыруды қиындататындығын мойындайды. Осыған орай, әр мәдениет өзінің білім жүйесін өз ерекшеліктері мен тарихи контекстінде қалыптастырады, ал бұл білімдер басқа мәдениеттердің түсініктерімен сәйкес келмеуі мүмкін.

Эпистемологиялық релятивизм мәдениеттердің білім жүйелерінің айырмашылығын мойындайды және олардың арасындағы айырмашылықтарды түсінуді маңызды деп санайды. Бұл көзқарас білімнің көптүрлілігін қабылдауға және әр мәдениеттің білім жүйесіне құрметпен қарауға мүмкіндік береді. Әр мәдениет өз білім жүйесін қалыптастырады, және бұл жүйелердің салыстырылуы қиын болғандықтан, әрбір білім жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін түсіну қажет.

Релятивизм мәдениеттердің әртүрлілігін және олардың арасындағы айырмашылықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Бұл көзқарас мәдениеттерді

тек өз контекстінде бағалауға және әр мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін түсінуге бағытталған.

2) СТРУКТУРАЛИЗМ: Мәдениет құрылымын зерттеу

Структурализм мәдениетті зерттеу барысында оның ішкі құрылымдарын және символдық жүйелерін ашуға тырысады. Бұл тұрғыда әрбір мәдени элементтің мағынасы тек өзінің жеке күйінде ғана емес, сонымен қатар басқа элементтермен байланысында анықталады. Мәдениет құрылымының тереңдіктерін түсіну үшін нақты мысалдар арқылы қарастыруға болады. Мысалы:

Тіл мен оның құрылымы: Тіл – структурализмде маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Структурализм бойынша тілдің әрбір сөзі мен дыбысы белгілі бір құрылымдық жүйеге байланысты мағынаға ие. Фердинанд де Соссюр, тілдің құрылымын талдай отырып, оның мәнін тек бір сөздің немесе дыбыстың өзі емес, олардың басқа сөздермен және контексттермен өзара қатынасында көретінін атап көрсетті. Мысалы, қазақ тіліндегі «үй» сөзі өзінің жеке мағынасына ие, бірақ бұл мағына оның басқа сөздермен («жақсы үй», «үйдің ішінде») байланысында анықталады. Осылайша, тілдің әрбір элементі құрылымдық жүйеде маңызды рөл атқарады, ол өзара байланыс арқылы ғана толық мағынаға ие болады.

Мифология мен фольклор: Леви-Стросс мифологияны құрылымдық тұрғыдан зерттеуде маңызды үлес қосты. Ол мифтердің құрылымын зерттеп, олардың барлық мәдениеттерде ұқсас құрылымдық элементтері бар екенін дәлелдеді. Мысалы, көптеген мифтерде қайшылықтар мен қарама-қарсылықтар (мысалы, жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық) кездеседі. Бұл қарама-қарсылықтар мифтерде символдық түрде бейнеленіп, мәдениетаралық байланыстарды айқындайды. Мифтің құрылымы символдық мағынаға ие болып, белгілі бір әлеуметтік және психологиялық түйткілдермен байланысты болады.

Ритуалдар мен салт-дәстүрлер: Структурализмнің тағы бір маңызды аспектісі – ритуалдар мен салт-дәстүрлерді құрылымдық тұрғыдан талдау. Ритуалдар көбінесе символдар мен метафоралар арқылы белгілі бір әлеуметтік және мәдени мәндерді жеткізеді. Мысалы, қазақтың Наурыз мерекесі – табиғаттың жаңаруы мен жаңалықтың символы. Наурызды тойлау ритуалдары (суға түсу, ошаққа от жағу, ауылға жиналу) осы жаңарудың құрылымдық көрінісі болып табылады. Әрбір ритуалдық әрекет өзінің әлеуметтік мәнін тек өзара байланыстағы элементтері арқылы ғана түсіндіруге болады. Яғни, ритуалдардың мәні тек оларды жеке-жеке талдаумен шектелмейді, керісінше, олардың қоғамдағы рөлін, символдық жүйелерін және мағынасын ашып көрсету керек.

Салт-дәстүр мен мәдени кодтар: Қазақ мәдениетіндегі көптеген салт-дәстүрлер, мысалы, үйлену тойы немесе ерулік сияқты ритуалдар, белгілі бір құрылымдық кодтар арқылы жүзеге асырылады. Әрбір мәдени код (мысалы, отбасы, сыйластық, жасы үлкенге құрмет) адамдардың мінез-құлықтарын, әрекеттерін және бір-біріне қатынасын анықтайды. Бұл кодтардың мағынасы олардың бір-бірімен байланысындағы құрылымдық ерекшеліктер арқылы

ғана шектелмейді. Ол сонымен қатар қоғамның әлеуметтік құрылымына қызмет етеді, яғни жаңа ұрпақтың тәрбиесі, адам баласының әртүрлі өмірлік ролдерін қабылдау, әлеуметтену процесі арқылы қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Құрылымдық функционализм

Құрылымдық функционализм функционализмнің дамыған формасы болып табылады, оның басты ерекшелігі – жеке тұлғаларға емес, қоғамның үлкен құрылымдарына (әлеуметтік институттарға, жүйелерге) көбірек назар аудару. Құрылымдық функционализм қоғамды өзара байланысты құрылымдар мен жүйелердің жиынтығы ретінде қарастырады. Бұл теория бойынша, әрбір әлеуметтік құрылым, оның ішінде отбасы, білім беру жүйесі, экономика, құқық және дін, қоғамның тұрақтылығы мен үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін өз қызметін атқарады. Мысалы: Отбасы институтының қоғамдағы рөлі өте үлкен. Құрылымдық функционализм тұрғысынан отбасы бір ғана жеке адамдардың жиынтығы емес, ол қоғамдағы әлеуметтік тұтастықты қалыптастыратын негізгі құрылым. Отбасы институты арқылы қоғам жаңа мүшелерін (балаларды) тәрбиелейді, оларды әлеуметтендіреді, қоғамдағы нормалар мен құндылықтарды үйретеді. Мысалы, баланың отбасында алған тәрбие, оның өмірде дұрыс шешімдер қабылдауына, әлеуметтік байланыстарын реттеуге, еңбекке араласуына ықпал етеді. Отбасы әрбір индивидтің әлеуметтену процесін қамтамасыз етеді, ал бұл өз кезегінде қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға көмектеседі.

Білім беру жүйесі де құрылымдық функционализм тұрғысынан маңызды әлеуметтік институт болып табылады. Ол жастарды тек біліммен ғана емес, қоғамдағы рөлдерге де дайындайды. Мектепте, университеттерде оқытылатын пәндер қоғамдағы қажетті мамандықтар мен дағдыларды қалыптастырады, жастарды кәсіби тұрғыда дамыту арқылы жұмыс күшін қамтамасыз етеді. Білім беру жүйесі арқылы жас ұрпақ әлеуметтік құндылықтар мен моральдық нормаларды меңгереді, ол әлеуметтік құрылымның бір бөлігі ретінде қалыптасады.

Құқық және құқықтық институттар қоғамдағы тәртіпті сақтауда маңызды рөл атқарады. Құқықтық жүйе – бұл әлеуметтік құрылым, ол қоғамдағы адамдардың мінез-құлқын реттейді. Құқықтық нормалар қоғамның жалпы тұрақтылығын сақтауға қызмет етеді. Мысалы, қылмыстық құқық қоғамдағы қылмысқа қарсы күреседі, алайда бұл жүйе тек жазалау мен қылмыстарды анықтау мақсатында ғана емес, сонымен қатар қоғамда құқықтық тәртіпті сақтап, әлеуметтік тұрақтылықты нығайту үшін де қызмет етеді.

Әлеуметтік жүйелер мен олардың функциялары: Құрылымдық функционализм бойынша, қоғамдағы барлық әлеуметтік жүйелер бір-бірімен байланысып, жұмыс істейді. Әрбір жүйе өз қызметін атқара отырып, басқа жүйелермен үйлесімде болады. Әлеуметтік жүйелердің бәрі қоғамның тұтастығын қамтамасыз ету үшін қажет, және олардың әрқайсысының өз функциясы мен орны бар.

Мысалы:

Экономика қоғамның ресурстарын тиімді түрде бөліп, қажетті тауарлар мен қызметтерді өндіру арқылы қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Экономика жүйесі жұмыссыздықты, теңсіздікті және басқа да әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Дін қоғамдағы моральдық нормаларды қалыптастырады. Діннің рөлі тек адамгершілік құндылықтарды насихаттаумен ғана шектелмейді, ол сондай-ақ қоғамды біріктіруге, қоғам мүшелерін тәртіпке салуға қызмет етеді.

Мәдениет қоғамда адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын, өмір салтын, дәстүрлерін қалыптастырады. Әрбір мәдени элемент қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қызмет етеді.

Құрылымдық функционализмнің әсері: Құрылымдық функционализмнің басты маңыздылығы оның қоғамның әрбір элементінің өзара байланысы мен олардың үйлесімді жұмыс істеуі арқылы мәдениетті, дәстүрлерді, нормаларды қалыптастыруға қызмет ететіндігінде жатыр. Әрбір әлеуметтік институттың бірлігі және олардың әрқайсысының белгілі бір қызметі – қоғамның дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Яғни функционизм мен құрылымдық функционализм қоғамды түсінудің маңызды тәсілдері болып табылады. Функционализм әрбір мәдени элементтің қызметін түсіндіре отырып, қоғамның тұрақтылығын сақтауға арналғанын көрсетеді. Құрылымдық функционализм жеке тұлғаларға емес, әлеуметтік құрылымға назар аудара отырып, әрбір әлеуметтік жүйенің қоғамдағы орны мен рөлін анықтайды. Әлеуметтік институттар, дәстүрлер, құқықтық нормалар, экономика, дін – барлығы да қоғамның тұрақтылығын сақтауға және әлеуметтік үйлесімділікті қамтамасыз етуге бағытталған жүйелер болып табылады.

4) ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ҰҒЫМЫ: АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМ МЕН МАҒЫНАЛЫҚ АУДАРМА ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Антропологиялық зерттеулердегі интерпретация ұғымы – бұл өзге мәдениетті түсініп қана қоймай, оның ішкі мағынасы мен рәміздік жүйесін ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үдерісі. Интерпретация – бұл жай бақылау немесе сипаттау емес, ол мәдени кодтарды, таңбалар мен символдар жүйесін, дүниетанымдық құрылымдарды ұғынып, оларды ғылыми қауымдастық пен оқырман үшін түсінікті тілге «аударып» жеткізудің әдісі. Бұл үдеріс мәдениетаралық диалогқа, семиотикалық талдауға және герменевтикалық пайымдауға негізделеді.

Антрополог өзге бір қауымдастықты зерттегенде, ең алдымен сол мәдениеттің дүние бейнесіне, яғни оның ұжымдық ақыл-ойына (collective mind) барынша жақындауы тиіс. Бұл – қоғамның кеңістік пен уақытты, өмір мен өлімді, қасиетті мен профанды, тәртіп пен хаосты қалай қабылдайтынын, түсінетінін білдіреді. Бұл қабылдаулар – сол мәдениеттің ішкі логикасын, мағыналық жүйесін құрайды. Зерттеуші осы ішкі логиканы ұғыну арқылы ғана сыртқы формалардың (мысалы, ою-өрнек, ритуал, салт) артында тұрған терең мазмұнды көре алады.

Мәдениетке ену дегеніміз – тек сырттай бақылап, ақпарат жинау емес, мәдениеттегі мағыналар жүйесін ішкі жағынан түсіну, оның логикасына

сәйкес ойлау. Бұл интерпретациялық үдерістің семиотикалық сипатын білдіреді. Себебі мәдениет – ең алдымен таңбалар мен рәміздерден тұратын мәтін. Ал оны түсіну үшін зерттеуші сол таңбалардың тарихи, әлеуметтік, мифтік контекстерін білуі және оларды қазіргі ғылыми тілде түсіндіре алуы тиіс [4].

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЕКІ САТЫДАН ТҰРАДЫ:

Интерпретацияның бірінші сатысы

Зерттеліп отырған мәдениеттің ішкі логикасын, рәміздер жүйесін, семантикалық құрылымын түсіну. Бұл кезеңде антрополог өзі зерттеп отырған мәдени ортаға барынша жақын позициядан қарап, мәдени феноменді сол контексте таниды

Интерпретацияның екінші сатысы

Сол мәдени феноменді өзінің мәдениеті мен ғылыми тілі арқылы ұғынықты етіп баяндау. Мұнда зерттеуші «мәдени аудармашының» рөлін атқарады: яғни бір мәдени кеңістіктегі мағынаны екінші мәдени кеңістікке көшіреді, бірақ оны бұрмаламай, маңызын сақтай отырып жеткізуге тырысады

Бұл әдіснама герменевтикалық шеңбер қағидасына сүйенеді: мағына тек бүтінді және бөлшекті қатар ұғыну арқылы ашылады. Яғни бір рәміз немесе элемент тек жалқы күйінде емес, оның тұтас мәдени жүйедегі орны арқылы түсіндіріледі. Интерпретация – осы тұтастықты үздіксіз қайта қарап, жаңғыртып отыратын динамикалық таным үдерісі.

Сонымен қатар, интерпретация – этикалық жауапкершілікке толы әрекет. Зерттеуші екі шектен сақ болуы қажет:

- Этноцентризм – өз мәдениетін «өлшем» етіп, өзге мәдениетті оған сәйкестендіру арқылы бұрмалап түсіндіру;
- Абсолютті релятивизм – өзге мәдениетті толық жабық, түсініксіз деп қарап, оның мәніне ену әрекетінен бас тарту.

Антрополог осы екеуінің арасынан мәдени диалогтың кеңістігін табуға тиіс. Оның міндеті – басқа мәдениетті өзінікіне ұқсастырып көрсету емес, керісінше, оның ерекшелігін сақтау арқылы түсіндіру. Бұл тәсіл ғылым мен эмпатияны, түсіну мен түсіндіруді ұштастырады.

Мәселен, қазақтың қолданбалы өнеріндегі «қошқар мүйіз», «жүрекше», «тұмарша» тәрізді өрнектер жай сәндік элементтер емес, сакральды рәміздер. Олар – белгілі бір тарихи, мифтік, дүниетанымдық кодтардың тасымалдаушысы. Интерпретация арқылы біз бұл рәміздердің семиотикалық қабаттарын, онтологиялық түбірлерін, және қазіргі мәдени санадағы орнын анықтай аламыз. Мұндай интерпретация ұлттың визуалды жадысын, эстетикалық және сакральды тәжірибесін қайта сөйлетудің бір әдісіне айналады.

Қорытындылай келе, интерпретация – бұл мәдени мағыналарды ұғыну мен оларды танымдық жүйелер арасындағы диалог арқылы түсіндіру. Ол ғылыми танымның өзегі болумен қатар, мәдени жадыны сақтаудың, ұрпақтар арасындағы мағына сабақтастығын жалғастырудың құралы болып табылады.

5) КОГНИТИВТІ КӨЗҚАРАС: МӘДЕНИЕТТЕГІ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕР МЕН ҚҰРЫЛЫМДАР

Когнитивті антропология мәдениет пен танымның тығыз байланысын қарастырады. Бұл көзқарас мәдениетті тек әлеуметтік тәжірибе мен құрылымдар жиынтығы ретінде ғана емес, **ойлау, түсіну және әлемді қабылдау** тәсілі ретінде зерттейді. Мәдениет адамдардың дүниені қалай қабылдайтынын, онымен қалай қарым-қатынас жасайтынын және сол арқылы өз тәжірибелерін қалай құрылымдайтынын түсінуге мүмкіндік береді.

Когнитивті құрылымдардың мәдениеттегі орны

Әр мәдениет өзінің когнитивтік құрылымдарын, яғни әлемді тану мен қабылдаудың өзіндік тәсілдерін қалыптастырады. Бұл құрылымдар әлемді қабылдаудың негізгі бағыттары мен ережелерін анықтайды. Әр мәдениет өзіне тән танымдық кодтарды пайдаланып, табиғат пен қоғамды классификациялап, оларды мағыналар жүйесіне орналастырады. Мысалы, қазақ халқының әлем туралы түсінігі тек табиғи әлеммен шектелмей, қоғамдық, әлеуметтік және рухани деңгейлерді де қамтиды. Қоғамдағы әрбір тұлғаның мәртебесі, оның міндеттері мен құқықтары, тіпті адамның дүниедегі орны мен өмір мен өлім туралы көзқарастары да осы когнитивтік жүйеге тәуелді.

Мәдениеттегі танымдық схемалар мен кодтар. Когнитивті антропология мәдениеттегі танымдық схемаларды зерттейді, яғни адамдардың қоршаған әлемді қалай бөліп, жіктеп, оған қандай мән беретінін талдайды. Әр мәдениетте әртүрлі нәрселер мен құбылыстарға әртүрлі мағына мен бағалау беріледі. Бұл танымдық схемалар мәдениеттің негізі болып табылады, өйткені олар адамдардың әлеммен қарым-қатынасын және олардың дүниетанымын қалыптастырады. Мысалы, қазақ қоғамында адам мен табиғаттың арасындағы шекара өте шартты түрде ғана белгіленеді. Адам табиғаттың бір бөлшегі ретінде қарастырылып, ол табиғатпен үздіксіз байланыста болады. Осылайша, адамның айналасындағы әлемге деген көзқарасы, оның әрекеттері мен сезімдері когнитивті тұрғыдан құрылып, дәстүрлер мен наным-сенімдер арқылы беріледі. Бұл схемалар қазақтардың өмір сүру тәжірибесін, оның табиғатпен және қоғаммен байланысын түсінудің кілті болып табылады.

Символдар мен ритуалдар: мәдени танымның көрінісі

Мәдени символдар мен ритуалдар – мәдениеттегі танымның практикалық көріністері болып табылады. Когнитивті антропология символдарды, ритуалдарды, мифтер мен аңыздарды тек көрнекі бейнелер ретінде қарастырмайды, оларды мағыналық құрылымдар ретінде зерттейді. Символдар мәдениеттегі бірегей танымдық құрылымдарды бейнелейді және сол арқылы әлеуметтік ұйымның, өмір салтының, дүниетанымның ерекшеліктерін ашады. Мысалы, қазақ халқының ою-өрнектерінде бейнеленген әрбір геометриялық форма (қошқар мүйіз, жүрекше, өрнек) белгілі бір танымдық мағына мен құндылықты білдіреді. Олар тек көзге

көрінетін әсемдік элементтері ғана емес, әрқайсысы – қазақтың дүниетанымында кездесетін бірегей идея мен нанымдардың көрінісі.

Когнитивті антропология осы символдардың мағыналық контекстін ашып, оларды әлеуметтік және мәдени тәжірибе арқылы түсіндіреді. Мысалы, қазақтың «қошқар мүйіз» оюы – бұл тек әсемдік үшін қолданылатын сурет емес, ол көбінесе қасиеттілік, өмір мен өлімнің шекаралары, сондай-ақ отбасы мен ауылдың жарасымы туралы танымдық ұғымдарды бейнелейді.

Мифтер мен аңыздар: мәдениеттің когнитивтік құрылымы

Мифтер мен аңыздар – бұл тек мәдениеттің ертегі немесе қызықты әңгімелері емес, олар – мәдениеттегі маңызды танымдық құрылымдардың бірі. Олар әлемнің қалай жұмыс істейтінін, адамзаттың шығу тегі мен табиғат заңдылықтарын қалай түсінетінін түсіндіретін когнитивтік схемалар ретінде қызмет етеді. Мысалы, қазақ халқының шығу тегі туралы мифтері, оның түпкі мақсаты – адам мен әлем арасындағы байланыстарды, адам мен табиғаттың бірлігі мен қайшылықтарын түсіндіру болып табылады. Бұл мифтер қазақтардың дүниеге көзқарасын қалыптастырып, олардың іс-әрекеттеріне бағдар береді [27].

Қорытынды: мәдениет – танымдық құрылымдардың жиынтығы.

Когнитивті антропология мәдениетті тек сыртқы көріністер мен мінез-құлықтар жиынтығы ретінде емес, кешенді танымдық жүйе ретінде қарастырады. Әрбір мәдениет өзінің когнитивтік құрылымдарын, яғни адамдардың қоршаған әлемді қалай түсінетінін, қалай қабылдайтынын және қалай жүйелейтінін анықтайды. Бұл құрылымдар арқылы адамдар әлемге мағына береді, табиғат пен қоғамды реттейді және әлеуметтік өмірдің барлық аспектілерін таниды. Қоғамдағы әрбір элемент – ритуал, өнер, миф немесе күнделікті өмір – когнитивті схемалардың негізінде қалыптасады. Осылайша, мәдениет адамзаттың өзін қоршаған әлемді тануы мен түсіну жолындағы күрделі және көпқабатты когнитивтік құрылымдардың жиынтығы болып табылады.

Синхронды көзқарас мәдениетті бір уақытта зерттеуге бағытталған әдіснамалық тәсілдердің жиынтығын қамтиды. Бұл көзқарас мәдениеттің құрылымын, танымдық процестерін және мәдени айырмашылықтарды түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, әр түрлі теориялар, мысалы, релятивизм, структурализм, функционализм, интерпретация және когнитивті көзқарас, мәдениетті зерттеудің әртүрлі қырларын ашады және бір-бірін толықтырып, мәдениетті зерттеудің көпжақты тәсілдерін ұсынады.

СИНХРОНДЫ ПАРАДИГМАНЫ ТЕРЕҢДЕТЕТІН ЖӘНЕ ТОЛЫҚТЫРАТЫН ТЕОРИЯЛАР

Синхронды парадигма мәдениетті белгілі бір уақыт сәтіндегі құрылым мен мәндер жүйесі ретінде қарастырады. Бұл тәсіл мәдени өзгерістен гөрі оның ішкі логикасын, символдық құрылымын, тәжірибелік және мағыналық деңгейін ашуға ұмтылады. Осы парадигманы тереңдететін және кеңейтетін негізгі бағыттардың қатарында символикалық антропология мен феноменологиялық антропология маңызды орын алады.

Символикалық және феноменологиялық антропологиялар синхронды парадигманы кеңейтіп, мәдениетті рәміздік жүйе және тіріленген тәжірибе ретінде кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттар мәдениетті тек сыртқы құрылым ретінде емес, мағына туындау, қабылдау және өмір сүру кеңістігі ретінде ұғынуға негіз қалайды.

Символикалық антропология

Символикалық антропология – мәдениетті рәміздер, белгілер, ритуалдар арқылы мағына туындауының, берілуінің және бекітілуінің күрделі жүйесі ретінде түсіндіретін антропологиялық бағыт. Бұл теория бойынша мәдениет адамның әлемді түсіну және өмір сүру мәнін қалыптастыру жолындағы семиотикалық әрекеті ретінде қарастырылады. Негізгі өкілі Клиффорд Гирцтің мәдениетті «оқуға болатын мәтін» деп сипаттауы мәдениет пен қоғамды тереңірек түсіну үшін маңызды тәсілді ұсынады. Гирцтің негізгі ойы мынада: мәдениет – бұл тек сыртқы көріністер мен әрекеттердің жиынтығы емес, оның астарында терең мағына мен символикалар жатыр. Антропологтың міндеті осы мағыналарды ашып, олардың қандай рөл атқаратынын түсіндіру. Гирц осыны «жұқа сипаттама» (thick description) ұғымымен түсіндіреді, яғни сыртқы әрекетті тек бейтарап түрде емес, оның мәдени контексті мен терең мағынасы арқылы түсіндіру қажет [4].

Қазақ мәдениетіндегі кейбір ритуалдар осы концепцияны жақсы көрсетеді. Мысалы, **бата беру**. Бата беру сырттай қарағанда, тек тілек айту болып көрінуі мүмкін. Бірақ, Гирцтің теориясы бойынша, бұл әрекет мәдениетте әлдеқайда терең мағынаға ие. Бата беру – бұл тек сөздер емес, ол рухани транзит пен қасиет беру ритуалы. Батаны ақсақалдар немесе аруақты адамдар берген кезде, бұл ритуал әлеуметтік иерархия мен билік құрылымын көрсетеді. Ақсақалдың батасы қоғамдағы моральдық билік пен тәжірибе жинақтаған адамның сөзін есту ретінде қабылданады.

Жоқтау айту. Жоқтау айту, тек қайғы білдіру емес, сонымен қатар қоғамдағы бірліктің сақталуы мен әлеуметтік тәртіптің қалпына келуі болып табылады. Жоқтау сөздері арқылы марқұмның әлеуметтік орнын қайта анықтап, оның есімін ұжымдық жадқа енгізеді. Бұл ритуал адамның қоғамдағы маңызын қайта бағалаумен қатар, жалпы қоғамның эмоциялық бірлігін де нығайтады. Жоқтау – ол тек қайғының көрінісі емес, сонымен бірге қоғамның рухани және әлеуметтік құрылымын сақтаушы күш.

Наурыз көже ішу. Наурыз көже ішу – бұл халықтық мерекенің бір бөлігі ғана емес, сонымен қатар уақыттың жаңаруы мен тазалығының символы. Наурыз көжесінің құрамында жеті түрлі ингредиенттің болуы – бұл сакральды сандық код. Гирцтің көзқарасы бойынша, бұл ритуал тек тағам ішу емес, ол қоғамның жаңа жылдың басталуына дайын екенін білдіреді, береке мен бірліктің қайта қалыптасуының символы болып табылады.

Гирцтің символикалық антропологиясы мәдениетті тек сыртқы іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде емес, терең мағыналы, символдармен қаныққан құрылым ретінде қарастырады. Ол мәдениетті «қалың сипаттамамен» оқып, әрбір әрекеттің артындағы әлеуметтік, мәдени, рухани мағыналарды ашуға тырысады. Қазақ қоғамындағы бата беру, жоқтау айту

және наурыз көже ішу сияқты ритуалдар Гирцтің теориясын жақсы түсіндіретін мысалдар болып табылады. Осылайша, Гирцтің әдіснамасы мәдениетте көрініс табатын символдар мен мағыналарды терең түсінуге көмектеседі, бұл бізге қоғамның әлеуметтік құрылымын, менталитетін және құндылықтарын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Ал Виктор Тернердің ритуалдарға қатысты көзқарасы мәдениет пен қоғамды түсіну үшін өте маңызды. Ол ритуалдарды тек сыртқы ғұрыптар мен әрекеттер ретінде емес, терең әлеуметтік және символикалық мағынаға ие әрекеттер ретінде қарастырады. Тернер ритуалдарды **әлеуметтік драма** деп сипаттайды, себебі олар қоғамдағы шиеленісті жағдайларды шешу, адамдардың арасындағы қатынастарды реттеу және ұжымдық бірлікті қалпына келтіру үшін маңызды функция атқарады.

Тернердің үш фазалы ритуал моделі. Тернердің ритуалдарды зерттеу тәсілінде ерекше үш фазалы модель ұсынылған:

Сепарация (ажырату): Бұл кезеңде индивид немесе топ қоғамның қалыпты құрылымынан бөлінеді. Мысалы, белгілі бір ритуалдың басталуында адамдар, топтар немесе қауымдастықтар өздерінің күнделікті өмірінен және әлеуметтік рөлдерінен уақытша ажыратылады. Бұл кезеңде ритуалдың қатысушылары «әлеуметтік құрылымнан» шығып, жаңа күйге өтеді.

Лиминальдық кезең (белгісіздік кезеңі): Бұл кезеңде қатысушылардың әлеуметтік статустары «бұзылады», яғни олар қоғамдағы өздерінің белгілі бір орны мен рөлдерінен уақытша шығып, белгісіз, өтпелі күйде болады. Лиминальды кезең – ол жаңа бастама мен әлеуметтік өзгерістерге дайындық кезеңі, сондай-ақ, бұл кезеңде тұлға немесе топтың рөлі мен мәртебесі уақытша анық емес. Мұнда әлеуметтік құрылым бұзылып, жаңа келісімдер мен әлеуметтік байланыстар пайда болады.

Реинтеграция (қайта интеграция): Бұл кезеңде қатысушылар жаңа күйде қоғамға қайта қосылады. Бірақ олар бұрынғы күйінде емес, жаңа сапада, яғни әлеуметтік құрылымға қайта кірген соң, жаңаша мәртебе мен рөлмен қайта оралады. Ритуалдың соңында әлеуметтік құрылым қайта қалпына келеді, бірақ ол жаңа динамикалармен, өзгерістермен толықтырылады [28].

Қазақ мәдениетіндегі ритуалдар және Тернердің моделі

Тернердің ритуалдарға деген көзқарасы қазақ мәдениетіндегі кейбір ритуалдармен өте үйлесімді келеді. Мысалы **жілік сындыру**. Бұл ритуал отбасылық иерархияны, жыныс пен жас категорияларын ажыратудың символдық амалы болып табылады. Жілік сындыруда «төс» жіліктің кімге бұйыратыны – бұл мәртебенің белгісі. Бұл жағдай, әсіресе, отбасылық немесе туыстық қатынастарда адамның қоғамдағы орнын анықтайды. Осы жерде сепарация фазасы көрініс табады, себебі ритуал қатысушыларды белгілі бір әлеуметтік контексттен бөліп, олардың әлеуметтік рөлі мен мәртебесін өзгертеді. Лиминальды кезеңде қатысушы жаңа әлеуметтік рөлді мойындап, өзінің орын алатын статусын қайта анықтайды.

Асық ату. Асық ату – бұл тек ойын емес, ол әлеуметтік ритуал мен космогониялық тәртіптің көрінісі болып табылады. Бұл ритуал бәсекелестік арқылы мәртебе, шеберлік пен еркіндік көрсетуге арналған. Бұл ритуал

арқылы жас адамдар өздерінің ер жетуін, шеберліктерін және қоғамдағы өз орнын көрсетеді. Тернердің моделі бойынша, асық ату ритуалы лиминальды кезеңнің дәл көрінісі ретінде қарастырылуы мүмкін, өйткені бәсекелестік кезінде әлеуметтік рөлдер мен мәртебе уақытша бұзылып, қатысушылар жаңа рөлде өздерінің жаңа мәртебесін қабылдайды.

Көш көшіру. Көш көшіру – бұл қоныс ауыстыру емес, кеңістікпен рухани байланыс орнату және ұрпақ жалғастығы ритуалы. Көш алдында жасалатын ырымдар – қоғамның әлеуметтік құрылымын сакралдандырудың символы болып табылады. Бұл жерде сепарация фазасы көш алдында қоғамның бір жерден екінші жерге ауысуы арқылы жүзеге асады, лиминальды кезеңде адамдар жаңа кеңістікте өзінің әлеуметтік орнын іздеп, жаңа жағдайда өмір сүруге дайын болады. Ал реинтеграция фазасы көшіп келгеннен кейін, адамдар өздерінің жаңа мекенінде қайта құрылып, жаңа әлеуметтік құрылымға енеді.

Тернердің ритуалдарға деген көзқарасы қазақ мәдениетіндегі әртүрлі ритуалдарды түсіндіруде өте маңызды. Ол ритуалдарды тек дәстүрлер ретінде емес, қоғамның ішіндегі әлеуметтік динамика мен өзгерістерді реттейтін маңызды мәдени әрекеттер ретінде қарастырады. Сепарация, лиминальдық және реинтеграция кезеңдері қазақ ритуалдарында адамдардың әлеуметтік құрылымын, мәртебесін және қоғамдық байланыстарын өзгерту арқылы маңызды әлеуметтік өзгерістердің орын алатынын көрсетеді. Осылайша, ритуалдар тек жеке тұлғалардың емес, тұтас қоғамның мәдени және әлеуметтік тұтастығын сақтап қалатын механизм ретінде қызмет етеді.

Символикалық антропология қазақ мәдениетін терең түсінуге мүмкіндік береді, өйткені ол мәдениетті тек сыртқы формалар мен көріністер арқылы емес, сонымен қатар оның астарындағы жасырын мағыналар мен рәміздік құрылымдар арқылы қарастырады. Клиффорд Гирц және Виктор Тернер сияқты антропологтардың теориялары қазақ мәдениетінің түрлі ритуалдары мен әлеуметтік тәжірибелерінің маңыздылығын ашуға көмектеседі.

Ритуалдың мағынасы мен қызметі: Гирц мәдениетті «оқуға болатын мәтін» ретінде қарастырып, ритуалдардың тек физикалық әрекеттер емес, олардың терең мәдени және символикалық маңызы бар екенін айтады. Мысалы, қазақ қоғамында бата беру, жоқтау айту, Наурыз көже ішу сияқты ритуалдар тек формальды әрекеттер емес, олар өздерінің ішкі мағынасымен әлеуметтік байланыстарды нығайтады және мәдениеттегі өмір мен өлім, жаңару мен ескіру сияқты ұғымдарды білдіреді. Бұл ритуалдар қазақ қоғамының моральдық және әлеуметтік тәртібін, сондай-ақ рухани дүниетанымын білдіреді.

Символдардың әлеуметтік рөлі: Тернердің теориясы бойынша, ритуалдар мен символдар қоғамдағы әлеуметтік құрылымдарды реттеп, қоғам мүшелері арасында ұжымдық бірлік пен келісім орнатуға бағытталған. Қазақ мәдениетіндегі ритуалдар (жілік сындыру, асық ату, көш көшіру) арқылы әрбір мүшенің әлеуметтік орны мен мәртебесі анықталады. Символдар қоғамда орын алған шиеленістерді шешіп, әлеуметтік құрылымды тұрақтандырады. Мысалы, көшке шығу немесе жілік сындыру арқылы

адамдар тек физикалық әрекеттер емес, олардың әлеуметтік және рухани рөлі мен статусын анықтайды.

Мәдени мәтіндер мен тәжірибелердің ішкі семиотикасы: Гирцтің ұсынған «жұқа сипаттама» әдісі мәдениетті түсінуде үлкен маңызға ие. Қазақ мәдениетіндегі әрбір ритуал мен іс-әрекет белгілі бір семиотикалық кодтармен, яғни символдармен байланысқан. Мысалы, Наурыз көже ішу тек тағам қабылдау емес, ол уақыттың жаңаруы мен табиғаттың жаңғыруын білдіреді. Құрамындағы жеті түрлі элемент те сакральды мағынаға ие, бұл қазақ мәдениетіндегі рухани байланыстар мен дүниетанымның тереңдігін көрсетеді. Әрбір ритуал, ырым немесе дәстүр мәдениеттің мағыналық жүйесінің бір бөлігі болып табылады, ол тек әлеуметтік тәжірибе ғана емес, ол мәдениеттегі өзгерістер мен тұтастықты сақтайтын күрделі құрылым.

Мәдениетті тек құрылым ретінде емес, өмір сүрілетін тәжірибе ретінде қарастыру. Символикалық антропология мәдениетті тек «құрылымдық жүйе» ретінде ғана емес, сонымен қатар ол өмір сүрілетін тәжірибе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Әрбір ритуал, әрбір мәдени тәжірибе қазақ қоғамының тіршілігін, оның дүниетанымын және тарихын көрсетеді. Қазақ мәдениеті – бұл тек мәтіндер мен символдар жиынтығы емес, ол адамдардың күнделікті өміріндегі тәжірибе мен әрекеттердің, олардың мәдени жадында сақталатын мағыналардың жиынтығы. Бұл мәдениеттің әртүрлі қабаттарын түсінуге, оның уақыт пен кеңістіктегі өзгерістерін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақ мәдениеті символикалық антропология арқылы тек сыртқы формалары мен құрылымдары арқылы ғана емес, сонымен бірге оның терең мағыналық, рәміздік және әлеуметтік динамикасын түсіну арқылы көрініс табады. Гирцтің мәдениетті «мағыналарға қанық мәтін» ретінде қарастыруы және Тернердің ритуалдарды әлеуметтік драма ретінде түсінуі қазақ мәдениетінің ішкі құрылымын ашуға жол ашады. Бұл тәсілдер мәдениетті өмір сүрілетін тәжірибе, жад пен болмыстың көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Әрбір ритуал мен символ қазақ қоғамының әлеуметтік тұтастығы мен мәдени сәйкестігін сақтауда маңызды рөл атқарады, олар адам өмірінің әр түрлі кезеңдерін және қоғамдағы өзгерістерді бейнелейді.

Феноменологиялық антропология

Феноменологиялық антропология – мәдениетті түсінудің *басты кілтін* адамның тіршілік тәжірибесінен, яғни денелік, эмоционалдық, сезімдік және субъективті күйінен іздейтін антропологиялық бағыт. Бұл әдіс мәдениетті сырттан бақылап сипаттау емес, адамның өзіндік ішкі әлемі мен әлеммен қатынасына сүйеніп түсіндіруді мақсат етеді. Яғни, феноменологиялық антропология *мәдениетті өмір сүріп жатқан адамның көзқарасымен* қарауға тырысады [29].

Негізгі идеясы: «Мәдениет – бұл адамдардың өмірді қалай *сезінетіні*, *түсінетіні* және *түсіндіретіні* туралы сұрақ». Феноменология философияда Эдмунд Гуссерль мен Мартин Хайдеггер еңбектерінен бастау алады. Кейін Мерло-Понти мен Жан-Поль Сартр сияқты ойшылдар адамның әлеммен қарым-қатынасын тән мен сезім арқылы түсіну қажет екенін көрсетті. Осы

философиялық ұстанымдар антропологияға ауысып, «мәдени тәжірибенің ішкі логикасын» ашуға жол ашты.

Феноменологиялық антропологияның негізгі қағидаттары:

Тікелей тәжірибеге сүйену: Феноменологиялық антропология мәдениет туралы білімді адамның өз басынан кешірген тікелей өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып құрады. Бұл тәсіл мәдени құбылыстарды сырттай бақылап емес, ішінен сезіп, ішкі логикасын тану арқылы түсіндіруге ұмтылады.

- Адам белгілі бір әлеуметтік рөлді немесе әрекетті жай ғана орындамайды, оны сезінеді, қабылдайды, интерпретациялайды.

- Тікелей тәжірибе адамның эмоция, сезім, түйсік және интуиция арқылы әлеммен байланысын қамтиды.

Қазақ мәдениетінен мысал: *Атқа міну тәжірибесі* – бұл тек көлікпен қозғалу емес. Атқа міну арқылы қазақ кеңістікпен тығыз қарым-қатынас орнатады. Ат – еркіндіктің, мәртебенің, сергектік пен ептіліктің символы. Жас баланың алғаш рет атқа мінуі – бұл есею мен еркін болмыстың тәжірибесі.

Субъективтік мағына: Феноменологиялық тәсіл адамның әрекеттеріне объективтік рационалдылықпен ғана емес, ішкі сезімдік және символикалық мағынамен қарайды. Адам бір әрекетті орындағанда – тек салтты атқармайды, ол бұл үдерісте толқиды, күмәнданады, үміттенеді, қуанады немесе абыржиды. Бұл сезімдер – әрекеттің толық мағынасын береді.

Қазақ мәдениетінен мысал: *Күйеу баланың алғаш рет құдалар үйіне баруы* – сырттай бұл «дәстүрлік рәсім» болып көрінуі мүмкін. Бірақ феноменологиялық тұрғыдан қарасақ, бұл – уайым, абыржу, жауапкершілік пен үміттің тоғысқан эмоционалдық шиеленісті тәжірибесі. Бұл жерде адамның ішкі күйі, психологиялық дайындығы, денелік реакциясы мен әлеуметтік рөлі бір мезгілде әрекетке әсер етеді. Осы сәтте мәдениет – сезілетін, өмір сүрілетін құбылыс ретінде ашылады.

Денелік тәжірибе (embodiment): Феноменология адамның әлеммен қарым-қатынасын тек сана арқылы емес, дене арқылы жүзеге асады деп есептейді. Яғни, дене – бұл тек биологиялық қабық емес, мәдениетпен қаныққан, символдарға толы «тірі мәтін».

Дене – мәдени тәжірибенің тасымалдаушысы, ол арқылы эмоциялар, ритуалдар, естеліктер және ұжымдық жад беріледі. Әсіресе, ритуалдық және эстетикалық тәжірибелер – (би, дауыс, ишарат, қимыл) – денемен беріледі [30].

Қазақ мәдениетіне қолдану үлгілері:

Қонақ күту дәстүрі: Феноменологиялық тұрғыдан алғанда, қонақ күту – бұл тек әлеуметтік әдеп емес, қатынас орнатудың сезімдік әрі денелік тәжірибесі. Үй иесінің қолы, жүзі, қимылы, қонаққа дастарқан жайып, шай құюы – мұның бәрі қонақты шын ықыласпен қабылдау мен құрмет көрсету формасы ғана емес, қарым-қатынастың интуитивтік, эмпатиялық денелік коды. Шай құюда әйел адамның сезімі, қолының қозғалысы, үнсіздік пен күлкі – бәрі қонақтың қадірін түсінудің қимыл арқылы білдіретін мәні. Феноменология бұл әрекеттерді жай «қонақ келді» деген факт емес, қонақ болу мен қонақ күту жағдайын жан-тәнмен сезіну актісі деп таниды.

Түйе сауу немесе мал бағу: Бұл әрекеттер – экономикалық немесе тұрмыстық функциядан тыс, адам мен жануар, табиғат пен кеңістік арасындағы эмпатиялық қатынас. Мысалы, түйе сауған кездегі қозғалыс – бұл тек сүт алу ғана емес, жануардың психологиялық күйін сезу, оған баппен, сабырмен қарау. Малшының желмен, күнмен, жермен қатынасы – табиғатпен үндесу тәжірибесі. Феноменология тұрғысынан бұл – экзистенциалды тыныштық, баяулық пен үндестік арқылы өзіндік «болмысқа батуды» білдіретін тіршілік формасы.

Көгенге байлау және түп-тамырға байланыс: Көгенге байлау – тек қозыны байлау емес, ұрпақ пен ұрпақ арасындағы жалғастықты, табиғи тәртіпті дене арқылы сезіндіру. Бұл – тәртіп пен тәрбие тәжірибесі. Көген – баланың алғаш рет малмен, табиғатпен және әлеуметтік құрылыммен қатынас орнатуы. Феноменологиялық деңгейде бұл тәжірибе – адамның кеңістікке және тіршілікке деген алғашқы интуитивтік түсінігінің қалыптасуы.

Айтыс өнері. Айтыс – жай ғана поэзиялық жарыс емес, сезім мен интеллектің, дене мен дауыстың, сөз бен тыңдаушының тұтас әрекеті [31].

– Айтыскердің дауысы, демі, бет әлпеті, қимылы – бұл бәрі мәдениетпен дене арқылы жұмыс істеу үлгісі.

– Айтыс кезінде эмоциялық күйлердің ауысуы, уақытты ұмыту, тыңдаушы мен орындаушы арасындағы ортақ күй – феноменологияда мұндай сәттерді *аффефективті резонанс* деп атайды.

Келіннің иілуі мен сәлем салуы: Бұл – құрмет көрсету ғана емес, тұлғаның өзін жаңа әлеуметтік рөлде сезінуі, тән арқылы қоғаммен келісімге келуі. Сәлем салу – дене арқылы өзінің отбасылық статусы мен ұжым алдындағы міндетін мойындау. Бұл қимыл – иілу мен үнсіздік арқылы рухани бағыну мен қабылдаудың символы. Феноменологиялық тұрғыдан бұл – интерсубъективті байланыс: келін мен қауым арасындағы үнсіз келісім.

Феноменологиялық антропология қазақ мәдениетіндегі көптеген құбылыстарды сырттайғы «әдет-ғұрып» немесе «дәстүр» деңгейінен тірі, сезілетін, жан мен тән арқылы өмір сүрілетін тәжірибелік болмысқа айналдырады.

Осы тұрғыда қазақтың өмір салты – тек этнографиялық материал емес, тылсымға толы, жүрек пен дене арқылы ұғынылатын әлем, ал әрбір әрекет – өзін әлемде сезіну тәсілі.

Феноменологиялық тәсілдің маңызы.

Эмпатиялық түсінік береді: Феноменологиялық антропология – адамды сырттан *бақылау объектісі* ретінде емес, ішкі әлемі бар тірі субъект ретінде қабылдайды. Бұл тәсіл мәдениетті түсінудің *эмпатиялық жолын* ұсынады:

Антрополог басқа адамның болмысын сезіну, ортақтасу арқылы түсінеді. Бұл жерде бастысы – «адам қалай сезінеді?», «ол үшін бұл тәжірибе нені білдіреді?» деген субъективтік сұрақтар.

Мысал: Қазақ қоғамында құда түсіп бару – сырттай қарағанда келіссөз секілді көрінуі мүмкін. Бірақ феноменологиялық тұрғыдан бұл – екі әулеттің бір-біріне эмпатиялық түрде жақындау процесі, іштей қобалжу, үміт, мәртебе,

уайым сынды адамдық күй кешудің тұтас спектрі. Бұл тәсіл адамға түсіну арқылы жақындауға, ал мәдениетке сыртқы формалар емес, ішкі сезім әлемі арқылы үңілуге мүмкіндік береді.

Адам болмысының тұтастығын қамтиды: Феноменологиялық антропология ақыл (cognition), сезім (emotion), дене (body) және орта (environment) секілді адам болмысының барлық қырын бірге қарастырады.

Бұл тәсіл адамды тек ойлау формасы ретінде емес, жан-тәнімен әлемді бастан кешетін тіршілік иесі ретінде көреді. Яғни, мәдени әрекет – тек ойлау не сөйлеу актісі емес, тұлғаның тұтас болмысы арқылы жүретін тәжірибе.

Мысал: Анасының сәбиін тербетуі – бұл тек баланы ұйықтату амалы емес. Бұл – ананың дауысы, алақаны, жүрек соғысы арқылы берілетін эмоционалды трансфер, сенім мен махаббаттың денелік поэзиясы. Дәл осындай сәттерде адам мен мәдениет бір-бірінен бөлінбейді, олар бір тұтас процестің ішінде өмір сүреді.

Мәдениеттің ішкі поэтикасын ашады: Феноменология мәдениетті «қалай өмір сүріледі?», «қалай сезіледі?» деген сұрақтар арқылы зерттейді. Бұл тәсіл мәдениеттің ішкі әуезін, ритмін, поэтикалық құрылымын түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл дегеніміз – тек не айтылды емес, қалай айтылды, қалай өмір сүрілді, қандай эмоция, символ, үнсіздік арқылы берілді дегенге назар аудару. Бұл мәдениетті тек құрылым немесе жүйе ретінде емес, тірі, тербеліп тұрған әлем ретінде қабылдау.

Мысал: Қазақтың жоқтауы – бұл тек өлең емес. Онда үзіліп қалған үн, дыбыстың дірілі, тыныс пен жылау да мағыналы. Бұл – тілмен емес, үнмен айтылатын қайғының поэтикасы, ал оны зерттеу тек мәтін емес, тірі сезімдер жүйесімен жұмыс істеу деген сөз. Яғни феноменологиялық антропология – мәдениетті сырттай бақылаудың объектісі емес, адамның ішкі жан дүниесімен сезініп өмір сүретін тірі болмысы ретінде қарастырады. Бұл тәсіл мәдени тәжірибені адамның көзімен, жүрегімен, тәнімен және рухымен бастан кешіруді басты назарға қояды. Егер құрылымдық немесе тарихи тәсілдер мәдениетті логика, мәтін және ережелер жүйесі ретінде зерделесе, феноменология оны сезім, дене, эмоция, жүріс-тұрыс арқылы ашылатын әлем ретінде ұсынады.

Сондай-ақ, Қазақ мәдениетіне қатысы: Қазақ мәдениеті – табиғатпен үндескен, сезімге, әуезге, ишарат пен тынысқа толы мәдениет. Бұл дүниетанымда сөз ғана емес, үнсіздік, дауыс ырғағы, дене қозғалысы, кеңістікпен байланыс та терең мағынаға ие. Феноменологиялық тәсіл осыны тануға мүмкіндік береді:

- Жоқтау – тек мәтін емес, қайғының дене арқылы ұжыммен бөлісуі;
- Киіз үй – геометриялық құрылым емес, тіршілік пен кеңістіктің тұтас поэзиясы;
- Сәбиді тербету, қоштасу, құда күту, көшке дайындалу – барлығы да дене, эмоция, рухани күй арқылы мәдениет тәжірибесін құрайды.

Маңыздылығы неде? Мәдениетті іштен көруге жол ашады. Біз тек «не істелді» емес, «не сезілді» деген сұраққа жауап іздейміз. Адамның тұтас болмысын тануға көмектеседі. Ақыл, жүрек, дене – барлығы біртұтас тәжірибе екенін мойындайды. Ұлттық ритуалдар мен дәстүрлердің астарлы мағынасына үңілуге мүмкіндік береді. Мәдениет – сыртқы форма емес, ішкі өмір әлемі екенін көрсетеді.

Феноменологиялық антропология – мәдениетті жүрекпен ұғуға, адам өмірінің ішкі поэтикасына енуге, ұлттың сезінетін болмысын тануға мүмкіндік беретін терең көзқарас. Қазақ мәдениетінің қай саласына үңілсек те – бұл тәсіл бізге оның жан тебіренісімен өрілген ішкі әлемін ашып береді. Бұл – антрополог үшін тек ғылыми әдіс емес, мәдениетпен іштей сұхбаттасу тәжірибесі.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Синхронды көзқарас және оның негізгі теориялық бағыттарына тоқталып өтіңіз
2. Нормативті релятивизм мәдениетаралық айырмашылықтарды қалай түсіндіреді және бұл көзқарастың артықшылықтары мен шектеулері қандай мысалдар арқылы байқалады?
3. Структурализм мәдениетті зерттеуде қандай тәсілді қолданады және бұл бағыттың тіл, миф, ритуал мен салт-дәстүрлерді түсіндірудегі рөлі қандай?
4. Функционизм мен құрылымдық функционализм мәдениет пен қоғамды қалай түсіндіреді? Қазақ мәдениетіндегі қонақжайлылық дәстүрін осы теориялар тұрғысынан сипаттап көріңіз.
5. Символикалық және феноменологиялық антропология тұрғысынан қазақ мәдениетіндегі ритуалдардың (мысалы, бата беру, жілік сындыру, атқа міну) мәні қалай ашылады және олардың қоғамдағы әлеуметтік құрылым мен тәжірибелік болмысты қалыптастырудағы рөлі қандай?
6. Виктор Тернердің ритуалдың үш фазалы моделін (сепарация, лиминальдық, реинтеграция) және Гирцтің «қалың сипаттама» ұғымын ескере отырып, қазақ қоғамындағы көш көшіру немесе айтыс сияқты мәдени тәжірибелерді талдаңыз. Бұл ритуалдар қандай әлеуметтік және символикалық функция атқарады?

Зерттеудің бесінші кезеңі

ИНТЕРАКТИВТІ КӨЗҚАРАСТАР

Интерактивті көзқарастар мәдени антропологияның соңғы кезеңіндегі зерттеу әдісінің кеңеюі және әлеуметтік өзара әрекеттесудің маңыздылығы мәдениет пен қоғамның динамикалық табиғатын терең түсінуге мүмкіндік береді. Мұнда мәдениет тек құрылымдар мен жүйелердің жиынтығы ретінде қарастырылмайды, керісінше, ол үнемі өзгеріп отыратын процестер мен әлеуметтік қатынастардың жиынтығы ретінде зерттеледі. Бұл көзқарас мәдениетке өзгерістер мен жаңалықтардың қалай енгенін, әлеуметтік

қатынастардың мәдениеттің дамуына қалай ықпал еткенін, жеке адамдардың немесе топтардың өзара әрекеттесуі арқылы мәдениет қалай қалыптасып, өзгеретінін түсіндіреді.

Әлеуметтік өзара әрекеттесудің маңыздылығы бұл кезеңде ерекше орын алады. Әлеуметтік топтар арасындағы өзара іс-әрекеттер, пікір алмасу, келісімдер мен шешім қабылдау – мәдениет қалыптасуы мен өзгеруінің негізгі қозғаушы күштерінің бірі ретінде қарастырылады. Мысалы, әлеуметтік топтар арасындағы дау-дамайлар, келіссөздер немесе жаңа идеяларды қабылдау процессі мәдениеттің қалыптасуында үлкен рөл атқарады. Әлеуметтік динамика мен мәдениеттің осы тұрғыда қарастырылуы мәдениетке әсер ететін сыртқы және ішкі факторларды түсінуге көмектеседі [32].

Кейбір негізгі тұжырымдамалар осы кезеңде басым болады:

Транзакционализм. Мәдени құндылықтар мен мағыналар адамдар арасындағы қарым-қатынастар, келісімдер және өзара іс-әрекеттер арқылы қалыптасады. Бұл көзқарас әлеуметтік іс-әрекеттің мәдениет қалыптастырудағы рөлін ерекше атап көрсетеді. Әлеуметтік топтар арасындағы зат алмасу, келісімдер және шешім қабылдау мәдениеттің өздігінен дамуына мүмкіндік береді.

Процессуализм. Әлеуметтік құрылымдарға қарағанда, әлеуметтік процестердің өзгеруі маңызды деп санайтын көзқарас. Бұл көзқарас мәдениеттің тек статикалық құрылымдардан емес, үнемі өзгеріп отыратын процестер мен динамикалық өзара әрекеттесулерден тұратындығын көрсетеді. Әлеуметтік құрылымдардың икемділігі мен өзгергіштігі маңызды болып табылады.

Феминизм. Феминистік көзқарас мәдениеттегі гендерлік қатынастарды зерттеу арқылы, әлеуметтік құрылымдарды, туыскандық пен ритуалдар сияқты ұғымдарды қалайша гендерлік тұрғыдан қалыптастыратынын қарастырады. Мәдениеттің гендерлік аспектілерін зерттеу әлеуметтік қарым-қатынастар мен өзгерістердің қалай жүзеге асатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Постструктурализм. Постструктурализм мәдениеттегі құрылым мен мағына арасындағы айырмашылықты жоққа шығарады және мәдениетті көпқабатты, көпмағыналы, үнемі өзгеріп отыратын феномен ретінде қарастырады. Бұл көзқарас мәдениетке түрлі интерпретациялардың болуының қажеттілігін атап көрсетеді.

Постмодернизм. Бұл көзқарас мәдениет пен қоғамның әртүрлілігі мен алуан түрлілігін мойындайды. Постмодернизмде бір ғана ұтымды теория немесе ілімді қабылдаудың орнына, мәдениеттегі әртүрлі пікірлер мен көзқарастарды біріктіру ұсынылады. Мұнда маңыздысы – белгілі бір дәуірдің ерекшеліктерін, оның «уақыт рухын» түсіну және әртүрлі мәдениеттердің көрінісін біртұтас жүйеде қарастыру.

Осылайша, интерактивті көзқарастар мәдениеттің қалыптасуы мен дамуын тек құрылымдар мен тұрақты жүйелердің емес, әлеуметтік іс-әрекеттер мен өзара әрекеттесулердің нәтижесі ретінде қарастырады.

Мәдениет қоғамның үнемі өзгеріп отыратын динамикалық процесі ретінде, өзара іс-әрекет пен келісімдер арқылы қалыптасады және қайта қалыптасады.

Транзакционализм. Әлеуметтік іс-әрекеттер мен құндылықтарды қалыптастыру

Транзакционализм – мәдени антропологияда әлеуметтік іс-әрекет пен оның нәтижесінде қалыптасатын құндылықтар мен нормаларды зерттейтін көзқарас. Бұл теорияның негізгі идеясы – мәдениет тек өзара әрекеттер мен қарым-қатынастар арқылы дамиды және қалыптасады. Басқаша айтқанда, транзакционализм мәдениетті әлеуметтік келісімдер мен өзара әрекеттердің нәтижесі ретінде қарастырады. Бұл тұрғыда транзакционализм адамның әлеуметтік ортадағы рөлін және оның әртүрлі әлеуметтік қатынастарда жасаған шешімдері мен әрекеттерін маңызды деп санайды [33].

Әлеуметтік іс-әрекет және оның маңызы: Транзакционализмнің негізінде әлеуметтік іс-әрекеттің мәдениетті қалыптастырудағы рөлі жатыр. Әлеуметтік іс-әрекет – бұл адамдардың өзара байланысқа түсуі, ақпарат алмасуы, ресурстарды бөлуі, келісімдер мен шешімдер қабылдауы сияқты процестердің жиынтығы. Бұл әрекеттер мәдени құндылықтар мен нормалардың қалыптасуына және әлеуметтік құрылымдардың құрылуына себеп болады. Әлеуметтік іс-әрекет, атап айтқанда, мәдени құндылықтар мен әлеуметтік нормаларды түсінуде өте маңызды рөл атқарады. Осы іс-әрекеттер арқылы адамдар бір-бірімен мәдени тәжірибе алмаса отырып, әлеуметтік құрылымдарға әсер етеді.

Әлеуметтік құндылықтардың қалыптасуы: Транзакционализм мәдени құндылықтардың қалай қалыптасатынын түсінуге мүмкіндік береді. Мәдени құндылықтар, яғни әлеуметтік нормалар мен әдет-ғұрыптар, адамдар арасындағы өзара әрекеттесулердің нәтижесінде жасалады. Мысалы, бір этникалық топтың басқа топпен мәдениетаралық өзара іс-әрекетінде олар өздерінің дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, идеологияларын бөлісіп, жаңа құндылықтар қалыптастыруы мүмкін. Бұл процессте әрбір мәдени топ өзіне тән тәжірибелер мен білімдерді ұсынады, ал бұл өз кезегінде олардың арасындағы әлеуметтік құрылымдарды қалыптастыруға ықпал етеді. Транзакционализмде мәдениет тек жүйелер мен тұрақты құрылымдардың жиынтығы ретінде емес, үнемі өзгеріп отыратын динамикалық жүйе ретінде қарастырылады. Бұл көзқарас мәдениетті белгілі бір оқиғалар мен әлеуметтік контекстерде қалыптасатын процесс ретінде түсіндіреді. Мәдени өзгерістер, трансформациялар мен жаңалықтар көбінесе адамдар арасындағы келісімдер, даулар мен басқа да әлеуметтік іс-әрекеттердің нәтижесі болып табылады.

Құндылықтар мен нормалардың әлеуметтік құрылымдарға айналуы: Транзакционализм, сондай-ақ, әлеуметтік нормалардың қалай құрылып, оларды әлеуметтік құрылымдарда жүзеге асыруға ықпал ететінін түсіндіреді. Әлеуметтік құрылымдар тек белгілі бір әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесуі арқылы қалыптасады, мысалы, әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы ақпарат алмасу, шешім қабылдау және ресурстардың таралуы арқылы. Бұл процессте қоғамдағы күштер мен ресурстардың бөлінуі, сондай-ақ адамдардың әлеуметтік мәртебесі мен рөлдері айқындалады. Әлеуметтік

құрылымдардың қалыптасуы мен өзгеруі көбінесе адамдардың әлеуметтік іс-әрекеттерінің нәтижесі болып табылады, олар әртүрлі әлеуметтік процестер арқылы жаңа әлеуметтік нормаларды, құндылықтарды және мәдениеттерді қалыптастырады.

Мәдениетаралық өзара іс-әрекет және транзакционализм.

Транзакционализмнің маңызы мәдениетаралық өзара іс-әрекеттерде де айқын көрінеді. Әр түрлі мәдениеттер арасында ақпарат, идеялар мен тәжірибелер алмасуы қоғамдағы әлеуметтік құрылымдардың өзгеруіне әкелуі мүмкін. Мысалы, бір мәдениет басқа мәдениеттен жаңа әдістер мен ұғымдар алса, бұл жаңа құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді. Әлеуметтік топтар арасындағы транзакциялар, өзара іс-әрекеттер арқылы пайда болатын құндылықтар мен жаңалықтар, қоғамның мәдени және әлеуметтік құрылымдарын өзгерту мүмкіндігіне ие.

Транзакционализмді түсінудің маңызды аспектісі – мәдениетке үнемі өзгеретін және дамып отыратын процесс ретінде қарау. Бұл көзқарас мәдениетті тек тұрақты құрылымдар мен жүйелердің жиынтығы деп қарастырмайды, ол әлеуметтік өзара іс-әрекет пен транзакциялардың нәтижесінде қалыптасатын динамикалық құрылым ретінде көрінеді. Сонымен қатар, транзакционализм әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдар арасындағы өзара байланыстарды зерттеу арқылы мәдени өзгерістердің қалай жүзеге асатынын, қандай әлеуметтік құндылықтардың қалыптасатынын және қалай жаңа әлеуметтік құрылымдар пайда болатынын түсінуге көмектеседі.

Процессуализм. Әлеуметтік құрылымнан әлеуметтік процестерге көшу

Процессуализм – мәдениет пен қоғамды үнемі өзгеріп, дамып отыратын динамикалық процестер ретінде қарастыратын көзқарас. Бұл теория бойынша, қоғамда және мәдениетте болып жатқан өзгерістер мен әлеуметтік процестер маңызды рөл атқарады. Мәдениет тек статикалық құрылымдар мен заңдылықтардан емес, қоғамның өзгерістеріне жауап ретінде дамып отыратын үрдіс ретінде түсініледі. Процессуализмнің мәні – қоғамның өзгеруінің үнемі дамып отыратын процестерге негізделетінін және әлеуметтік құрылымдар мен рәміздер тек уақыт өте өзгеріп, трансформацияланып отыратынын мойындауда. Бұл көзқарас мәдениетті өзгермелі жүйе ретінде зерттеуге бағытталған.

Мәдениеттегі өзгерістер: Процессуализм бойынша, мәдениет тек белгіленген және тұрақты заңдылықтардан тұрмайды. Ол үнемі өзгеріп, дамып отыратын эволюциялық құбылыс болып табылады. Әлеуметтік процестердің үнемі өзгеруі қоғамдағы жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесуіне, шешім қабылдауы мен білім алмасуына байланысты жүреді. Бұл өзгерістер жаңа әлеуметтік жағдайларға және қоғамның талаптарына бейімделіп отырады. Мысал: Қазақ қоғамының дәстүрлері мен ритуалдары уақыт өткен сайын өзгеріп келеді. Көне заманда қазақтың дәстүрлі қоғамдық өмірі ауылдық құрылымға негізделген болатын. Қыз ұзату тойы мен Наурыз мерекесі сияқты дәстүрлер қалаға көшіп келгенде, олардың ұйымдастырылу формасы өзгерді. Бұрын тек ауылда орын алатын дәстүрлер, қазіргі уақытта қалада түрлі әлеуметтік топтар мен түрлі мәдени әсерлердің ықпалымен жаңа

мазмұнға ие болды. Сонымен қатар, жаңа медиа мен технологиялар да бұл дәстүрлерді өзгертуге ықпал етіп, оларды жаңартуға мүмкіндік берді.

Ритуалдар мен дәстүрлердің өзгеруі: Процессуализм ритуалдар мен дәстүрлердің уақыт өткен сайын өзгередінін, жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделетінін көрсетеді. Әлеуметтік өзгерістер мен мәдени трансформациялар ритуалдар мен дәстүрлердің маңызын арттырады, өйткені олар қоғамның жаңа талаптарына жауап береді. Мысал: Қазақтың көшпелі өмірі мен ауылдық тұрмысы дәстүрлердің қалыптасуына әсер етті. Ал, қалалық өмірге көшу дәстүрлердің өзгеруіне ықпал етті. Қазақтың үлкен тойлары мен мерекелері бұрын ауылда кеңінен атқарылып, әлеуметтік байланыстарды нығайтатын орын болса, қазіргі таңда олар қалаларда, тіпті шетелде тұратын қазақтар арасында да өткізіледі. Осылайша, ритуалдар жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделіп, жаңа мағына мен мазмұн алып отыр. Әсіресе, Наурыз тойының жаңа замандағы интерпретациясы, яғни ол тек ауылдағы тойлаудан басқа, қазір ұлттық жаңару мен тәуелсіздіктің белгісі ретінде атап өтіледі.

Әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі: Процессуализм әлеуметтік құрылымдардың уақыт өте келе өзгередінін, жаңа әлеуметтік шарттар мен талаптарға бейімделетінін көрсетеді. Әлеуметтік құрылымдар, оның ішінде туысқандық жүйелер, әлеуметтік топтар, және қоғамдағы рөлдер қоғамның дамуына және өзгеруіне сәйкес қайта құрылып, жаңа мәнге ие болады. Мысал: Қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымдары көшпелі өмірге бейімделген болатын. Бұл құрылымдар ауылдық қоғамның қажеттіліктеріне сай қалыптасқан еді. Алайда, урбанизация мен индустриализация процестері қазақ қоғамында әлеуметтік құрылымдарды өзгертіп, жаңа рөлдер мен топтарды қалыптастырды. Мысалы, ауыл мен қала арасындағы айырмашылықтар айқындалып, жаңа әлеуметтік топтар, кәсіпкерлер, жұмысшы және орта тап пайда болды. Бұдан бөлек, ауылдықтар мен қалалықтардың арасында әлеуметтік айырмашылықтар артты, бұл өз кезегінде әлеуметтік қатынастардың өзгеруіне әсер етті.

Процессуализм мен мәдениет: Процессуализмнің мәдениетке деген көзқарасы бойынша, мәдениет – бұл үнемі өзгеріп отыратын құбылыс. Мәдени құндылықтар, әлеуметтік рәміздер, тіл, дәстүрлер мен ритуалдар түрлі кезеңдерде өзгеріп, жаңарып отырады. Бұл процесс мәдениетті тек тұрақты жүйе ретінде емес, өзгермелі және дамып отыратын динамикалық процесс ретінде көруге мүмкіндік береді. Мысал: Қазақ мәдениеті өз тарихында бірнеше маңызды өзгерістерден өтті. Бұрынғы көшпелі өмірден қалалық өмірге көшу, сондай-ақ қазіргі жаһандану мен технологиялық даму, қазақ қоғамында әлеуметтік құрылымдардың, құндылықтардың, тіпті тіл мен дәстүрлердің өзгеруіне әкелді. Мысалы, қалалық мәдениетке бейімделу нәтижесінде қазақ тілінің қолдану ауқымы мен мәні өзгерді, кейбір дәстүрлер жаңа заманға сай жаңа форматта сақталып, қайта жаңғыртылды. Қазақтың ұлттық құндылықтары, дәстүрлері мен рәміздері қалалық қоғамда әртүрлі қоғамдық топтарға байланысты қайта жаңартылды.

Процессуализм теориясы мәдениет пен қоғамды статикалық құрылымдар мен жүйелер ретінде емес, үнемі өзгеріп, дамып отыратын динамикалық процестер ретінде қарастырады. Мәдениет, әлеуметтік рәміздер, дәстүрлер мен ритуалдар, әлеуметтік құрылымдар әрқашан өзгеріп, жаңа жағдайларға бейімделіп отырады. Қазақ мәдениеті мен қоғамы да осы принципке сәйкес өзгеріп отыр, өйткені қазақ халқы әрдайым жаңа әлеуметтік талаптарға жауап беріп, өзінің дәстүрлері мен құрылымдарын жаңа заманға сай бейімдеуді жалғастыруда. Процессуализмнің мәні – мәдениеттің үнемі дамып, жаңа әлеуметтік қажеттіліктерге сай өзгеретінін түсіну [34].

Феминизмнің мәдени антропологиядағы орны

Феминизм – сындарлы теориялық бұрылыс. Феминизм – мәдени антропологиядағы ең өзекті әрі эпистемологиялық тұрғыдан жаңашыл теориялық бағыттардың бірі. Ол зерттеушінің көзқарасын, зерттеу әдісін және зерттеу объектісін түбегейлі өзгертті. Бұған дейінгі (әсіресе XIX-XX ғғ. басындағы) антропологиялық дәстүр көбіне ерлердің көзқарасы арқылы құрылған, патриархалды нормаларға сүйенген еді. Әйелдердің өмірі, рөлі, тәжірибесі не еленбеді, не тек ерлердің сүзгісінен өткен сипатта қарастырылды.

Ал феминизм – осы эпистемологиялық асимметрияға қарсы шыққан әдіснамалық реакция. Ол мәдениетті зерттеуде тек ер-әйел қатынастарын емес, сол қатынастардың қалай құрылатынын, мәдениет пен билік қалай гендерленетінін, сондай-ақ гендерлік тәртіптің қалай институцияланатынын түсіндіруге бағытталған.

Гендер – мәдени құрылым. Феминистік антропологияда гендер ұғымы биологиялық жыныстан бөлек, одан кеңірек мағынада қарастырылады. Бұл көзқарас бойынша әйел немесе ер болу – биологиялық тағдыр емес, бұл – мәдениет қалыптастырған рөлдер мен әлеуметтік күтілімдердің жиынтығы. Яғни, гендер – адамның анатомиялық ерекшелігіне емес, қоғам мен мәдениеттің сол адамнан не күтетінін көрсететін жүйе.

Гендер – мәдени «ережелер» жиынтығы, мысал, ретінде қарапайым өмірлік жағдайларды алуға болады:

Әйелдің үй шаруасын атқаруы – бұл табиғи қажеттілік емес, қоғамның ұзақ тарихи даму барысында қалыптасқан мәдени келісім. Бірде-бір биологиялық дәлел әйелді ас үйге, баланы тәрбиелеуге «тағайындамайды», бұл – ұрпақтан-ұрпаққа берілген әлеуметтік рөлдер мен «қалыпты» мінез-құлық нормалары.

Ер адамның отбасыда немесе қоғамда шешім қабылдаушы болуы да биологиялық бейімділіктен емес, қоғамдағы билік пен мәртебенің ерлерге көбірек берілуінен туындайды. Бұл тәжірибе уақыт өте қалыпты, «табиғи» жағдай ретінде қабылданады да, қайта сұрақ қоюды қажет етпейтін аксиомаға айналады.

Жоан Скотттың гендерге берген анықтамасы: Белгілі феминистік тарихшы Жоан Скотт гендерді «әлеуметтік қатынастарды реттейтін алғашқы және негізгі категориялардың бірі» деп сипаттайды. Оның айтуынша, гендер – бұл тек ер мен әйел арасындағы айырмашылықтарды сипаттайтын ұғым емес,

ол қоғамдағы билікті, рөлдерді және ресурстарды қалай бөлу керектігін анықтайтын символдық тәртіп жүйесі [35].

Қазақ қоғамынан мысал: Жыныстық емес, гендерлік рөлдер

Қазақ дәстүрінде баланы бесікке салу немесе қырқынан шығару – әйелдердің ритуалдық міндеті саналады. Мал сою, құда түсу, елшілік жүргізу – ер адамның қоғамдағы міндеті ретінде бекітіледі.

Бұл бөлініс адамның жынысына емес, мәдени тұрғыдан қалыптасқан «қабілеттер» мен «жауапкершіліктерге» негізделген. Феминистік антропология дәл осы бөліністердің тарихи-көркем және символдық сипатын ашып, олардың түп-тамырын және тұрақтану механизмдерін түсіндіреді.

Гендер – бұл адамдар арасындағы қарым-қатынасты ұйымдастыратын мәдени код. Ол жеке адамға не істеуге болады, не істемеуге тиіс екенін көрсетеді. Феминистік антропология осы мәдени кодтардың қайдан шыққанын, кім үшін тиімді екенін және ол қалайша ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратынын зерттейді.

Гендерлік құрылымдардың мәдени өмірге әсері

Гендер мәдениетті тек бейнелемейді, оны құрастырады. Бұл – феминистік антропологияның басты тезистерінің бірі. Мәдениеттегі кез келген институционалдық құрылым (туыстық, еңбек бөлінісі, тіл, құқық, ритуалдар, мифология) гендерлік кодтарға сүйенеді.

Әлеуметтік контекст: мәртебе мен үнсіздік: Қоғамда кім шешім қабылдайды, кім сөйлейді, кім тыңдалады – бұның бәрі гендерге байланысты. Қазақ қоғамында шешендік өнер – көбінесе ерлермен байланыстырылса, әйелдердің үнсіздігі – әдептің белгісі ретінде қабылданады. Бұл – символдық биліктің көрінісі.

Экономикалық контекст: еңбек пен құн: Көптеген мәдениеттерде әйелдердің атқаратын жұмысы – үй күтімі, бала тәрбиесі, эмоционалдық еңбек – ақысыз еңбек ретінде қарастырылады. Бұл құндылық жүйесі арқылы әйел еңбегі көрінбей қалады, ал ерлердің қоғамдық жұмысы – ақылы әрі мәртебелі саналады. Феминистік антропология осы еңбектің жасырын иерархиясын әшкерелейді.

Саяси контекст: Билік құрылымы патриархалды жүйелерде билік ер адамға табиғи тиесілі деп танылады. Қазақ қоғамында да тарихи тұрғыдан би, хан, ақсақал, батыр секілді қоғамдық-саяси рөлдер – ерлермен байланыстырылып келген. Әйелдер көбіне бейресми саяси ықпал етуші ретінде көрінеді (мысалы, дана ана, кеңесші кейпінде).

Ритуалдық контекст: Киелі мен тыйым – әйелдер мен ерлердің ритуалдарға қатысу деңгейі мен сипаты да әртүрлі. Әйелдер жоқтау, келін түсіру, бесікке салу сияқты ритуалдардың басты тасымалдаушылары болғанымен, ритуалды басқару құқығы ерлерге тән. Бұл рөлдік бөлініс киелі мен тыйым салынған кеңістіктерді гендерлік негізде ұйымдастырады.

Мәдениет пен биліктің қиылысындағы гендер: Феминистік антропология мәдениетті билік қатынастарының алаңы ретінде түсінеді. Бұл Фуконың билік концептісіне жақын келеді. Гендер – бұл танымдық ғана емес,

құрылымдық билік механизмі, ол кімнің қандай кеңістікте өмір сүріп, қандай ресурстарға қол жеткізе алатынын анықтайды.

Гендерлік линза – мәдениетті танудың балама жолы

Феминизм мәдениетке жаңа линза ұсынады. Бұл линза арқылы біз бұрын «бейтарап» деп есептелген құрылымдардың астарынан гендерлік теңсіздіктің тамырларын көреміз. Феминистік антропологияның басты миссиясы – мәдениеттің өзі қалай гендерленгенін, және бұл гендерлік құрылымдар әлеуметтік әділеттілікке қалай кедергі келтіретінін ашу. Яғни бұл бағыт тек әйелдер құқығын қорғау емес, ол – мәдениеттің шынайы, көпқырлы бейнесін қалпына келтіру, көзге көрінбей келген тәжірибелерді мойындату, таным мен әділеттілік үшін күрес.

Постструктурализм. Постструктурализм – бұл XX ғасырдың екінші жартысында философияда, әдебиетте, тіл ғылымында және мәдениеттануда бастау алған теориялық бағыт. Оның негізгі идеясы – мағына дегеніміз тұрақты, бекітілген немесе мәңгілік бір нәрсе емес, керісінше, әрдайым өзгермелі, салыстырмалы және көпқабатты. Бұл тәсіл структурализмнің ізімен келсе де, оның басты қағидасына – мәдени жүйелердің терең құрылымы бар және бұл құрылымдар әмбебап – деген сенімге қарсы шығады. Постструктуралистер үшін ешбір құрылым абсолютті емес, ешбір интерпретация түпкі шындықты аша алмайды. Себебі мағына тіл арқылы беріледі, ал тіл – өз ішінде қайшылықты, белгі мен белгіленуші арасында қашанда үзіліс бар (Деррида ұғымындағы *différance*).

Объект пен субъект: Классикалық дихотомияның күйреуі

Классикалық эпистемологиядағы субъект пен объект: Жаңа дәуір рационализмі адамның әлемге деген қатынасын екіұдайлық жүйе арқылы түсіндіруге тырысты. Бұл жүйеде субъект – білетін, ойлайтын, анализ жасайтын сана иесі ретінде, ал объект – сол сананың назарына іліккен, тануға тиісті сыртқы дүние ретінде қарастырылды. Субъект – белсенді, объект – енжар; субъект – анықтаушы, объект – анықталушы. Мұндай қарама-қарсылық Батыс философиясында білім мен шындықтың негізі болып саналды.

Постструктуралистік сын және конструктивистік парадигма: XX ғасырдың екінші жартысында структурализм мен постструктурализм бұл бинарлық оппозицияға түбегейлі қарсы шықты. Бұл мектептер объект пен субъект арасындағы шекараның табиғи емес, керісінше, әлеуметтік-мәдени конвенцияларға, тілдік құрылымдарға және билік қатынастарына сүйеніп жасалған конструкция екенін дәлелдеді. Постструктуралистік ойлауда субъект – бейтарап бақылаушы емес, өзі де интерпретация жасаушы және мағына құраушы агент. Ал объект – дербес өмір сүретін реалдылық емес, тіл мен билік арқылы танылған, сонымен бірге қалыптасқан құрылым.

Мишель Фуко. Білім мен биліктің қиылысы: Постструктуралистік бағыттың ең ықпалды ойшылдарының бірі – Мишель Фуко. Ол классикалық гуманизмнің «еркін субъект» туралы түсінігін сынап отырып, субъектінің өзі де тарихи контекст ішінде қалыптасқанын көрсетеді. Фуконың пайымынша, әрбір таным актісі – билік қатынасының нәтижесі. Зерттеуші өзінің зерттеу

объектісін бейтарап түрде сипаттамайды, ол оны атайды, реттейді, интерпретациялайды, белгілі бір дискурстың ішіне енгізеді. Мұндай жағдайда объект зерттеушінің тілі мен білім құрылымының өніміне айналады [36].

Субъект – интерпретацияның агенті: Зерттеуші ешқашан «таза» субъекті бола алмайды, өйткені ол да мәдениеттің, тілдің, тарихи дискурстың өнімі. Ол зерттеу барысында тек бақылаушы ғана емес, сол мағынаны құрастырушы тұлға ретінде әрекет етеді. Яғни зерттеуші өзі зерттеп отырған объектіні өз әлемінің түсініктері, нормалары мен тілдік құралдары арқылы көреді және сипаттайды. Бұл – шынайылықты бейнелеу емес, шынайылықты *құрастыру* үдерісі.

Қазіргі антропологиядағы дихотомиядан бас тарту: Қазіргі мәдени антропологияда бұл көзқарас терең тамыр жайып, методологиялық тұрғыдан жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Зерттеуші мен зерттелуші арасындағы шекара жойылып, олардың арасындағы өзара әрекет пен мағына құру процесі басты назарға алынады. Мұндай тәсіл мәдениетті бір ғана әмбебап жүйе ретінде емес, көпқабатты, интерпретацияға ашық, динамикалық құрылым ретінде зерделеуге мүмкіндік береді.

Постструктуралистік антропология және мәдени интерпретация

Мәдениет мағына тоғысы ретінде: Постструктуралистік антропология мәдениетті біртұтас, әмбебап жүйе деп емес, мағыналар мен интерпретациялар алаңы ретінде көреді. Әрбір ритуал, символ, миф – тек белгі емес, ол мәдениет ішіндегі билік, тіл, эмоция, тарих арқылы жасалып отырған мағыналар тоғысы [4]. Мұнда мағына ешқашан тұрақты емес: ол әр контексте өзгеріп, қайта туады. Мысал: Өлім ритуалын интерпретациялау. Классикалық структуралистік тәсілде зерттеуші өлім ритуалын бинарлық жүйе арқылы талдайды: өмір мен өлім, қасиетті мен қасиетсіз, мәдениет пен табиғат арасындағы шекараны бейнелейтін рәсім. Ал постструктуралистік тәсіл бұл ритуалды мағыналардың күрделі тоғысы ретінде қарастырады:

- Ритуал кімнің қатысуымен жүзеге асады?
- Қандай тілдік кодтар мен сөздер қолданылады?
- Бұл рәсім кім үшін жасалады және кім шешім қабылдайды?
- Зерттеушінің өзі бұл процесті қалай қабылдап отыр және қандай лексикамен сипаттайды?

Осы сұрақтардың өзі мағына «объективті» емес, әрдайым тілдік, биліктік және мәдени контекстке тәуелді екенін көрсетеді. Яғни постструктуралист үшін рәсімнің өзі ғана емес, оны сипаттау тәсілі де мағынаның бір бөлігі. Мысал: Киіз үй – көпқабатты мағына: Структуралист үшін киіз үй – космогониялық символ; шаңырақ – аспан, уық – күн сәулесі, киіз – жер. Бұл – әлемнің ретті құрылымдағы бейнесі. Постструктуралистік зерттеуші киіз үйдің символикасын әртүрлі қырынан қарастырады:

- Киіз үйдің қазіргі мәдениеттегі орны қандай? (ұлттық бренд, сувенир, туристік объект)
- Гендерлік кеңістіктің ішкі құрылымы (ер мен әйелдің кеңістікте бөлінуі)
- Қалалықтар мен ауылдықтар оны қалай интерпретациялайды?

- Зерттеушінің өзі киіз үйді қандай метафоралармен сипаттайды?

Бұл сұрақтар киіз үй мағынасының бір ғана әмбебап құрылыммен шектелмейтінін, оның үнемі тілдік және мәдени контекстерге байланысты қайта тудырылатынын дәлелдейді. Киіз үй – «таза» объект емес, ол да интерпретация алаңы.

Яғни, постструктуралистік антропология мәдениетті тұрақты мәндер жиынтығы емес, мағына мен интерпретациялардың тоғысатын, қайшылыққа түсетін алаңы ретінде қарастырады. Бұл көзқарас зерттеушіні бейтарап субъект деп емес, мағына жасаушы агент ретінде танып, мәдениетке тіл, билік және эмоция желісі арқылы жаңаша қарауға мүмкіндік береді.

Постмодернизм. Постмодернизм – бұл XX ғасырдың ортасында пайда болған мәдени-философиялық бағыт. Ол әлемді, қоғамды немесе мәдениетті бір ғана дұрыс теориямен немесе ақиқатпен түсіндіруге болмайды деп есептейді. Бұл көзқарас әрқашан өзгеріп отыратын, көпқабатты және күрделі шындықты мойындайды [37].

Постмодернизм бізге: **«Әлемде жалғыз ғана шындық жоқ. Мағына – әрқашан контекстке тәуелді, өзгермелі және көптүрлі»** – дейді.

Постмодернизм неге пайда болды? Модернизм дәуірінде (XIX-XX ғасырдың басы) адамзатқа сенім жоғары болды: ғылым бәрін түсіндіреді, қоғам үнемі прогреске бет алады, мәдениет дамудың бір бағытында жүреді деген сенім басым еді. Бұл көзқарастар үлкен теорияларға (немесе «үлкен әңгімелерге») сүйенді – марксизм, позитивизм, ұлттық идеологиялар, т.б. Алайда XX ғасырдың екінші жартысында бұл тұжырымдар өз күшін жоғалта бастады. Әртүрлі мәдениеттер мен тәжірибелердің күрделілігі, тарихи травмалар, жаһандану және ақпарат ағыны сияқты факторлар бұрынғы «бір ғана дұрыс» түсініктерге күмән тудырды. Осы жағдайда постмодернизм келіп, былай деді: **Шындық – көптүрлі, ал мәдениет – әрдайым интерпретацияға ашық процесс.**

Постмодернистік ойлаудың негізгі белгілері.

Мағыналардың көптігі (плюрализм): Постмодернизм мәдени құбылыстардың жалғыз мағынасы болмайтынын алға тартады. Бір дәстүрді әр адам, әр қоғам, әр кезең өзіне тән мағынада қабылдай алады. Яғни мәдениет бір ғана оқылыммен шектелмейді.

Мағынаның тұрақсыздығы: Бұрын бір затқа берілген мағына «мәңгілік» деп есептелсе, постмодернизмде мағына уақыт, орын, аудитория мен тілдік контекстке қарай өзгеріп тұрады. Сондықтан да бір символ – әртүрлі жағдайда әртүрлі мағына береді.

Үлкен теориялардан бас тарту: Постмодернистер марксизм, либерализм, ұлтшылдық сияқты «барлығын түсіндіретін» ірі идеологияларға сынмен қарайды. Олар мұндай мета-нарративтердің шындықты күрделілігімен жеткізе алмайтынын көрсетеді.

Қайшылық пен көпдауыстылықты мойындау: Постмодернизмде мәдениет – бұл біртұтас емес, керісінше әртүрлі және кейде бір-біріне қайшы көзқарастардың диалогы. Бұл қайшылықтар – мәдениеттің табиғи бөлігі, әрі олар жаңа мағыналардың пайда болуына жол ашады [38].

Қазақ қоғамындағы көріністер арқылы түсіндіру

Постмодернизмнің мәнін түсіндіру үшін қазақ мәдениетіндегі өзгерістерге қарайық.

Мысал, *«Беташар» дәстүрі*: Бұрын бұл ритуал – қалыңдықтың жаңа отбасына таныстырылуы, үлкендердің батасын алуы деген мәнге ие болған. Бірақ қазіргі уақытта бұл дәстүр:

- ✓ шоу форматында өткізіледі (музыкамен, сахналық образбен),
- ✓ кейде әзілге айналады (TikTok, Instagram-да пародиялар түрінде),
- ✓ сценарийі өзгеріп, бейформалды сипат алады.

Яғни, бір ритуал әртүрлі әлеуметтік контексте, әртүрлі мағынаға ие болып отыр. Бұл – постмодернистік ойдың нақты көрінісі.

Мысал: Ұлттық киімдердің қайта оралуы. Ұлттық киімдер, бұрын күнделікті киім ретінде қолданылса, бүгінде олар сән көрсетілімдерінде стиль ретінде ұсынылады, тойларда «ұлттық элемент» ретінде таңдалады, брендке айналып, коммерциялық мақсатта қолданылады. Осылайша, бұрынғы мағынадан алыстап, жаңа функция мен мағынаға ие болады.

Постмодернизм бізге мәдениетті тек өткенмен өлшеп, бір ғана дұрыс жолмен түсінуге болмайтынын көрсетеді. Ол:

- мәдени мағыналар тұрақты емес;
- интерпретациялар көп;
- мәдениет әрдайым өзгерісте;
- бір нәрсе бірнеше түрлі жолмен түсіндірілуі мүмкін дейді.

Бұл бағыт қазіргі мәдениеттану мен антропологияда аса маңызды. Себебі ол шындықты, дәстүрді, тарихты – біржақты емес, диалогтық, күрделі әрі динамикалық процесс ретінде тануға мүмкіндік береді.

Интерактивті көзқарастардың мәдени антропологиядағы теориялық трансформациясы.

Интерактивті көзқарастар – мәдени антропологияның парадигмалық кеңістігінде маңызды теориялық бетбұрыстардың бірі. Олар мәдениетті статикалық құрылымдар жүйесі емес, үнемі қозғалыста болатын, әлеуметтік тәжірибелер мен қатынастар арқылы үздіксіз құрылып, қайта құралатын тірі организм ретінде пайымдайды. Бұл бағыттар мәдениетті зерттеуде субъект пен объект арасындағы шекараны қайта қарастыруға итермелеп, адам тәжірибесінің әлеуметтік, ритуалдық, гендерлік және дискурсивтік өлшемдеріне басымдық береді.

Транзакционализм мәдени мәндер мен құндылықтардың тұлғалар арасындағы өзара әрекет барысында пайда болатынын көрсетеді. Бұл көзқарас мәдениетті сырттан берілетін норма емес, субъектілердің әлеуметтік кеңістіктегі динамикалық мәмілесінің нәтижесі ретінде түсіндіреді. Ал **процессуализм**, мәдениеттің уақыт пен кеңістікте үнемі өзгеріп отыратын болмысын зерттеп, оны детерминизмнен арылтады. Мәдени құрылымдарды өзгермейтін тұрақты жүйе ретінде емес, тарихи-контекстуалды процестердің туындысы деп қарайды.

Феминистік антропология болса, мәдениетте жыныс пен гендердің репрезентациясы қалай қалыптасатынын және олардың әлеуметтік билік пен

ритуалдық тәжірибеде қалай көрініс табатынын зерттей отырып, мәдениеттанудың шетке ығыстырылған қырларын жарыққа шығарады. Бұл бағыт интерактивті көзқарастардың ішіндегі аса сыншыл және трансформациялық потенциалы бар бағыты ретінде ерекшеленеді.

Постструктурализм мен **постмодернизм** мәдениетті интерпретациялардың көпқабатты желісі ретінде түсіндіре отырып, универсализмге қарсы тұрады. Олар мәдениет ішіндегі мағыналардың үстемдік еткен құрылымдарға бағынбайтынын, керісінше, әр контекстте түрліше мәнге ие болатынын алға тартады. Мұнда мәдениет – бұл дайын жүйе емес, үздіксіз қайта қаралатын, көп мағыналы өріс. Осы бағыттардың бәрі мәдени антропологияны қайта концептуалдауға мүмкіндік береді: ол енді тек құрылымдар мен формаларды сипаттайтын ғылым емес, мәдени процестердің өзгермелі табиғатын, әлеуметтік өзара әрекеттесу динамикасын және мағыналардың көптүрлілігін зерттейтін, терең түсіндіретін ғылым ретінде қалыптасады. Яғни интерактивті көзқарастар мәдениет туралы білімнің тек объектіге бағытталған сипатта шектеліп қалмауын, керісінше, субъектілердің әрекеті, тәжірибесі және символдық өзара қатынасы арқылы жасалатынын алға тартады. Бұл көзқарастар мәдениеттің күрделілігін, өзгергіштігін және контекстуалдығын ескере отырып, антропологты тек бақылаушы емес, мағыналарды бірге жасайтын зерттеуші рөлінде көрсетеді. Міне, дәл осы интерактивті көзқарастар мәдени антропологияны ХХІ ғасырда заманауи әлеуметтік ғылымдардың алдыңғы қатарлы саласына айналдырып отыр.

ИНТЕРАКТИВТІ ПАРАДИГМАНЫ ТЕРЕҢДЕТЕТІН ЖӘНЕ ТОЛЫҚТЫРАТЫН ТЕОРИЯЛАР

Интерактивті парадигма – мәдениетті әрекеттесу, қарым-қатынас және субъектілер арасындағы мағыналық алмасу үдерісі ретінде қарастыратын тәсіл. Бұл парадигма тек «мәдениет қандай?» деген сұрақтан бөлек, «мәдениет қалай жасалады, кімдер арқылы жүзеге асады, қандай күштер әсер етеді?» деген күрделі мәселелерді де алға тартады. Осы бағыттағы келесі теориялар интерактивті парадигманы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді: *Постколониалды теория* (Эдвард Саид, Хоми Бхабха), *Квир-теория* (Judith Butler және басқалар), *Актор-желі теориясы* (ANT) – Бруно Латур, Мишель Каллон. Сонымен қатар интерактивті парадигманы толықтыратын бұл теориялар мәдениетті:

- Билік пен тілдің шиеленісті өрісі ретінде (постколониалдық көзқарас);
- Дене мен сәйкестікке бағытталған дискурсивтік әрекет ретінде (квир-теория);
- Адам мен зат арасындағы динамикалық желі ретінде (актор-желі теориясы) көруге мүмкіндік береді.

Бұл бағыттар мәдениеттің динамикасын, қайшылығын, көпқырлылығын тануға жол ашады. Қазақ мәдениетін зерттеуде мұндай тәсілдер тек баяндау емес, терең талдау мен күрделі ұғынуға мүмкіндік береді.

Постколониалдық теория

Постколониалдық теория дегеніміз не? Постколониалдық теория – отарлық үстемдік пен оның рухани, мәдени, тілдік салдарларын зерттейтін ғылыми бағыт. Бұл теория отарлық кезеңде билік иелері мен отарланған халық арасындағы білім, тіл, дискурс, мәдениет секілді бейматериалды құрылымдар арқылы қалыптасқан иерархияларды талдайды. Егер классикалық тарих ғылымы отарлықтың саяси-әкімшілік жағына көбірек назар аударса, постколониалдық теория отарлық үстемдіктің символдық, танымдық, семиотикалық құрылымын зерттейді. Бұл – мәдениетке, санаға, тілге, естелікке жасалған үстемдік.

Эдвард Саид және «Ориентализм» ұғымы: Эдвард Саид «Ориентализм» атты еңбегінде Шығыс елдері (оның ішінде мұсылман халықтары да) Батыс тарапынан жасанды түрде «экзотикалық», «артта қалған», «табиғи эмоциялық», «жабайы» деп сипатталғанын дәлелдейді. Бұл сипаттамалар кездейсоқ емес. Олар:

- Батыстың өзін-өзі өркениетті, рационалды, алдыңғы қатарлы етіп көрсетуі үшін;
- Шығысты басқаруға, бақылауға «құқық» сезімін қалыптастыру үшін;
- Мәдени теңсіздікті «табиғи» етіп көрсету үшін жасалды.

Саидтің негізгі тұжырымы: «Шығыс – бұл Батыстың көзқарасы арқылы жасалған *мәдени фантазия*, ол шынайы халықтар мен олардың тәжірибесін бұрмалайды» [39].

Хоми Бхабха және «мәдени гибридтілік»

Хоми Бхабха постколониалды субъектіні пассив қабылдаушы емес, белсенді қарсылаушы ретінде қарастырады.

Hybridity – мәдени гибридтілік: Бұл ұғым бойынша отарланған халық өз мәдениетін жоймайды, бірақ отарлаушының тілі мен формаларын бейімдеп, қосарлы мағынада қолданады. Мысалы: Кеңестік кезеңде қазақ әдебиетінде «социалистік реализм» үлгісімен жазылған шығармалар сырттай кеңестік мүддеге қызмет еткендей көрінсе де, астарында ұлттық сана мен тарихи трагедияны жеткізді. Яғни, отарланған халық отарлаушының тілінде сөйлеуі мүмкін, бірақ сол тіл арқылы өзінің жеке әлемін жеткізеді.

Mimicry – мимикрия (еліктеу арқылы қарсылық): Мимикрия – отарланғандардың үстем топқа еліктеуі, бірақ толық көшірме емес. Бұл – ирониялы еліктеу, яғни: «*сенің жүйеңе қатысамын, бірақ оны өзімше ойнап шығамын*» [40].

Мысалы: Кеңестік қазақ мәдениеті – гибридті кеңестік. Кеңестік дәуірде қазақ мәдениеті толық жойылған жоқ. Керісінше, ол бейімделіп, жаңа формада өмір сүрді.

Ауыз әдебиеті. Кеңес кезеңінде ертегілер мен аңыздар таптық тұрғыда түсіндірілді. Бірақ ертегі кейіпкерлері – батырлар, әділет іздеушілер, зұлымға қарсы күресушілер – ұлттық сана мен этиканы сақтап қалуға қызмет етті.

Ресми мерекелер мен бейресми тәжірибе. Кеңестік күнтізбеде Наурыз мейрамы ресми түрде тойланбады. Бірақ ауылды жерлерде жасырын түрде

аталып өтті, тіпті ол отбасылық, тектік, жерлік жадтың символына айналды. Бұл – мәдени қарсылықтың символдық түрі.

Музыка мен өнер. Кеңестік «қазақ эстрадасы» (мысалы, Роза Рымбаева, Нұрғиса Тілендиев музыкасы) – сырттай совет эстетикасына сәйкес келсе де, ішкі поэтикасы ұлттық сарын мен трагедиялық эпостық ділді сақтады.

Постколониалды көзқарастың философиялық маңызы.

Бұл теория мәдениетті «таза күйінде тұрған нәрсе» ретінде емес, «тарихи-идеологиялық құрылымдар арқылы қалыптасқан феномен» ретінде көруге мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл бізге:

- ✓ Кез келген мәдени практиканың астарында қандай билік қатынастары тұрғанын;
- ✓ Мәдениеттің қай бөлігі еркін, қай бөлігі мәжбүрлі бейімделу екенін;
- ✓ Және қарсылық қандай тілде өрбігенін ұғынуға жол ашады.

Постколониалдық теория арқылы біз қазақ мәдениетіне:

- ✓ Тарихи тұрғыдан әділ көзқараспен;
- ✓ Қосарлы мән мен семиотикалық қарсыласу тұрғысынан;
- ✓ Мәдени жанжақтылық пен ішкі күрес алаңы ретінде қарай аламыз.

Бұл тәсіл бізді қазақ мәдениетін тек «зарланған» емес, бейнелеу, бейімделу, символдық қарсылық жасау қабілеті бар күрделі мәдениет ретінде тануға жетелей

Квир-теория (*Judith Butler және басқалар*)

Теориялық негіз: Квир-теория ХХ ғасырдың соңында постструктуралистік философия мен феминистік теориялардың негізінде қалыптасты. Оның басты өкілдері – **Джудит Батлер, Мишель Фуко, Эвелин Хукс, Пол Б. Преснадо** және басқалар.

Мақсаты – «табиғи» деп есептелетін гендерлік нормаларды тарихи, мәдени, тілдік дискурстардың өнімі ретінде ашу.

Негізгі идеясы – «еркек», «әйел», «нормалды», «бейнормалды» деген ұғымдардың бәрі қоғамның саяси, діни, ритуалдық құрылымдары арқылы жасалады.

Фуко: Жыныстық қатынас – билік пен білімнің қиылысындағы тәжірибе.

Батлер: Гендер – болмыс емес, перформанс (рөлдік әрекет).

Перформативтілік ұғымы (Джудит Батлер): Батлердің айтуынша, гендерлік болмыс дегеніміз – адамның күнделікті «ойнап шығатын» рөлі. Бұл «рөл»:

- Үнемі қайталанатын әрекеттерден (қимыл, сөйлеу, киім, көзқарас) тұрады;
- Тілді, рәсімдерді, дене қимылын, эмоцияны пайдаланады;
- Әлеуметтік ортадан күтімге (expectation) сай жасалады.

Яғни, әйел немесе еркек болу – биологиялық емес, мәдени сахнадағы ойын [41].

Қазақ мәдениетіндегі гендерлік сценарийлер: «Сыңсу» және «Жар-жар»: Қоштасу – рөлдік қақтығыс. Бұл жырлар – әйелдің әкесінің үйінен кетуіне

байланысты айтылатын **гендерлік сценарийлердің сахналануы**. **Сыңсу** – қыздың эмоциялық күйін жеткізеді. Қызға тән қайғыру, көз жас, үнсіз бағыну бейнесі жасалады. Бұл – мейір, бойсұну, бағыныштылық сияқты «әйелдік» қасиеттерді репетициялау.

Жар-жар – екі жақтың жауаптасуы:

- Қыз жақ қоштасады (тәуелді, үйінен шыққан),
- Жігіт жақ қабылдайды (бастамашы, бекітуші).

Бұл – рөлдік театр: қоғам гендерлік тәртіпті сақтап отыру үшін салт пен жырды сахналық құрал ретінде қолданады.

Жоқтау мен бата – дауыстың жыныстық символикасы.

Бата беру – ақсақал, билік иесі. Ер адамның тілі – *бастапқы сөз, рухани бекіту, құдаймен байланыс*.

Жоқтау – әйелге тән, эмоционалдық және дене арқылы берілетін сөздік перформанс.

Батлерше айтқанда:

- ✓ Бата – билік рөлін перформативті түрде бекітетін акт;
- ✓ Жоқтау – рұқсат етілген эмоциялық дауыс кеңістігі. Әйелдің басқа жағдайда эмоция білдіруіне шектеу болғанымен, жоқтау – *мәдени рұқсат берілген* эмоция алаңы.
- ✓ Киім мен дене: Гендерлік белгілер
- ✓ Сәукеле, кимешек, камзол – әйелдің мәртебесі мен өмір кезеңін белгілейтін киімдер.
- ✓ Шапан, тақия, белдік – ер адам мәртебесі мен жас ерекшелігіне сай өзгереді.

Бұл – гендерлік рөлдің киім арқылы денеге жазылуы. Батлердің «қайталау арқылы қалыптасатын гендерлік рөлдер» идеясымен сәйкес келеді.

Гендерлік нормаларды бұзу және «квир кеңістік»: Қазақ фольклорында, аңыздар мен халық ауыз әдебиетінде кейде гендерлік шекаралар бұзылады:

Ертегілерде әйел кейіпкер ақылымен, батырлығымен ерекшеленеді («Қарашаш», «Бопай ханым»).

Кейбір кейіпкерлер «ер» болғанымен, нәзік, сезімтал бейнеде көрінеді.

Мифологиялық кейіпкерлер – жыныстық тұрғыда екіұшты («жын», «пері», «албасты») – *квирлік сипаттың архетиптік формалары*.

Бұл – **мәдени кеңістікте квирлік потенциал бар** екенін көрсетеді. Қазақ мәдениетінде де гендерлік бинарлық құрылым *үзіліп, қайта құрылып отырады*.

Квир-теория – Қазақ мәдениетіне жаңа интерпретациялық көзқарас. Квир-теорияны қолдану арқылы біз:

- Гендерлік нормаларды табиғи емес, тарихи-мәдени феномен ретінде түсінеміз;
- Ритуал мен фольклор арқылы қалыптасатын рөлдік үлгілерді ашамыз;
- Қоғамдағы билік пен тілдің гендермен қалай байланысатынын түсіндіреміз;

- Гендерлік кеңістіктің тарихи өзгерісін (мысалы, кеңестік кезеңде әйел образының өзгеруі) зерттейміз;
- Қазіргі квинрлік көріністерді (сахна, әдебиет, өнер) тарихи-мәдени тамырмен байланыстырамыз.

Квинр-теория – қазақ мәдениетінің символдық-гендерлік динамикасын, рөлдік құрылымдарын және билік пен дененің өзара қатынасын түсіндіретін терең талдау құралы.

Актор-желі теориясы

Актор-желі теориясы (ANT) – Бруно Латур, Мишель Каллон. Теориялық негізі: Зат – қатысушы, мәдениет – желі. Адам емес агент ұғымы: Батыс гуманитаристикасы ұзақ уақыт бойы тек адамның еркіндігі мен ақылына негізделген мәдениет ұғымына сүйенді. Ал Актор-желі теориясы бұны бұза отырып, былай дейді: «Адам мәдениет жасамайды. Мәдениет – заттар, денелер, кеңістіктер мен ритуалдардың үздіксіз өзара әрекеттесу желісінің нәтижесі». Заттар «мылқау», «енжар» емес. Олар – мәдени динамиканы тудыратын агенттер. Олардың орны, қозғалысы, материалы – бәрі мәдениет пен мәнді өзгерте алады [42].

Қазақ мәдениеті контекстінде терең талдау.

Киіз үй – кеңістіктің мәдени-агенттік рөлі. ANT көзқарасы бойынша киіз үй:

- Кеңістік құрылымы арқылы отбасылық иерархияны (ер адам төрде, келін есік жақта) белгілейді;
- Ошақтың орны – отбасы орталығы, киелілік пен тіршіліктің символы;
- Түндік – космологиялық байланысты реттейтін агент (аспаннан түскен жарық – Тәңірлік идея);
- Кереге мен уық – қорған мен ашықтықтың, ішкі мен сыртқының рәміздік шекарасы.

Яғни, киіз үй – тұрмыс орны ғана емес, символдық кеңістік, онтологиялық бағдар, дүниенің феноменологиялық моделі.

Қазан мен ошақ – заттық сакральділік пен әлеуметтік рөл. ANT-де қазан мен ошақ жай ғана аспап емес, мәдени процестің жүрегі:

- Ошақ – от, жылу, киелілік;
- Қазан – ұжымдық тамақ, ритуал, тұтастық белгісі.

Бұл заттар туыстық байланыстарды ұйыстырып, ритуалдық бірлікті қамтамасыз етеді. Қазақ ұғымында: «*Қазаннан ас ішкенмен, қара қылды қақ жарма*» – бұл қазанның нормативтік күшке ие екендігін көрсетеді. Ал домбыра – естелік пен рухани агент

Домбыра – жай музыка құралы емес, естелік құрылғысы, тарихи нарратив агенті;

Ол арқылы *жырау, шежіре, тарих, эмоция* беріледі;

Мәтін мен дыбыс – тек тілдік қана емес, акустикалық желінің бөлігі.

ANT тұрғысынан: Домбыра – мәдениет тасымалдаушы, *жанды-өлі аралығында* тұратын зат.

Жүген, ер-тоқым, қамшы – дене мен кеңістік арқылы жасалатын желі

Ат міну – кеңістікпен қатынас жасау;
 Қамшы – тәрбие, билік, жыныстық рөл белгісі (мысалы, қамшы тастау арқылы құда түсу);
 Ер-тоқым – мәртебе, тұлғалық таным белгісі.
 АНТ үшін бұл – **технологиялық құрал ғана емес, мәдени іс-әрекетті іске қосушы заттар.**

АКТОР-ЖЕЛІ ТЕОРИЯСЫ АРҚЫЛЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛАЙ КӨРЕМІЗ?

Дәстүрлі көзқарас	АНТ көзқарасы
Зат – пассивті құрал	Зат – белсенді қатысушы
Адам – мәдениеттің субъектісі	Адам да, зат та бірдей актер
Кеңістік – фон, сахна	Кеңістік – өз бетінше әрекет етуші желі түйіні
Ритуал – символдар жиынтығы	Ритуал – адамдар мен заттардың динамикалық әрекеті

Мәдениет – тірі желі: Бруно Латур мәдениетті организм емес, органогенез – үнемі құрылып, ыдырап, қайта түзіліп отыратын желі дейді [42].

Қазақ мәдениетін де біз тек мәтіндер мен тарихтардан емес, кимылдардан, денеден, заттардан, иістерден, дыбыстардан, кеңістіктерден көреміз.

АНТ-ке сүйенсек, қазақ мәдениеті: «Жыраудың домбырасынан, әженің кимешегінен, ошақтың түтінінен, көшкен түйенің жолынан, ер жігіттің қамшы ұстауынан, қыздың киімінен, жоқтаушының дауыс ырғағынан жасалатын динамикалық желі».

Актер-желі теориясы қазақ мәдениетіне:

- Заттық агенттік пен ритуалдық кеңістікті түсінуге;
- Рәміздер мен әрекеттердің өзара байланысын көруге;
- Адам мен зат, дене мен технология, дәстүр мен инновация арасындағы кешенді динамиканы аңғаруға мүмкіндік береді.

Қазақ мәдениеті – бұл тек тілмен айтылатын, немесе тек оймен жеткізілетін құбылыс емес. Ол – ошақтың жылуында, қамшының сартылында, түндіктің ашылуында, көштің ырғағында өмір сүретін тірі желі.

Қазіргі антропология мәдениетті жай ғана дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың жинағы ретінде емес, тірі, қайшылықты, көпқабатты құбылыс ретінде түсінеді. Бұл тұста интерактивті парадигманы толықтыратын үш теориялық бағыт бізге мәдениетті жаңа қырынан тануға көмектеседі:

Постколониалдық теория мәдениетті билік пен үстемдіктің әсерінен туындайтын күрделі кеңістік ретінде қарастырады. Ол бізге мәдениеттегі «бөгделік», еліктеу немесе қарсылық сияқты құбылыстарды түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақтың кеңестік кезеңдегі бейімделуін – тек жоғалту емес, жаңа мән жасау процесі ретінде танимыз.

Квир-теория мәдениеттегі гендерлік рөлдер мен денелік қатынастардың шынайы табиғатын ашады. Ол бізге ер мен әйелдің рөлдерін табиғи деп емес, мәдени сценариймен қалыптасқан нәрсе ретінде көруге жол ашады. Бұл арқылы біз салт-дәстүрдегі «әйелдік» пен «еркектік» рөлдердің қалай жасалып, қалай өзгеретінін түсінеміз.

Актор-желі теориясы мәдениетті тек адамдар арасындағы қатынас емес, адам мен заттар, кеңістік, дыбыс, құрал-жабдықтар арасындағы әрекеттесу желісі ретінде түсіндіреді. Қазақтың киіз үйі, домбырасы, ошақ-қазаны – бәрі де осы мәдени желінің белсенді қатысушысы, өз тілі мен мәні бар заттар.

Осы теориялар бізге қазақ мәдениетіне жаңаша қарауға мүмкіндік береді: тек баяндап қана қоймай, оны сезінуге, көруге, түсінуге, оның ішінде қандай күрделі мағыналар, шиеленістер, қайта қалыптасулар жатқанын байқауға көмектеседі.

Бұл тәсілдер арқылы біз мәдениетті сырттан емес, ішінен ұғамыз. Яғни, қазақ мәдениетін – тек өткеннің қалдығы емес, үнемі өзгеріп, бейімделіп, жаңарып отырған тірі жүйе ретінде танимыз.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Интерактивті парадигма мәдениетті қандай тұрғыда қарастырады және оның дәстүрлі парадигмалардан айырмашылығы неде?
2. Постколониалдық теория мәдениетке қандай көзқарас ұсынады және бұл тұрғыда Эдвард Саид пен Хоми Бхабха қандай идеяларымен танымал?
3. Постколониалдық теория отарланған халықтардың мәдени тәжірибесін қалай түсіндіреді? Қазақ мәдениеті контекстінде бұл теория қалай қолданылады?
4. Эдвард Саидтің «Ориентализм» ұғымы қандай мағына береді және бұл ұғым мәдени иерархияларды қалай ашады?
5. Хоми Бхабханың «гибридтілік» және «мимикрия» ұғымдары мәдени қарсылықтың қандай формаларын сипаттайды?
6. Квир-теория мәдениеттегі гендерлік рөлдер мен дененің рөлін қалай сипаттайды? Батлердің «перформативтілік» ұғымы қандай мәнге ие?
7. Қазақ фольклоры мен дәстүрлерінде квир-теория тұрғысынан қандай элементтер көрініс табады?
8. Актор-желі теориясы бойынша заттар мен кеңістіктер мәдениетте қандай рөл атқарады? Киіз үй, ошақ, домбыра секілді элементтердің маңызын түсіндіріңіз.
9. Постколониалдық, квир және актор-желі теориялары қазақ мәдениетін зерттеуде интерактивті парадигманы қалай толықтырады?

Зерттеудің алтыншы кезеңі

АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ САЛЫСТЫРУДЫҢ ҮШ ТҮРІ

Антропологиядағы салыстырмалы әдіс – мәдениеттерді зерттеудегі негізгі ғылыми тәсілдердің бірі. Бұл әдіс әртүрлі мәдени жүйелер мен

әлеуметтік тәжірибелерді өзара салыстыру арқылы олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға бағытталған. Осы арқылы зерттеуші мәдениеттің күрделі табиғаты мен құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік алады.

Мәдени антропологияда салыстырудың үш негізгі түрі кеңінен қолданылады [43]:

- Иллюстративті салыстыру
- Жаһандық салыстыру
- Басқармалық салыстыру (немесе жүйелік шектеулі салыстыру)

1) Иллюстративті салыстыру

Иллюстративті салыстыру – мәдениетаралық зерттеулерде кең қолданылатын тәсіл. Оның басты мақсаты – әртүрлі мәдени контексттерден нақты, айқын мысалдар келтіре отырып, белгілі бір теориялық пайымға немесе мәдени феноменге жарық түсіру. Бұл әдіс ғылыми түсінікті күнделікті өмір шындығымен байланыстырады, сол арқылы оқырманға күрделі идеяларды қарапайым әрі көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік береді.

Теориялық негізі. Иллюстративті салыстыруда зерттеуші:

- Алдымен зерттелетін мәдени феноменді (мысалы, отбасылық құрылым, ритуал, тілдік практика немесе жыныстық рөлдер) анықтайды;
- Содан соң әртүрлі қоғамдардан сол феноменге қатысты нақты жағдайларды іріктейді;
- Ақырында, бұл мысалдарды салыстыра отырып, ортақ заңдылықтарды немесе ерекше айырмашылықтарды теориялық деңгейде түсіндіреді.

Мысалдар:

Өлім мен аза тұту ритуалдары

Қазақ мәдениетінде адам қайтыс болғанда «жоқтау» айтылады, жетісі, қырқы, жылы өткізіледі. Бұл рәсімдер өлімді әлеуметтік шеңберде тану мен марқұмды есте сақтаудың ұжымдық формалары ретінде қарастырылады.

Жапон мәдениетінде өлім рәсімдері буддистік салттармен тығыз байланысты. Ритуалдың басты мақсаты – марқұмның рухын тыныштандыру, о дүниеге жөнелту және отбасының тазалануы.

Африканың кейбір тайпаларында, мысалы, гана халқында, өлім – қуаныш пен қайғының аралас құбылысы. Олар «funeral festival» ұйымдастырып, марқұмның өмірін тойлау арқылы есте қалдырады.

Бұл мысалдар өлімге деген көзқарас пен оған қатысты ритуалдардың мәдениетке қаншалықты тәуелді екенін көрсетеді.

Қонақжайлылық. Қазақ қоғамында қонақ – «Құдайы қонақ» ұғымымен бірге құрметтеліп, арнайы ас дайындалып, үй иесі қонақты төрге шығарып, дастарқанның басына отырғызады. Бұл – адамның мәртебесі мен ниетін көрсету мәдени коды.

Араб мәдениетінде де қонақжайлық қасиетті дәстүр. Қонақ келгенде ең жақсы тағам ұсынылады, шай ішілгенде қонақ кесе толы шайды ішіп отырса, «тағы құй» деген белгі ретінде қарастырылады.

Жапондарда қонақ күту формалды, ритуалды сипатта болады: үйге кірерде аяккиім шешу, иілу арқылы сәлемдесу, шай рәсімі, тағам ұсыну – бәрі мәдениеттегі тәртіп пен этикеттің белгісі.

Бұл мысалдар бір феномен – қонақ күтудің – түрлі мәдениеттерде әртүрлі мағынаға, формаға ие болатынын айқын көрсетеді.

Гендерлік рөлдер мен киім кию мәдениеті. Қазақ дәстүрінде ерлер мен әйелдердің киім үлгілері айқын ажыратылады. Әйел киімі көбіне жабық, әшекейге бай, ритуалдық мәні бар (мысалы, сәукеле). Үндістанда әйелдер сари кисе, ер адамдар көбіне дхоти киеді. Киім әлеуметтік тапқа, касталық жүйеге де сілтеме береді. Батыс қоғамдарында (мысалы, АҚШ, Франция) гендерлік киім нормалары соңғы онжылдықтарда едәуір икемделіп, гендерлік флюидтілікке жол беруде. Бұл салыстыру мәдениеттердің гендерлік нормаларға деген көзқарасының тарихи және әлеуметтік негіздерін ашуға мүмкіндік береді.

Иллюстративті салыстыру – мәдениетаралық түсіністікті арттырудың қуатты құралы. Ол мәдени айырмашылықтарды тек сипаттап қана қоймай, олардың артында тұрған дүниетанымдық, символдық және әлеуметтік мәндерді ашуға көмектеседі. Бұл тәсіл антропологиядағы теория мен эмпирия арасындағы көпір іспетті: күрделі теориялар мен тұжырымдарды нақты мәдени көріністер арқылы дәлелдеп, оқырманға қолжетімді етеді.

2) Жаһандық салыстыру. *Жаһандық салыстыру* – бұл мәдениеттерді ауқымды кеңістікте, көбіне континенттік және цивилизациялық деңгейде зерттеу арқылы олардың арасындағы терең құрылымдық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайтын **макроаналитикалық тәсіл**. Бұл әдіс **мәдени релятивизмді** мойындай отырып, **мәдени әмбебаптық** туралы мәселелерді де қозғайды.

Теориялық негіздері мен интерпретациялық әлеуеті. Жаһандық салыстырудың бастауында Эдвард Тайлор, Льюис Морган, Франц Боас, кейінірек Клод Леви-Стросс, Джулиан Стюард, Роберт Карнейро секілді антропологтар тұрды. Олар жаһандық салыстыруды мәдениеттің эволюциялық дамуы, әлеуметтік институттардың трансформациясы, адамзат тарихының ортақ түбірлерін іздеу құралы ретінде қолданды.

Бұл әдіс қазіргі таңда:

- Кросс-мәдени статистикалық зерттеулерде (мысалы, Human Relations Area Files),
- Мәдени жаһандану процестерін зерттеуде,
- Діни жүйелер мен ритуалдардың таралу логикасында,
- Гендерлік құрылымдар мен билік динамикасын ғаламдық контексте қарастыруда кеңінен қолданылады.

Толықтырылған мысалдар:

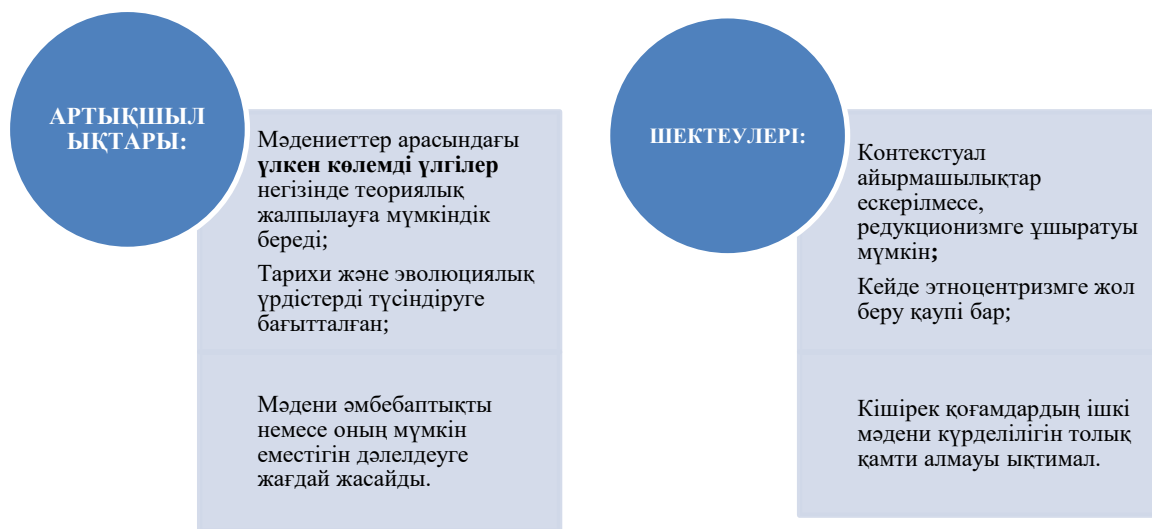
Кеңейтілген туыстық жүйелер: Клод Леви-Стросс Австралия аборигендерінің, Бразилиядағы бороро тайпасының, Үндістанның дравид тілдес халықтарының некелік алмасу жүйелерін салыстырып, олардың артында жатқан «алмасу принципі» мен «инцест тыйымының» универсалдылығын көрсетті [44].

Құрбандық шалу мен билік: Райнерссон мен Блоу (2016) жүргізген жаһандық салыстыруда Орталық Америка, Оңтүстік-Шығыс Азия және Африканың көптеген иерархиялық қоғамдарында **адам құрбандығы** әлеуметтік тәртіпті легитимдеудің ритуалдық формасы ретінде қарастырылған. Бұл – **биліктің сакральдануы** мен **ритуалдың басқару құралы** екенін көрсетеді [45].

Мәдени-экологиялық байланыс: Джулиан Стюард экологиялық детерминизмнен бас тарта отырып, «мәдени экология» ұғымын ұсынды. Ол Моңғолияның шөлейтті аймағындағы көшпелі мәдениет пен Эквадордағы суға тәуелді отырықшы шаруашылықтарды салыстырып, **табиғи орта мен әлеуметтік ұйымның өзара бейімделуін** көрсетті [16].

Мәдени жаһандану: Арджун Аппадурайдың «этноскейп», «медиаскейп», «идеоскейп» ұғымдары арқылы қазіргі мәдени ағындардың трансұлттық сипатын зерттеу жаһандық салыстырудың жаңа бағыттарын ашады [7]. Мысалы, McDonald's брендіне қатысты мәдени бейімделу формалары Жапония, Үндістан мен АҚШ-та әртүрлі – бұл глобализация мен локализацияның (глокализацияның) түйіскен тұсын көрсетеді.

ЖАҒАНДЫҚ САЛЫСТЫРУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ШЕКТЕУЛЕРІ

Жаһандық салыстыру – мәдени антропологияда мәдениетаралық динамиканы түсінуге, адамзат қоғамындағы құрылымдық ұқсастықтар мен тарихи айырмашылықтарды айқындауға арналған ең қуатты тәсілдердің бірі. Бұл әдіс **мәдени әртүрлілікті** тек қана сипаттау емес, оны түсіндіру, ұғыну және **үлгілеу** әрекеті ретінде көрінеді.

3) Басқармалық салыстыру

Басқармалық салыстыру – бұл салыстырмалы зерттеу әдісінің өзіндік ерекшелігі бар түрі, оның мақсаты – зерттеу нысанындағы бір немесе бірнеше ішкі элементтерді мұқият салыстыру. Бұл әдіс зерттеу барысындағы салыстырылатын элементтерді белгілі бір шектеулермен таңдап алып, олардың өзара байланысын талдауға бағытталған. Яғни, зерттеуші

салыстыратын нысандарды немесе құбылыстарды белгілі бір шеңберде ұстап, тек сол контексте ғана қарастырады.

Зерттеу шеңберін шектеу: Басқармалық салыстыруды қолданған кезде зерттеу нысанының шекарасы тарылып, тек сол шеңбердегі элементтер салыстырылады. Бұл тәсіл зерттеушіге белгілі бір бағытта тереңірек және нақты талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Мысалы, егер біз қазақ мәдениетін зерттесек, басқармалық салыстыру әдісін қолдана отырып, тек белгілі бір аймақтың немесе ру-тайпалардың мәдени ерекшеліктерін ғана қарастыра аламыз. Бұл әдіс зерттеу нысанының өте кең әрі жалпы болмауына, зерттеушінің назарын тек маңызды ішкі элементтерге аударады.

Аймақтық және әлеуметтік ерекшеліктер: Басқармалық салыстыру көбінесе белгілі бір аймақтағы немесе әлеуметтік топтағы ерекшеліктерді зерттеуге қолданылады. Айта кету керек, бұл әдіс әртүрлі аймақтардың немесе қауымдастықтардың арасындағы айырмашылықтарды емес, бір аймақ немесе топ ішіндегі элементтерді салыстыруға негізделген. Осылайша, зерттеуші бір аймақтағы мәдени, әлеуметтік, тілдік, діни немесе институционалдық өзгерістерді бір-бірімен салыстырып, олардың арасындағы байланыстарды түсінуге тырысады.

Ішкі құрылымдардың байланысы: Бұл әдіс ішкі құрылымдарды терең талдауға мүмкіндік береді. Әрбір элементтің өзара байланысы мен олардың бір-біріне қалай әсер ететінін түсіну үшін салыстыру маңызды. Мысалы, қазақтың дәстүрлі қолданбалы өнерінде түрлі заттардың символикасы мен функцияларын салыстырғанда, біз тек жеке заттардың түрлері мен оларды қолдану ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар сол заттармен байланысты әлеуметтік және мәдени мән-мағыналарды да ескереміз. Яғни, әрбір элементтің ішкі маңыздылығы мен рөлі оның басқа элементтермен байланысында айқындала түседі.

Басқармалық салыстыру әдісі зерттеушінің назарын тек белгілі бір аймақтың немесе қауымдастықтың ішкі элементтеріне шоғырландырады. Бұл әдіс арқылы зерттеуші салыстыру барысында тек сыртқы айырмашылықтарды емес, ішкі құрылымдардың өзара байланысын, функциясын және өзгерістерін тереңірек зерттеп, олардың өзара ықпалын түсінеді. Сол арқылы жалпы зерттеудің нәтижесі нақты әрі толық болып шығады.

Антропологияда салыстырудың үш негізгі түрі – иллюстративті, жаһандық және басқармалық салыстырулар – әртүрлі мәдениеттерді зерттеудің маңызды әдістері болып табылады. Бұл әдістер зерттеушілерге мәдениеттер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау, олардың құрылымын терең түсіну үшін қажет. Әрбір әдіс өз ерекшеліктеріне қарамастан, мәдени антропологияның дамуына маңызды үлес қосып, зерттеушілерге әртүрлі мәдени контекстерде зерттеу жүргізу барысында терең түсінік қалыптастыруға көмектеседі. Осы әдістер арқылы антропологтар адамзат қоғамдарының мәдени, әлеуметтік және ритуалдық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп, мәдениеттердің күрделілігін ашып көрсете алады.

Салыстыру парадигмалары

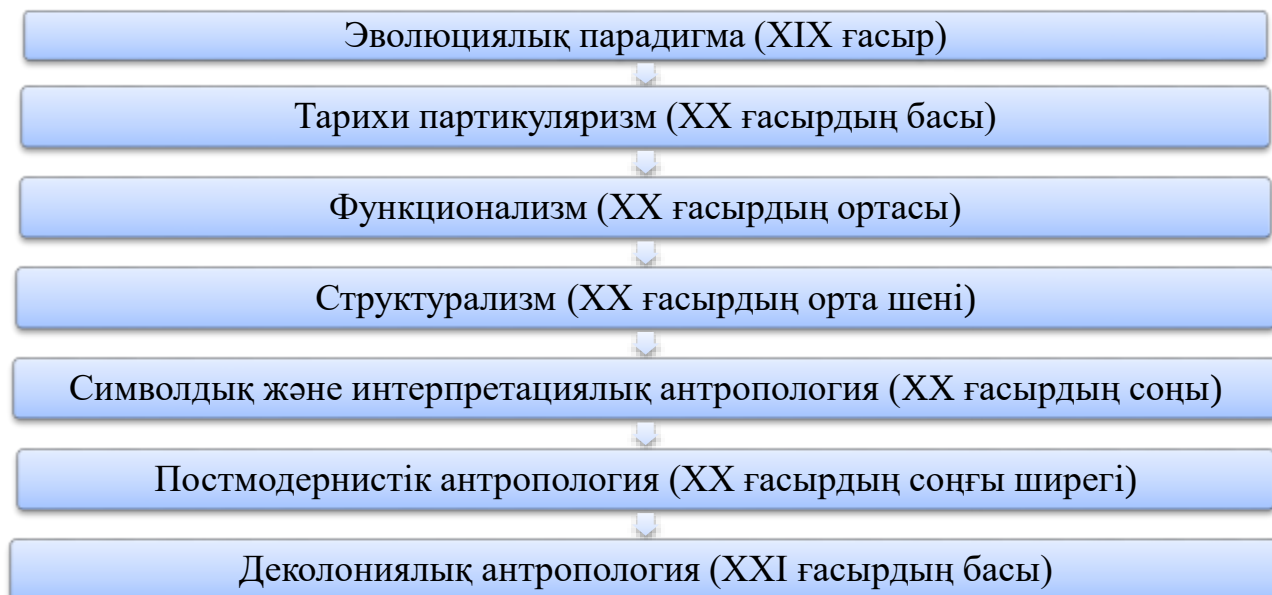
Антропологиялық зерттеулерде салыстырмалы әдістер мәдениетаралық талдаудың теориялық әрі әдістемелік негізі ретінде қызмет атқарады. Бұл әдістер – адамзат қоғамдарының құрылымын, функциясын, тарихи дамуын және танымдық ерекшеліктерін кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді. Иллюстративті салыстыру нақты этнографиялық деректерді теориялық тұжырымдарды бекіту үшін қолданылса, жаһандық салыстыру мәдениеттер арасындағы универсалийлер мен тарихи параллельдерді ашуға бағытталады. Функционалдық және структуралық тәсілдер әлеуметтік институттар мен символдық жүйелердің қызметін және олардың астарындағы терең құрылымдық заңдылықтарды саралайды. Процестуалдық және тарихи-генетикалық салыстыру мәдени құбылыстардың уақыттық өзгерістерін, трансформация мен мәдени диффузияны зерттеуге бағытталған. Ал когнитивтік тәсіл адам санасындағы мәдени бейнелер мен дүниетанымдық модельдерді салыстыра отырып, мәдениет пен ойлаудың өзара байланысын ашады. Осы салыстыру әдістерін үйлесімді және жүйелі түрде қолдану мәдениеттерді статикалық форма ретінде емес, динамикалық және көпдеңгейлі жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [46]. Бұл – қазіргі антропологиядағы интердисциплинарлық, кешенді тәсілдерге сай, мәдениеттердің күрделілігін, көпқырлылығын және ішкі логикасын ұғынудың маңызды құралы. Осылайша, салыстырмалы талдау тек эмпирикалық деректерді байыту тәсілі ғана емес, сонымен қатар мәдениеттердің семиотикалық, тарихи және әлеуметтік мәнін тереңірек ұғынудың концептуалдық амалы болып табылады.

МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ ПАРАДИГМАЛАР ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

Мәдени антропология – бұл адам мәдениетін жан-жақты зерттейтін ғылым. Бірақ мәдениетті зерттеудің бір ғана жолы немесе тәсілі жоқ. Ғалымдар әр түрлі тарихи кезеңдерде қоғам мен мәдениетке әртүрлі қырынан қарауға тырысты. Осындай түрлі тәсілдер мен көзқарастар жүйесін парадигма деп атайды. Сондай-ақ, парадигма – бұл белгілі бір уақытта ғылымда үстемдік ететін көзқарастар жиынтығы, яғни мәдениетті түсіндірудің негізгі бағыты. Бұл – ғалымдар қай сұрақтарға жауап іздейді, қандай әдістер қолданады, қандай теорияларға сүйенеді деген сияқты мәселелерді айқындайтын үлгі. Мысалы, бір кезде мәдениет тек эволюциялық даму сатысы ретінде қарастырылса, басқа кезеңде мәдениет әр қауымдастықтың ішкі логикасымен, мән-мағынасымен байланысты қарастырыла бастады. Яғни бір парадигма мәдениетті прогресс ретінде түсіндірсе, екінші парадигма оны символдар мен рәміздер арқылы ұғынылатын мағыналар жүйесі ретінде талдайды. Яғни антропология тарихында мәдени эволюционизм, функционализм, структурализм, символдық және интерпретативтік антропология, постмодернизм, феминистік антропология, де-колониалдық және критикалық теориялар сияқты әртүрлі парадигмалар болды. Әрқайсысы мәдени құбылыстарға жаңа көзқарас ұсынып, бұрынғы түсініктерді сынап немесе толықтырып отырды. Сондықтан мәдени антропология – бұл тек

мәдениеттерді сипаттайтын ғылым емес, сонымен қатар сол мәдениеттерді қалай түсінуіміз керек? қандай әдіспен зерттеуіміз қажет? деген терең теориялық сұрақтарға жауап іздейтін сала. Ал парадигмалар осы ізденістерге бағыт-бағдар беретін негізгі ғылыми карталар іспетті.

МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ БАҒЫТТАРДЫҢ ДАМУЫ

Эволюциялық парадигма (XIX ғасыр)

XIX ғасырда қалыптасқан эволюциялық парадигма мәдени антропологияның алғашқы теориялық үлгілерінің бірі болды. Бұл көзқарас бойынша, барлық мәдениеттер белгілі бір даму сатысынан өтеді. Яғни, қоғамдар алғашқы қауымдық құрылымдардан бастап, біртіндеп өркениетті, заманауи мемлекеттерге дейін эволюциялық жолмен дамиды деп есептелді. Бұл парадигма мәдениеттің сызықты дамуын негізге алады. Ғалымдар түрлі халықтардың өмір салтын, салт-дәстүрлерін, наным-сенімдерін салыстыра отырып, оларды «төменгі» және «жоғарғы» даму сатысындағы мәдениеттер ретінде жіктеді. Бұл жерде «төменгі» деп аңшылық пен терімшілікпен айналысатын, жазуы жоқ қоғамдар түсінілсе, «жоғарғы» сатыға индустриалды, жазуы бар, технологиясы дамыған Батыс қоғамдары жатқызылды.

ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ПАРАДИГМАНЫҢ БЕЛГІЛІ ӨКІЛДЕРІ

ТАЙЛОР Эдуард
Бернетт
(183-1917) –
ағылшын
этнографы,
антрополог ғалым

Льюис Генри
Морган (1818-1881) -
америкалық
этнограф, археолог,
алғашқы қауымдық
қоғамды зерттеуші
тарихшы.

Джеймс Джордж
Фрэзер (1854-1941)
— британдық
әлеуметтік
антрополог,
фольклортанушы,
дінтанушы, этнолог,
дін тарихшысы.

Эволюциялық парадигманың белгілі өкілдері мәдениеттің әртүрлі формаларын жинақтап, даму сатысы бойынша жүйелеуге тырысты. Мысалы, Тайлор мәдени дамуды «варварлықтан» «өркениетке» дейінгі қозғалыс ретінде түсіндірсе, Морган отбасылық құрылым мен меншік қатынасының тарихи дамуын зерттеді. Алайда бұл парадигмаға уақыт өте келе сын көзқарастар пайда болды. Ең басты сын – евроцентризм, яғни Батыс мәдениетін адамзат дамуының ең жоғары үлгісі ретінде қабылдауы. Сонымен қатар, бұл теория мәдениеттердің өзіндік тарихи және әлеуметтік контекстін ескермеді, яғни әр мәдениетті өз орнында, өз логикасымен қарастыру қажет деген идея кейінгі антропологтар үшін маңызды болды. Қорыта айтқанда, эволюциялық парадигма мәдени антропологияның негізін қалағанымен, кейінгі зерттеушілер бұл көзқарасты қайта қарап, мәдениеттердің даму жолы әртүрлі болатынын түсінді. Бұл жаңа парадигмалардың пайда болуына жол ашты.

Тарихи партикуляризм (XX ғасырдың басы)

XIX ғасырдағы эволюциялық теорияларға жауап ретінде XX ғасырдың басында тарихи партикуляризм деп аталатын жаңа ғылыми бағыт қалыптасты. Бұл парадигманың негізін салған әйгілі американдық антрополог **Франц Боас** болды. Оның пікірінше, әрбір мәдениет өзінше ерекше және оның дамуын әмбебап, бәріне ортақ бір ғана схема арқылы түсіндіруге болмайды. Тарихи партикуляризмнің басты идеясы – *әр мәдениетті өз тарихи контекстінде қарастыру қажет*. Мәдениеттердің бәрі бір жолмен дамымайды, керісінше, олардың әрқайсысының өзіндік тарихи тәжірибесі, ішкі логикасы, ерекшелігі бар. Сондықтан бір мәдениетті екінші мәдениетпен салыстырып, оны «дамыған» немесе «артта қалған» деп бағалау дұрыс емес. Франц Боас және оның шәкірттері, соның ішінде Альфред Крёбер, түрлі халықтардың салт-дәстүрлерін, мифтерін, тілдерін, өнерін зерттей отырып, олардың қалыптасуына әсер еткен тарихи, географиялық және әлеуметтік факторларды терең талдауға тырысты. Бұл тәсіл мәдениетке эволюциялық сатылармен емес, нақты тарихи үрдістермен қарауға негіз болды. Тарихи партикуляризм, сонымен қатар диффузия идеясына көп көңіл бөлді. Бұл – мәдени элементтердің бір халықтан екінші халыққа таралуын білдіреді. Яғни мәдени ұқсастықтар кейде ортақ шығу тегінен емес, мәдени алмасу мен әсерлесу нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Бұл парадигманың ғылым үшін маңызды үлесі – мәдени релятивизм ұғымын бекітуі болды. Мәдени релятивизм – әр

мәдениетті өз өлшемімен бағалау, яғни сыртқы стандартпен емес, сол мәдениеттің ішкі заңдылықтарымен түсіну қажеттігін білдіреді. Бұл көзқарас кейінгі антропологиялық зерттеулердің әдіснамалық іргетасына айналды. Қорытындылай келе, тарихи партикуляризм мәдениеттерге бірдей үлгімен емес, әрқайсысына жеке-дара, терең түсінікпен қарауға шақырған маңызды теориялық бетбұрыс болды.

Функционализм (XX ғасырдың ортасы)

XX ғасырдың ортасында мәдени антропологияда кең таралған теориялық бағыттың бірі – функционализм болды. Бұл парадигма мәдениетті жай ғана әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдердің жиынтығы емес, тұтас бір жүйе ретінде қарастырады. Яғни мәдениеттегі әрбір элемент – ол дәстүр болсын, салт, заң, туыстық қатынас немесе діни сенім – барлығы белгілі бір әлеуметтік функцияны, яғни қоғамның тұрақтылығы мен үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін қызмет етеді деген көзқарасқа сүйенеді. Функционалистік тәсілде қоғам тірі организмге ұқсас етіп қарастырылады. Адамның әрбір мүшесі белгілі бір қызметті қалай атқаратын болса (жүрек – қан айдайды, өкпе – тыныс алуға жауапты), дәл солай қоғамның да әрбір институты – мысалы, отбасы, дін, білім беру жүйесі – өзіне тән әлеуметтік міндетті орындайды. Бұл көзқарас мәдениет пен қоғам құрылымын ішкі бірлікте және өзара тәуелділікте түсінуге мүмкіндік берді.

Функционализмнің негізгі өкілдері – *Бронислав Малиновский* мен *Альфред Радклифф-Браун*. Малиновский мәдениетті адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру жүйесі ретінде қарастырса [47], Радклифф-Браун мәдени құрылымдарды әлеуметтік тәртіп пен тұрақтылықты сақтау құралы ретінде зерттеді [48]. Олар этнографиялық деректерді терең талдауға мән беріп, мәдениетті ішкі жүйе ретінде ұғындыруға тырысты. Алайда функционализм де толықтай мінсіз теория бола алған жоқ. Оған бағытталған негізгі сын – тарихи өзгерістерді елемейді. Яғни бұл парадигма мәдениет пен қоғамды статикалық, өзгермейтін жүйе ретінде бейнелейді, ал шын мәнінде қоғамдар уақыт өте келе өзгеріп, жаңарып отырады. Сондай-ақ, бұл тәсіл әлеуметтік қақтығыстар мен билік қатынастарын назардан тыс қалдыруы мүмкін. Соған қарамастан, функционализм мәдениетті жүйелік тұрғыдан талдауға жол ашқан маңызды теориялық кезең болды. Ол мәдениеттегі элементтердің мәнін тек сипаттап қоймай, олар не үшін қажет, қандай міндет атқарады? деген сұрақтарға жауап іздеді.

Структурализм (XX ғасырдың орта шені)

XX ғасырдың ортасында мәдени антропологияда ерекше әсер еткен бағыттың бірі – структурализм. Бұл парадигма мәдениетті адам санасындағы әмбебап құрылымдардың (яғни, универсалды ойлау үлгілерінің) көрінісі ретінде түсіндіреді. Структуралистік тәсілдің негізін қалаушы – атақты француз антропологы *Клод Леви-Стросс* болды. Структурализмнің басты идеясы – барлық мәдениеттерде, тіпті бір-бірінен алшақ орналасқан қоғамдарда да ортақ символдық құрылымдар мен оппозициялық (қарама-қарсы) ұғымдар кездеседі [6]. Мысалы, «жақсы-жаман», «таза-ластанған», «еркек-әйел», «табиғат-мәдениет» сияқты бинарлық оппозициялар – адамның

ойлау жүйесінің негізінде жатқан әмбебап құрылымдар. Мәдениет сол құрылымдардың сыртқы көрінісі ретінде өмір сүреді. Леви-Стросс әртүрлі мифтерді, туыстық жүйелерді, әңгімелер мен ритуалдарды зерттей отырып, олардың астарында жатқан ойлау формаларын анықтауға тырысты. Оның айтуынша, адамдар әрдайым дүниені құрылым арқылы, яғни қарама-қарсы ұғымдарды салыстырып, оларды ретке келтіру арқылы түсінеді. Сондықтан мәдениетті зерттеу дегеніміз – сол құрылымдарды талдау деген сөз. Структурализмнің әдісі – мәдени элементтерді жүйелі түрде салыстырып, олардың арасындағы терең символдық қатынастарды ашу. Бұл тәсіл мәдениетке тек сырттай қарамай, оның мағыналық деңгейін түсінуге мүмкіндік береді. Алайда структурализм де бірқатар сынға ұшырады. Оның ең басты кемшілігі – мәдениетті тым абстрактылы деңгейде қарастыруы. Яғни, структуралистік анализ нақты тарихи, әлеуметтік контексті ескере бермейді және мәдениетті динамикадан тыс, қатқан құрылым ретінде сипаттайды. Сонымен қатар, адамның еркін әрекеті мен өзгеріске бейімділігі бұл теорияда көбіне көлеңкеде қалып қояды. Соған қарамастан, структурализм мәдени антропологияда символдар мен мағынаға назар аудартқан, мәдениетті «терең мәтін» ретінде түсінудің жолын ашқан маңызды теориялық кезең болды.

Символдық және интерпретациялық антропология (XX ғасырдың соңы)

XX ғасырдың соңына қарай мәдени антропологияда жаңа бағыт – символдық және интерпретациялық антропология алдыңғы қатарға шықты. Бұл парадигманың негізін қалаушылардың бірі – американдық антрополог Клиффорд Гирц, оның көзқарастары антропологиядағы әдіснамалық және философиялық бетбұрысқа жол ашты [4]. Бұл бағыттың басты идеясы – мәдениет – бұл адамдар мағына жасайтын жүйе. Яғни адамдар өз өмірін, дүниетанымын, қоғамдағы орнын символдар арқылы түсіндіреді және сол арқылы өзара байланысады. Мәдени элементтер – дәстүрлер, ритуалдар, киім, тіл, өнер – барлығы да мағынамен қаныққан, оларды жай ғана сырттай бақылап емес, терең түсіну керек. Гирц енгізген негізгі ұғымдардың бірі – «қою сипаттама» (thick description). Бұл тәсіл бойынша антрополог тек не болып жатқанын баяндап қоймайды (мысалы, біреудің көз қысып тұрғанын), сонымен қатар оның артындағы мағынаны, яғни бұл әрекеттің сол мәдениетте нені білдіретінін ашып көрсетуі тиіс. Мәдениет – символдар жүйесі, ал антропологтың міндеті – сол жүйені интерпретациялау, яғни мағынасын ашып беру. Бұл парадигмада әдебиет пен мәдениеттану әдістері де кеңінен қолданылады. Антрополог енді тек «ғылыми бақылаушы» емес, сонымен қатар мәтіннің мағынасын ашатын аудармашыға айналады. Сондықтан интерпретациялық антропология ғылым мен өнердің, логикалық анализ бен нарративтік баяндаудың тоғысында дамыды. Алайда бұл бағыт та сынға ұшырады. Оның басты кемшілігі – объективтілік пен дәлелденуге ұмтылмауы, яғни кейбір зерттеулер тым субъективті сипатта болуы мүмкін. Дегенмен, бұл парадигма мәдениетті түсінуге гуманитарлық тұрғыдан келудің жолын ашты және антропологтың тіл, символ, мағына сияқты ұғымдарға назар аударуына ықпал етті. Қорытындысында, символдық және интерпретациялық

антропология мәдениетке жай жүйе ретінде емес, адамдардың мән мен мағына іздейтін кеңістігі ретінде қарауға мүмкіндік берді. Бұл парадигма арқылы мәдениет терең, күрделі, көпқабатты мәтін ретінде оқылады.

Постмодернистік антропология (XX ғасырдың соңғы ширегі)

XX ғасырдың соңына қарай мәдени антропологияда постмодернистік парадигма қалыптаса бастады. Бұл бағыт бұрынғы теорияларға сыни көзқараспен қарай отырып, антропологиядағы билік, тіл, өкілдік, авторлық сияқты ұғымдарды қайта қарастыруға ұмтылды. Постмодернистік антропология – бұл тек жаңа әдіс ғана емес, сонымен қатар ғылым мен шындық туралы бұрынғы түсініктерді қайта ойлау. Постмодернистік ойшылдардың пікірінше, мәдениетті зерттеу ешқашан бейтарап немесе толық объективті бола алмайды. Өйткені әрбір антрополог – белгілі бір мәдени, тарихи, саяси контексте өмір сүретін адам және ол зерттеп отырған мәдениетке өз көзқарасы мен тілін еріксіз енгізеді. Сондықтан зерттеуші жазған этнографиялық мәтін – құрғақ шындық емес, нарратив, яғни белгілі бір әңгімелеу формасы болып табылады.

Постмодернистік антропологияда мынадай сұрақтар маңызды:

- Зерттеуші кімнің атынан сөйлеп отыр?
- Оның жазғаны шындық па, әлде интерпретация ма?
- Біз өзге мәдениетті қаншалықты дұрыс сипаттай аламыз?
- Батыстық зерттеушілердің ғылыми билігі қаншалықты әділ?

Бұл парадигманың өкілдері – Джеймс Клиффорд, Джордж Маркус, Лила Абұ-Луғд, т.б. Олар этнографияны әдеби жанр ретінде талдап, зерттеушінің өзін де мәтіннің бір бөлігі ретінде қарастыруды ұсынды. Осы бағытта жазылған әйгілі еңбек – *Writing Culture* (1986), ол антропологиялық жазудың шынайылығы мен өкілділігіне түбегейлі сын айтты [49]. Постмодернистік антропология көп дауыстылық идеясын да алға тартты: зерттеуші ғана емес, зерттеліп отырған қауым да өз әңгімесін өзі айтуы керек. Бұл, әсіресе, постколониялық қоғамдарда маңызды мәселе болды. Яғни, ұзақ уақыт бойы үнсіз қалған халықтар енді өз тәжірибесін өз тілінде, өз ұғымында баяндай алуы қажет. Алайда бұл бағыт та сынға ұшырады. Көптеген сыншылар постмодернистік антропологияны тым релятивистік, тіпті пессимистік деп бағалайды. Өйткені ол нақты теория мен әдіс ұсынудан гөрі, бұрынғы тәсілдерді ыдыратуға көп күш жұмсайды. Дегенмен, бұл парадигма мәдениет зерттеулеріндегі билік, репрезентация, этика сияқты мәселелерді өткір көтеріп, антропологияны өзін-өзі қайта ойлауға мәжбүр етті.

Деколониялық антропология (XXI ғасырдың басы)

XXI ғасырда мәдени антропологияда ерекше серпіліс берген жаңа бағыттардың бірі – **деколониялық антропология**. Бұл парадигма бұрынғы отаршыл көзқарастарға қарсы шығып, ғылымдағы таным мен өкілдіктің әділетсіз құрылымдарын қайта қарастыруды мақсат етеді. Оның негізгі ұстанымы – батыс ғылымының үстемдігінен арылып, жергілікті танымды, тілдерді, дүниетанымды мойындау және соны негізге алу. Деколониялық парадигманың басты сыны – антропология ғылымының тарихи отаршылдықпен тығыз байланыста болғандығы [50]. Көптеген этнографиялық

зерттеулер отар елдерде жүргізілді және олар батыстық биліктің мәдени үстемдігін нығайтуға қызмет етті. Зерттелуші қауым көбіне объект ретінде, ал зерттеуші «біледі», «түсіндіреді» деп танылған субъект ретінде қарастырылды. Бұл – әділетсіз ғылыми қатынас.

Деколониялық антропология осы теңсіздікті бұзу үшін келесі сұрақтарды қояды:

- Ғылыми білім кімнің атынан жасалып отыр?
- Кім сөйлеуге құқылы?
- Біз кімнің таным жүйесін «шындық» деп қабылдаймыз?
- Жергілікті қауым өз мәдениеті туралы өзі сөйлей ала ма?

Бұл бағыт жергілікті білім жүйелеріне, ауызша тарихқа, фольклорлық эпистемологияға, туған тілде жазуға баса назар аударады. Деколониялық көзқарас бойынша, әрбір мәдениет өзінше тұтас және толық, оны Батыстың ұғымдары арқылы ғана бағалау – эпистемологиялық зорлық. Деколониялық ойдың антропологиядағы өкілдері ретінде Линда Тухиуай-Смит (***Decolonizing Methodologies***), Вальтер Мигноло, Аннифа Хассан және Нгоги ва Тхионго сияқты ғалымдарды атауға болады. Сонымен қатар, Латын Америкасы, Африка және Океания елдерінен шыққан ғалымдар бұл бағытты кеңінен дамытып отыр. Бұл парадигма тек теориялық өзгеріс емес, сонымен қатар зерттеу жүргізу мен білім өндіруде этикалық жауапкершілікті талап етеді.

Деколониялық антропология – мәдениетке жаңа, әділетті көзқараспен қарауға шақыратын бағыт. Ол ғылымдағы ескі иерархиялық ұстанымдарды, яғни «бір мәдениет екіншісінен жоғары» деген түсінікті түбірімен жоққа шығарады. Бұл бағыт мәдени егемендікке, тұрақты диалогқа және ғылыми әділеттілікке негізделген саяси және этикалық жауапкершілікті алға тартады. Деколониялық антропология – қазіргі антропологияны нақты өзгеріске, көп дауыстылық пен танымдық әртүрлілікке жетелейтін маңызды парадигма.

Постмодернистік / Сыни парадигмалар (20-21ғғ.)

Негізгі идеялары:

Постколониализм. Бұл бағыт антропологияның колониалдық мұрасын сынауға бағытталған. Постколониализм мәдениетаралық зерттеулерде өзге халықтарды, әсіресе отарланған аймақтарды зерттеуде батыстық үстемдікті мойындап, сол арқылы отаршылдық және империяшылдықты сынайды. Бұл теорияны Эдвард Саид, Гаятри Спивак сияқты ғалымдар дамытты.

Феминистік антропология – гендерлік теңсіздікті, гендерлік ассиметрияны әшкерелеуге бағытталған бағыт. Бұл парадигма әйелдер мен еркектердің мәдениеттегі және әлеуметтік өмірдегі рөлдерін зерттеп, олардың қоғамдағы орнын қайта бағалауды мақсат етеді. Маргарет Мид, Шарлотта Ортнер сияқты ғалымдар осы теорияны терең зерттеді.

Марксистік тәсіл. Мәдениет пен экономикалық қатынастарды байланыстыратын марксистік парадигма мәдениеттің экономикалық құрылымдарға қалай тәуелді екенін зерттейді. Мәдени құбылыстар мен әлеуметтік теңсіздік арасындағы өзара байланыстарды зерттеу арқылы қоғамдағы билік, байлық және еңбек қатынастарын түсіндіреді.

Әдісі: Постмодернистік және сыни парадигмаларда дискурс талдауы, яғни тіл және мән-мағына жүйесін зерттеу, сондай-ақ билік механизмдерін талдау негізгі әдіс болып табылады. Ғалымдар мәдениет, қоғам және билік арасындағы қатынастарды өзара байланысты түрде қарастырады.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БАҒЫТТАР		
Экологиялық антропология	Когнитивті антропология	Глобализация және транснационализм

Экологиялық антропология – бұл мәдениет пен табиғаттың өзара байланысын зерттейтін ғылым саласы. Бұл бағыттың негізгі назар аударуы табиғат пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты зерттеу болып табылады. Мысалы, адамдардың қоршаған ортаға, табиғи ресурстарға қалай әсер ететіндігі немесе табиғатпен қалай өзара әрекеттесетіні қарастырылады. Экологиялық антропология мәдениетті экологиялық контексте зерттейді, яғни мәдениетті табиғатпен, экологиямен байланысты түрде түсіндіруге тырысады [51]. Бұл сала табиғат пен мәдениет арасындағы тығыз байланысты жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді, әрі адамдардың табиғатқа деген қатынасын тереңірек ұғынуға көмектеседі.

Когнитивті антропология – бұл адамның ойлау процесі мен мәдениет арасындағы байланысты зерттейтін бағыт. Бұл бағыттың мақсаты – мәдениеттің адамның ақыл-ойында қалай ұйымдасқанын түсіну. Когнитивті антропология адамның ойлау, таным процесін, оның мәдениеттегі ұғымдармен қалай байланысатынын зерттейді. Мысалы, әр түрлі мәдениеттерде қандай ұғымдар мен түсініктер қалыптасады, олар адамдардың өмірін қалай бағыттайды және олардың ойлау жүйесіне қалай ықпал етеді деген сұрақтарды қарастырады. Осылайша, когнитивті антропология мәдениетті адамның ақыл-ойы арқылы түсінуге ұмтылады.

Глобализация және транснационализм – бұл мәдениеттердің өзара қарым-қатынасын зерттейтін бағыт. Бұл сала қазіргі қоғамның жаһандану процесі мен халықаралық миграцияның әсерін қарастырады. Глобализация, яғни әлемдік деңгейде мәдениеттердің бір-бірімен өзара әрекеттесуі, сондай-ақ транснационализм, яғни мәдениеттердің шекаралар арқылы таралуы мен ықпалдасуы зерттеледі [52]. Мысалы, жаһандану мәдениеттердің араласуына және өзара әсер етуіне алып келеді, бұл өз кезегінде жаңа мәдени сәйкестіктер мен құндылықтарды қалыптастырады. Транснационализмнің әсерінен мәдениеттердің бір-біріне әсері күшейіп, жаңадан пайда болған мәдени формалар мен ұғымдар қоғамның барлық деңгейінде орын табады.

Мәдени антропологиядағы парадигмалардың ауысуы бұл ғылымның дамуының әр кезеңінде мәдениетке деген түсінікті түбегейлі өзгерткенімен ерекшеленеді. Ғалымдар бұрын мәдениетті статикалық, тек зерттеу объектісі

ретінде қарастырса, қазіргі уақытта оны динамикалық, көпмағыналы және өзгермелі феномен ретінде бағалайды. Қазіргі антропологиялық зерттеулерде сыншыл тұрғыдан қарау, рефлексия және пәнаралық тәсілдер басымдыққа ие болып, түрлі ғылыми бағыттар мен әдіснамалар бір-бірімен ұштасып, мәдениетті түсінуде жаңа деңгейге көтерілді. Бұл процесс антропологияның тек зерттеу әдістерін ғана емес, оның әлемді қабылдау тәсілдерін де кеңейтті, нәтижесінде мәдениет туралы біліміміз одан әрі тереңдеді.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Антропологияда салыстыру әдісі не үшін қолданылады? Оның негізгі мақсаты қандай?
2. Иллюстративті салыстыру дегеніміз не және ол қандай феномендерді зерттеуде тиімді?
3. Иллюстративті салыстыруға мысал ретінде қандай мәдени ритуалдар келтірілген?
4. Жаһандық салыстырудың ерекшеліктері қандай және ол қандай деңгейде мәдениеттерді зерттейді?
5. Жаһандық салыстыруда қолданылатын негізгі теориялық тәсілдер мен антропологтар кімдер?
6. Клод Леви-Стросстың структурализмі жаһандық салыстыру әдісінде қалай көрініс табады?
7. Басқармалық (жүйелік шектеулі) салыстыру әдісінің негізгі ерекшелігі неде?
8. Басқармалық салыстыруда мәдениетті зерттеу қандай шектеулер мен ерекшеліктерге негізделеді?
9. Антропологиядағы салыстыру әдістерінің қандай артықшылықтары мен шектеулері бар?
10. Антропологиядағы салыстырудың үш түрі – иллюстративті, жаһандық және басқармалық – бір-бірінен қандай айырмашылықтармен ерекшеленеді?

ФУТУРОАНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС: БОЛАШАҚ ҚОҒАМДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ИНТЕГРАТИВТІ БАҒЫТЫ

Футуроантропология – бұл адамзат қоғамының болашақтағы эволюциясын, трансформациясын және мәдени, биологиялық, технологиялық бейімделуін зерттейтін пәнаралық ғылыми бағыт. Ол дәстүрлі антропологияның төрт саласын (мәдени, биологиялық, лингвистикалық және археологиялық) жаңа технологиялармен, цифрлық кеңістікпен, постгуманистік теориялармен және футурологиялық болжамдармен интеграциялау арқылы қалыптасады [53].

Негізгі зерттеу нысандары:

1) Цифрлық қоғам: жаңа мәдени кеңістіктің феномені: Цифрлық қоғам – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) кеңінен енуі нәтижесінде қалыптасқан жаңа әлеуметтік және мәдени формация. Бұл қоғамда адамдар арасындағы өзара әрекеттестік, ақпарат алмасу, еңбек ету,

танысу, тілдік және мәдени тәжірибе негізінен виртуалды кеңістік арқылы жүзеге асады. Виртуалды кеңістік – мәдениет аренасы ретінде: Цифрлық қоғамда виртуалды кеңістік (интернет, әлеуметтік желілер, платформалар, метаверс) тек техникалық құрал ғана емес, мәдениет өндірілуі мен таратылуының басты ортасына айналды. Мұнда адамдар күнделікті өмірлік тәжірибелерін, тілін, дәстүрлерін жаңа формада қайта құра бастайды [54].

Мысалы:

- TikTok-та ұлттық би, киім, салттарды заманауи стильде көрсету – дәстүрдің цифрлық реинтерпретациясы.
- YouTube пен Telegram арқылы ауызекі фольклордың жаңғыруы – цифрлық фольклор феномені.

Цифрлық идентификациялар – «Мен» ұғымының жаңғыруы: Цифрлық қоғамда адамның кім екенін анықтау (идентификация) енді тек этникалық, ұлттық немесе жыныстық сипатпен шектелмейді. Қазір адамның цифрлық бейнесі – оның аккаунттары, аватары, никнеймі, жазбалары мен реакциялары – оның виртуалды тұлғасын құрайды. [55]

Бұл жаңа «Мен»:

- бір уақытта бірнеше кеңістікте өмір сүре алады (Instagram-да бір, LinkedIn-де екінші бейне);
- өзін үнемі редакциялап, қайта құра алады (filter culture);
- нақты өмірден гөрі цифрлық кеңістікте белсендірек бола алады.

Онлайн қауымдастықтар – жаңа әлеуметтік топтар: Цифрлық қоғамда онлайн қауымдастықтар – қызығушылық, наным, ұлт, тіл немесе өмір салты бойынша бірігіп, бір-бірімен интерактивті байланыс орнататын жаңа әлеуметтік формация. Бұл қауымдастықтар:

- ✓ географиялық шекарадан тыс жұмыс істейді;
- ✓ демократиялық немесе анонимді басқарылуы мүмкін;
- ✓ өз ішкі ережелері мен мәдени нормаларын қалыптастырады (мысалы, Reddit, Discord, Facebook топтары, қазақ тілді Telegram қауымдастықтары).

Мұндай топтарда тіл де өзгереді – цифрлық сленг, мемдер, эмодзи, GIF-сөйлеу – жаңа семиотикалық жүйені қалыптастырады. Символдық жүйелер – цифрлық мәдениеттің көрінісі: Цифрлық қоғамда мәдени мәндер бұрынғыдай кітап, өнер туындысы немесе тіл арқылы емес, енді код, пиктограмма, интерфейс, эмодзи, визуалды дизайн арқылы беріледі. Бұл – символдық жүйенің жаңа кезеңі. Мысалы:

- «Т» символы махаббатты білдіреді, бірақ оның контексті TikTok, WhatsApp немесе Instagram-да әр түрлі.
- Мемдер – заманауи фольклорлық мәтін, астарлы мағына тасушы құрал.

Цифрлық қоғам – бұл тек технологиялық өзгеріс емес, адам болмысының, мәдени құрылымдардың, әлеуметтік қатынастардың, символдық жүйелердің жаңа формаға өтуі. Бұл қоғамда:

- ❖ мәдениет цифрлық форматта өмір сүреді;
- ❖ тұлғалық бейне виртуалды ортада құрылады;

- ❖ қауымдастықтар физикалық емес, сандық негізде бірігеді;
- ❖ мәндер мен кодтар пиктограммалар мен цифрлық тіл арқылы таралады.

Сондықтан мәдени антропология үшін цифрлық қоғамды зерттеу – адамзаттың қазіргі болмысы мен болашағын түсінудің кілтіне айналды. Бұл бағытта сандық этнография, кибермәдениет теориясы, виртуалды тілтану сияқты жаңа зерттеу әдістері пайда болды.

✓ Постгуман болмыс – жасанды интеллект, киборгтар, генетикалық модификациялар мен адамның трансформацияланған формалары.

✓ Мәдени трансформациялар – дәстүрлі құндылықтар мен кодтардың жаңа технологиялар ықпалында өзгеруі.

✓ Интерактивті мәдениет – адам мен машина, табиғат пен алгоритм арасындағы жаңа мәдени қарым-қатынастар.

✓ Глобалды мәдени динамика – әлемдік мәдениеттер арасындағы алмасу, стандарттану және плюралистік тенденциялар.

✓ Экологиялық футуризм – табиғат пен мәдениеттің симбиозы, климаттық өзгерістер әсерінен туындайтын жаңа өмір салттары.

✓ Нейроантропология және нейротехнологиялар – мәдени құндылықтарды сақтау мен трансляциялауда нейробиологияның рөлі.

2) Постгуманизм – бұл адамның табиғи, биологиялық шектеулерін технологиялық мүмкіндіктер арқылы жеңіп, жаңа эволюциялық деңгейге көтерілуін көздейтін философиялық-ғылыми бағыт. Бұл тұжырымдама адам болмысының болашақтағы формаларын жасанды интеллект, генетикалық инженерия, биомеханикалық құрылғылар және нейротехнологиялармен ұштастыра отырып түсінуге тырысады.

Постгуман болмысты зерттеу – мәдени антропология мен футуроантропологияның ең өзекті салаларының бірі. Киборгтану (Биомеханикалық интеграция): Киборгтану идеясы адамның табиғи денесіне әртүрлі технологиялық құрылғыларды біріктіру арқылы оның физикалық және когнитивтік мүмкіндіктерін кеңейтуді көздейді [56].

Мысалдар:

■ Нейроимпланттар: Ми мен компьютер арасындағы тікелей байланысты қамтамасыз ететін құрылғылар. (Neuralink жобасы – параличті емдеуге немесе ақпаратты санаға тікелей жүктеуге бағытталған).

■ Бионикалық ағзалар: Жасанды қол-аяқ, көз немесе басқа дене мүшелері (мысалы, Boston Dynamics құрылғылары).

■ Экзоскелеттер: Әскери және медициналық мақсаттарда қолданылатын механикалық костюмдер.

Мәдени-социологиялық салдары:

○ Жаңартылған адамдар мен табиғи адамдар арасындағы әлеуметтік теңсіздік.

○ «Адам» ұғымының этикалық, философиялық тұрғыда қайта қаралуы.

Генетикалық инженерия – адамның ДНК құрылымын мақсатты түрде өзгерту арқылы физикалық және менталдық қабілеттерді жақсартуға бағытталған.

Мысалдар:

- Дизайнерлік балалар: Арнайы гендер таңдалып алынатын сәби жобалары.
- Өмір ұзарту: Жасушалардың қартаюын баяулататын немесе кері айналдыратын технологиялар.
- Аурусыздану: Генетикалық деңгейде қауіпті аурулардың алдын алу.

Қоғамдық-этикалық салдары:

- Гендік элита мен әлеуметтік поляризация қаупі.
- Биотехнологияның әскери немесе манипуляциялық мақсатта қолданылу мүмкіндігі.
- Жасанды интеллект пен сананың цифрландырылуы.

Постгуманизмнің радикалды идеяларының бірі – адам санасын толықтай виртуалды ортаға көшіру, яғни цифрлық өмір формаларын құру.

Мысалдар:

- Mind Uploading: Адамның миды сканерлеп, оның көшірмесін жасанды ортаға енгізу.
- AI-клонинг: Адам тұлғасының жасанды интеллект негізінде репликациясы.
- Цифрлық мәңгілік: Адам өмірінің виртуалды кеңістікте жалғасуы.

Мәдени-рухани салдары:

- Өлім, жан, рух сияқты ұғымдардың өзгеруі.
- Сананың құқықтық мәртебесі: саналы AI (ЖИ) тұлғалар адам құқығын иелене ала ма?
- Постгумандық қоғамның әлеуметтік-психологиялық аспектілері. Постгуман дәуірінде қоғамда жаңа стратификация (жіктелу) және тұлғалық дағдарыс қаупі пайда болады.

Мысалдар:

- Трансадамдар мен табиғи адамдар арасындағы айырмашылық.
- Идентификациялық дағдарыс: Технологиялық жаңартулардан кейін адам өзін өзі қалай таниды?

Құқықтық және этикалық сұрақтар:

- Киборгтар мен AI тұлғалар үшін арнайы құқықтық мәртебе керек пе?
- Гендік дискриминацияға қарсы халықаралық заңнамалар қажет пе?

Қазақстан контекстіндегі постгуманизм

Дәстүр мен технологияның түйіскен тұсы: Қазақстандағы постгумандық трансформация мәселесі ерекше. Мұнда дәстүрлі дүниетаным (аруақтар культі, табиғатпен үйлесім, шипагерлік) заманауи технологиялармен (AI, генетика, бионика) қалай үйлесетіні маңызды зерттеу саласына айналууда.

Мысалдар:

- ✓ Медицина: Тұқым қуалайтын ауруларға арналған гендік тестілер.

- ✓ Экожүйе: Мал шаруашылығына бейімделген робот техникасы.
- ✓ Болашақ мәдениеті: 2060 жылы «цифрлық көшпелілер» немесе «киборг шопандардың» пайда болуы мүмкін.

Постгуманизм – қауіп пе, мүмкіндік пе?

Мүмкіндіктері:

- ✓ Ауруларды жеңу, өмір сүру сапасын арттыру
- ✓ Физикалық және психологиялық шектеулерден арылу
- ✓ Жаңа болмыс формалары: виртуалды өмір, ғарыштық кеңістіктегі тіршілік

Қауіптері:

- Әлеуметтік теңсіздіктің тереңдеуі
- Адам табиғаты мен руханиятының бұзылуы
- Технологиялық үстемдікке негізделген жаңа диктатуралар

Футуроантропологияның міндеті: Постгуман болмысты зерттеу арқылы футуроантропология адамзаттың болашақ эволюциялық формаларын, құндылық трансформацияларын және этикалық шектеулерін зерделеуге тырысады. Бұл бағыттың негізгі мақсаты – технологиялық жетістіктер мен адамгершілік өлшемдер арасында тепе-теңдікті сақтау.

Футуроантропологияның теориялық негіздері:

- Спекулятивті антропология: болашақ туралы ғылыми-фантастикалық модельдерге сүйенетін теориялық өріс.
- Постгуманизм: адам мен технология арасындағы шекараның жойылуы, адамның трансценденциясы.
- Цифрлық мәдениет теориясы: виртуалды кеңістіктегі мәдени формалардың пайда болуы мен дамуы.
- Медиаантропология: ақпараттық технологиялардың мәдени құрылымдарға әсері.
- Неоэволюциялық теориялар: биомәдени және техномәдени эволюция үрдістері.

Әдіснамалық ерекшеліктері:

- Сандық этнография (digital ethnography): онлайн өмір салттарын бақылау, виртуалды кеңістіктегі далалық зерттеулер.
- Интерактивті анализ: цифрлық және кибермәдени жүйелердің динамикасын зерттеу.
- Диахронды және синхронды әдіс: тарихи және қазіргі мәдени процестерді қатар талдау.
- Спекулятивті модельдеу: болжам жасау, мүмкін сценарийлерді конструкциялау.
- Жүйелік салыстыру: түрлі мәдени болашақтарды жаһандық масштабта салыстыру.

Футуроантропологияның мақсаттары мен миссиясы:

- Болашақ мәдениеттердің логикасын түсіну;
- Адамзаттың алдағы онжылдықтардағы мүмкін болмыс формаларын болжау;
- Технология мен мәдениеттің жаңа симбиозын түсіндіру;

➤ Цифрлық дәуірдегі мәдени мұра мен ұлттық кодтарды сақтау жолдарын ұсыну;

➤ Жасанды интеллект пен биотехнологияға этикалық-мәдени негізде баға беру.

Қолданбалы салалар:

➤ Білім беру: цифрлық педагогика, болашақ ұрпаққа мәдени кодтарды жеткізу әдістері.

➤ Мәдени саясат: ұлттық мәдениетті цифрлық форматта жаңғырту.

➤ Әлеуметтік инженерия: болашақ қоғам модельдерін жобалау.

➤ Экологиялық менеджмент: мәдениет пен экология арасындағы тепе-теңдік.

Футуроантропология – бұл дәстүрлі антропологиялық көзқарастар мен заманауи технологиялық өрістердің тоғысында дүниеге келген жаңа ғылыми өріс. Ол болашақ мәдениеттердің бейнесін, технология мен адам арасындағы жаңа қарым-қатынастарды, мәдени адаптация мен трансформация логикасын түсіндіруге тырысады. Бұл ғылым қазіргі заманның басты сұрақтарына – «Адам кім болады?», «Мәдениет қалай өзгереді?», «Болашақ қалай қалыптасады?» – деген күрделі, бірақ өте маңызды жауаптарды іздейді [57].

3) Мәдени трансформация – бұл қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың, символдық жүйелердің, ритуалдардың, дүниетаным мен өмір салтының уақыт пен кеңістікке, әсіресе жаңа технологиялар мен цифрлық мәдениетке бейімделу үдерісі. Бұл ұғым футуроантропологияда ерекше маңызға ие, себебі болашақ қоғамында технология тек құрал емес, сонымен қатар мәдениетті қайта құрушы күшке айналады.

Технология – мәдени кодтарды қайта құрушы фактор. ХХІ ғасырдың екінші жартысынан бастап технологиялар (AI, big data, метаверс, биоинженерия, нейроинтерфейстер) тек өндіріс пен коммуникация құралдары емес, мәдени мағына мен құндылықтардың трансформаторы ретінде рөл атқара бастады. Мысалдар:

- Цифрлық рәсімдер: той, жаназа, құда түсу секілді дәстүрлі ритуалдардың Zoom, метаверс немесе NFT-форматта жүзеге асуы.

- Тілдің өзгеруі: Мәтін емес, эмодзи, GIF, мем арқылы коммуникация – дәстүрлі риториканың ығысуы.

- Рухани тәжірибе: Медитация, зікір сияқты рухани практикалар виртуалды кеңістікте алгоритм арқылы қайта құрылады (мысалы, guided AI meditation платформалары).

Дәстүр мен жаңалықтың күрделі диалогы

Мәдени трансформация ешқашан тек «жою» емес – ол **реинтерпретация** (қайта мағына беру) үдерісі арқылы жүреді.

Қазақстан контекстінде:

- Аруаққа сену мен цифрлық тұлға идеясы: Мысалы, қайтыс болған адамның әлеуметтік желідегі аккаунтына «жан бітіру» – виртуалды аруақ түсінігінің пайда болуы.

- Дәстүрлі шипагерлік пен биоақпараттық технологиялар: ем-дом рәсімдері мен биоэнергетиканы ғылыми нейроинтерфейспен үндестіру.

Мәдени бірегейлік (болмыс) дағдарысы мен синтезі.

Жаңа технологиялар дәстүрлі қоғамдағы рухани тұтастықты (ата-бабаға құрмет, жер мен табиғатпен үйлесім, киелі кеңістік ұғымы) ығыстыруы мүмкін. Бұл мәдени шок тудырады. Бірақ бұл үрдіс дағдарыс қана емес, жаңа синтезге де жол ашады. Мысалдар:

- Метаверсте Наурыз мейрамын өткізу – дәстүрдің жаңа кеңістіктегі өмірі.
- Қазақ шежіресінің блокчейнге көшуі – ұрпақ жады мен дереккөздің сандық мәңгілікке айналуы.

Мәдени трансформацияның деңгейлері

Деңгей	Мазмұны	Мысал
Семантикалық	Сөздер мен мағыналар өзгереді	«Киелі» ұғымы метаверс контекстінде
Ритуалдық	Салт-жоралғылардың формасы өзгереді	Онлайн құдалық, метаверс той
Онтологиялық	Адамның болмысты тануы өзгереді	Рух, жан, сана ұғымының цифрлануы
Этикалық	Жаңа мораль нормалары қалыптасады	Гендік таңдау, AI-пен қарым-қатынас этикасы

Футуроантропологиядағы мәдени трансформацияның міндеттері.

Футуроантропология мәдени трансформацияны тек бақылаушы ғана емес, бағалаушы және бағыттаушы ғылым ретінде қарастырады. Оның міндеті:

- Құндылықтардың өзгеру логикасын түсіндіру.
- Дәстүр мен технологияны диалогқа түсіретін модельдер ұсыну.
- Болашақ қоғамда рухани тұтастық пен мәдени әртүрлілікті сақтау жолдарын ұсыну.

Мәдени трансформация – бұл мәдени кодтардың өшуі емес, олардың жаңа кеңістік пен уақыт жағдайында реформациялануы. Болашақ адамзат үшін бұл – өзін жоғалтпау мен жаңа мүмкіндіктерге бейімделудің күрделі, бірақ маңызды процесі.

Дәстүр – бұл тас емес, ағын: ол өзегін сақтай отырып, жаңа арналарға бағытталады.

4) Интерактивті мәдениет – цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект дамуы аясында қалыптасқан, адам мен қоршаған орта арасындағы жаңа типтегі мәдени байланыстарды сипаттайтын ұғым [58]. Бұл мәдениет түрі – біржақты (пассивті) қабылдаудан, яғни көрерменнің дайын мәдени өнімді тұтынуынан ерекшеленеді. Интерактивті мәдени тәжірибеде адам белсенді субъект ретінде көрініс табады: ол тек тұтынушы ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің тең авторы, жасаушысы және бағыттаушысы болады.

Сондай-ақ, интерактивті мәдениеттің ең басты ерекшелігі – адамның технологиямен (соның ішінде алгоритммен, смарт құрылғылармен, цифрлық кеңістікпен) тығыз қарым-қатынаста әрекет етуі. Бұл қарым-қатынас адам мен машина арасындағы жаңа симбиотикалық байланысты қалыптастырады. Мысалы, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR) технологиялары арқылы мәдени экспозицияларға ену немесе жасанды интеллектпен диалогқа түсу мәдени коммуникацияның жаңа формасын тудырады. Мұнда адамның когнитивті және эмоциялық реакциялары машиналық жүйемен өзара ықпалдасып, мәдениетті қабылдаудың өзіндік жаңа форматтарын туындатады. Қазіргі таңда табиғат пен алгоритм арасындағы қатынаста өзгере бастады. Бұрынғы мәдени жүйелер табиғатты символ, миф немесе киелі дүние ретінде қабылдаса, қазіргі технологиялық жүйелер оны цифрлық кодтарға айналдырып, деректер арқылы түсіндіруге тырысады. Яғни, адам табиғатты енді «тыңдамайды», оны «оқиды». Бұл да интерактивті мәдениеттің бір аспектісі – табиғи болмысты алгоритмдік құрылым ретінде қабылдауы. Сонымен қатар, интерактивті мәдениет мультимодальды және көпарналық тәжірибе арқылы дамиды. Яғни, мәдениет енді тек сөз, мәтін немесе көркем шығарма арқылы емес, сонымен қатар сенсорлы интерфейстер, цифрлық платформалар, голографиялық бейнелер арқылы жеткізіледі. Осылайша, мәдени коммуникация дәстүрлі бір арналық құрылымнан алыстап, интерактивті және көпдеңгейлі формаларға өтеді. Қазіргі цифрлық платформаларда (мысалы, TikTok, YouTube, Instagram) әрбір адам өз мәдени өнімін жасап, оны таратушы субъектіге айналады. Антропологиялық тұрғыдан алғанда, интерактивті мәдениет – жаңа зерттеу объектісі. Цифрлық этнография, виртуалды қауымдастықтар мен желілік мәдени байланыстарды зерттеу осы салада кеңінен қолданылады [59]. Сонымен қатар, бұл феномен постгуманистік теориялармен де ұштасады: мәдени субъект енді тек биологиялық адам емес, машинамен бірігіп әрекет ететін гибридік болмыс. «Сандық агенттілік» (digital agency), «мәдени геймификация», «цифрлық тәжірибе» сияқты ұғымдар осы контекстте пайда болады. Интерактивті мәдениет – адамзат мәдени дамуының жаңа парадигмасын сипаттайды. Бұл парадигмада адам мен техника, табиғат пен алгоритм, биологиялық пен виртуалды шекаралары жойылып, олардың орнына біртұтас, өзара әрекеттесуші жүйе қалыптасады. Интерактивті мәдениет – болашақ қоғамның негізгі мәдени формаларының бірі және мәдени антропология үшін тың теориялық-әдістемелік өрісті ашатын перспективалы бағыт.

5) Глобалды мәдени динамика – бұл әлемдік деңгейде әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі, алмасуы, ықпалдасуы және бір мезгілде қайшылыққа түсуі арқылы жүретін тарихи-әлеуметтік және символдық өзгерістер үдерісі. Бұл ұғым қазіргі жаһандану дәуірінде ерекше маңызға ие, себебі адамдар, идеялар, технологиялар мен мәдени кодтар шекаралық кедергілерден өтіп, бір-бірімен араласып, жаңа мәдени формаларды тудырады. Бұл динамика бірнеше бағытта жүреді. Біріншіден, мәдени гибридизация немесе араласу арқылы әртүрлі мәдени элементтер тоғысып, бұрын болмаған мәдени синтездер қалыптасады. Мысалы, қазақтың дәстүрлі өнері мен

заманауи цифрлық технологиялардың ұштасуы немесе ұлттық киімдердің урбанистік сәнге бейімделуі сияқты құбылыстар осы бағытқа жатады. Екіншіден, мәдени конвергенция немесе стандарттану байқалады. Бұл – батыстық мәдени үлгілердің кеңінен таралуы арқылы өмір салтының, тұтыну стилінің, тіл мен коммуникация формаларының жаһандық деңгейде бірізденуі. Мұндай үдеріс кейде жергілікті мәдениеттерді көлеңкеде қалдырып, мәдени гегемония мен символдық үстемдікке алып келеді. Үшіншіден, мәдени плюрализм идеясы да алдыңғы қатарға шығады. Бұл – әртүрлі мәдениеттердің өз болмысын сақтай отырып, бір кеңістікте қатар өмір сүруі. Қазақстандағы этностық, тілдік және діни әртүрліліктің үйлесімді дамуы – мәдени плюрализмнің мысалы ретінде қарастырылады. Алайда, бұл үдерістер тек ықпалдасу ғана емес, сонымен қатар қарсылықты да тудырады. Кейбір қоғамдарда жаһандануға қарсы мәдени реакциялар туындап, дәстүрлі өмір салтына оралу, ұлттық құндылықтарды жаңғырту, тілді, дінді немесе этникалық бірегейлікті қорғау бағытында қозғалыстар күшейеді. Бұл мәдени қорғаныс стратегиясы – жаһандық мәдени қысымға қарсы локалдық жауап ретінде пайда болады. Бұл футуроантропологиялық тұрғыдан алғанда, глобалды мәдени динамика болашақта жаңа деңгейге көтеріледі. Виртуалды шындықтар, жасанды интеллектпен өзара әрекеттесетін мәдени жүйелер, цифрлық қауымдастықтар мен символдық кодтар адамзаттың мәдени болмысын түбегейлі өзгертеді [60]. Бұл жағдайда «мәдениет» тек географиялық немесе этностық құбылыс емес, сонымен бірге виртуалды, биотехнологиялық және когнитивтік кеңістікте өмір сүретін құбылысқа айналады. Яғни, глобалды мәдени динамика – бұл тек мәдени алмасу емес, сонымен қатар мәдениет арқылы жүретін күрес, бейімделу, трансформация және қайта анықталу үдерісі. Бұл – болашақтың мәдени картасын құрайтын басты факторлардың бірі.

Антропологиялық зерттеулер мен футуроантропологиялық болжаулар дәл осы динамиканың терең мағынасын ашуға бағытталуы тиіс.

б) Экологиялық футуризм – бұл ХХІ ғасырдағы климаттық дағдарыс, ресурстық таусылу және техносфералық даму жағдайында адам мен табиғат арасындағы қатынастарды қайта қарастыратын философиялық, мәдени және технологиялық бағыт [61]. Бұл парадигма бұрынғы «табиғатты игеру» немесе «табиғатты бағындыру» ұстанымынан түбегейлі бас тартып, оның орнына «табиғатпен үйлесімде өмір сүру», «экожүйелік серіктестік» идеясын алға тартады. Мұндай көзқарас постгуманистік оймен астасып, адамның Жер планетасындағы ерекше мәртебесін қайта пайымдайды. Экологиялық футуризм тек теориялық тұжырым емес, ол болашақ мәдениетінің, технологиялық жүйелерінің, рухани тәжірибелерінің және әлеуметтік модельдерінің іргетасына айналуы мүмкін. Бұл бағыт бірнеше маңызды ұстанымдар арқылы көрініс табады:

Климаттық адаптацияның мәдениетке әсері: Экологиялық футуризмнің маңызды аспектілерінің бірі – климаттық өзгерістердің мәдени формаларға ықпалы. Бұл жерде мәдениет климаттық жағдайларға бейімделіп, жаңа өмір салттары мен кеңістікке бейімделген архитектуралық, тұрмыстық шешімдер

арқылы трансформацияланады. Су ресурстарының тапшылығы, топырақтың деградациясы мен температуралық өзгерістер сияқты факторлар дәстүрлі отырықшы өмір салтының шектеулерін айқындап, көшпелі немесе мобильді өмір үлгілерінің қайта жаңғыруына ықпал етеді. Қазақстан жағдайында «неомадинизация» деп аталатын бұл үдеріс – модульдік үйлер, мобильді экожүйелер, роботтандырылған мал шаруашылығы мен биологиялық икемделгіш технологиялар арқылы көрініс береді [62]. Сонымен қатар, су ресурстарының тапшылығы Орта Азия халықтары арасында «су этикасының» қайта қалыптасуына алып келеді. Бұл – әр тамшы суды қадірлеу, дәстүрлі сумен байланыс ритуалдарын жаңарту және қоғамда ортақ экологиялық жауапкершілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған.

Технобиотаризм (Технология және биологиялық әртараптану): Экологиялық футуризмнің тағы бір өзекті қыры – технобиотаризм, яғни технология мен биосфера арасындағы синергияға негізделген болашақ. Бұл ұғым адамның экологиялық ортамен үйлесімді өмір сүруіне бағытталған технологиялық шешімдер кешенін білдіреді. Мысалы, биоархитектура – жасыл қалалар, тірі өсімдіктермен интеграцияланған ғимараттар, жасанды экожүйелер мен CO₂ сіңіретін тірі материалдар – бүгінде әлемнің көптеген мегаполистерінде іске аса бастады. Қазақстанда мұндай бастамалар «Самал-2» жобасындағы биофиликалық дизайн арқылы көрініс табуы мүмкін, онда құрылыс тек эстетикалық емес, сонымен қатар экопсихологиялық әсерге де ие болады. Болашақта биокірпіштер, фотосинтезге қабілетті құрылыс материалдары секілді инновациялар экологиялық үйлердің стандарттарына айналуы ықтимал.

Экологиялық руханилық пен жаңа дәстүрлер: Экологиялық футуризм тек технологиялық немесе материалдық болашақты ғана емес, сонымен қатар рухани және ритуалдық болмысты да қамтиды. Бұл контексте «экологиялық руханилық» ұғымы алдыңғы қатарға шығады. Табиғатпен байланыс жоғалып бара жатқан қазіргі әлемде жаңбыр шақыру, Жерге алғыс айту, аспан мен желге табыну секілді архаикалық ритуалдар қайта жаңғыруда. Қазақстанда бұл үдеріс «Тәңіртанудың экологиялық нұсқасы» ретінде танылып, табиғатты қорғау ісін рухани және этикалық міндет ретінде қабылдайтын жаңа дүниетанымның негізін қалайды. Сонымен қатар, цифрлық ортада экологиялық ойындар, VR-тренингтер мен интерактивті экотәжірибелер арқылы жас ұрпақтың экологиялық сезімталдығы дамытылады.

Пост-антропоцентризм дәуірі және симбиотикалық экожүйелер: Экологиялық футуризм адамның табиғаттағы мәртебесіне қатысты парадигмалық өзгерісті ұсынады. Адам енді өзін биосфераның иесі немесе үстем тіршілік иесі ретінде емес, оның органикалық бөлшегі әрі симбиотикалық серігі ретінде қайта тануы тиіс. Бұл көзқарас постантропоцентризм дәуірінің негізін қалайды. Бұл «Құтты мекен» идеясының футуроантропологиялық түсіндірмесі бойынша, жер – иелену объектісі емес, сакральды тіршілік кеңістігі. Мұндай түсінік автономды экожүйелерді (мысалы, адамның тікелей қатысуынсыз жұмыс істейтін биореакторлар, бактериялар арқылы тазаланатын сулар) дамытуға бағыт

береді. 2070 жылдары Балқаш көлінде су тазартып, экожүйені қайта тірілтетін «ақылды биоплатформалар» пайда болуы мүмкін.

Қазақстан контекстіндегі экологиялық футуризм: Қазақстан үшін экологиялық футуризм – бұл дәстүр мен технологияның, архетип пен инновацияның түйісетін бірегей өрісі. Көшпелі мәдениеттің табиғатпен үйлесімділікке негізделген тәжірибесі, су мен жайылымға қатысты тарихи-экологиялық білім, жыл мезгілдеріне бейімделген мал шаруашылығы – бәрі бүгінгі жаһандық экологиялық дағдарыс жағдайында құнды бола түседі.

Бұл ретте:

- Жел және күн энергетикасын игеру арқылы таза энергияға көшу;
- Экотуризм мен рухани туризмнің синтезі арқылы (мысалы, Ұлытаудағы климаттық ретриттер) экологиялық сана қалыптастыру;
- Жасыл экономиканың ұлттық моделін қалыптастыру – басты басымдықтарға айналуы мүмкін.

Болашақ табиғаты – біздің таңдауымыз:

- Катастрофалық сценарий – ресурстарды сарқып, климаттық апаттар дәуіріне аяқ басу;
- Гармониялық сценарий – табиғатпен симбиоз негізінде баламалы өркениет құру.

Қазақстан бұл таңдауда ерекше рөлге ие. Себебі, ол дәстүр мен инновацияны, көшпелілік пен техноортаны, сакральдылық пен рационалдылықты қатар дамыта алатын өркениеттік тоғыста орналасқан ел.

Экологиялық футуризм – бұл болашаққа арналған мәдени, технологиялық және рухани жауап. Ол тек табиғатты сақтап қалу амалы емес, сонымен бірге адамның Жермен жаңа келісімшартын қалыптастыру жолы.

7) Нейроантропология және нейротехнологиялар – ХХІ ғасырдағы ғылым мен технологияның қарқынды дамуы мәдениетті тек әлеуметтік немесе символикалық құрылым ретінде ғана емес, нейробиологиялық процестермен тығыз байланысты жүйе ретінде қайта пайымдауға итермелеуде [63]. Бұл үдерісте нейроантропология мен нейротехнологиялар маңызды рөл атқарады. Олар адам миы мен мәдени тәжірибенің арасындағы өзара әрекеттесу механизмдерін зерттеп, мәдениеттің қалай қабылданатынын, өңделетінін және ұрпақтан-ұрпаққа қалай берілетінін жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік береді.

Нейроантропология – бұл антропология, психология және нейробиология тоғысындағы пәнаралық сала, оның мақсаты – мәдени тәжірибенің мидағы нейрофизиологиялық көріністерін зерттеу. Адамдар дүниені қабылдау, түсіну және сезіну қабілеттерін мәдени орта арқылы дамытады, ал бұл үдерістердің барлығы нейрондық деңгейде іске асады. Мысалы, бір қауымдастықтағы қасиетті нышан екінші мәдениет өкілі үшін бейтарап белгі болуы мүмкін. Бұл феномен тек когнитивтік емес, нейробейімделген тәжірибе ретінде қарастырылады, сонымен қатар нейротехнологиялар – мидағы нейроқызметті тіркейтін, талдайтын және оны модельдеуге мүмкіндік беретін заманауи технологиялар (мысалы, fMRI, EEG,

BCI) – мәдени құндылықтарды зерттеу мен трансляциялаудың жаңа құралдарына айналуға. Олар арқылы зерттеушілер дәстүрлі ритуалдар, әндер, суреттер немесе мифтердің адам миындағы әсерін тіркеп, мәдени тәжірибенің эмоционалдық және когнитивтік құрылымдарын нақты көрсете алады. Бұл – мәдени мұраны сақтау мен оны болашақ ұрпаққа жеткізудің нейроэлеметтік моделі қалыптасып келеді деген сөз. Мысалы, дәстүрлі музыканың немесе жыраулық поэзияның тыңдалуы кезінде мида қандай нейрондық желілер белсенді болатынын анықтау – сол мәдени формада қандай мағыналық, эмоциялық, тіпті сакральдық күш жатқанын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай тәжірибелер қазақтың күй өнері, беташар жыры немесе құдайы ас беру рәсімі сияқты дәстүрлердің мидағы бейнеленуін нейроантропологиялық деңгейде зерделеуге жол ашады. Бұл технологиялардың мәдениет үшін тағы бір маңызы – трансляциялық мүмкіндіктері. Виртуалды шындық (VR), тактильді нейроинтерфейстер немесе эмоциялық стимуляция арқылы берілетін интерактивті ритуалдық реконструкциялар көмегімен жас ұрпақ дәстүрлі білімді тек оқып қана қоймай, сезіне және нейрожүйелік деңгейде тәжірибе ретінде қабылдай алады [64]. Бұл – мәдениетті ұмытылудан емес, ұдайы нейрондық жаңғыру арқылы өміршен етудің жаңа жолы. Мұнымен қатар, нейроэтикалық сұрақтар да өзекті бола бастайды: мәдени бейнелерді адамның миына технология көмегімен енгізуге бола ма? Қасиетті нышандардың жасанды түрде нейрондық деңгейде белсендетілуі мүмкін бе? Егер болашақта мәдени естеліктерді сақтау тек мәтін немесе бейнеден емес, мидағы синаптикалық байланыстарды көшіру арқылы жүзеге асса, онда мәдени мұраның болмысы мен шекарасы түбегейлі өзгереді. Бұл – постгуманистік мәдениет теорияларымен үндесіп жатқан парадигма. Қазақстан контекстінде бұл идеялар өте өзекті. Мысалы, жыраулық поэзия, бақсылық тәжірибе, киелі шежірелер, немесе жер мен ата-баба рухымен байланыс орнату дәстүрлері – бұлардың бәрі тек вербалды мәдени код емес, когнитивтік-эмоциялық және тіпті нейробиологиялық тәжірибелер. Бұл құндылықтарды зерттеп, сақтап, трансляциялауда нейроантропологиялық тәсіл өте тиімді және өзекті болмақ. Осылайша, нейроантропология мен нейротехнологиялар – мәдениетті адамның миындағы тірі процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін, болашақта мәдени мұраны сақтау мен түсіндірудің түбегейлі жаңа тәсілдерін ұсынатын интегративті бағыт. Олар адам мен мәдениеттің арасындағы байланысты тереңдете отырып, мәдени тәжірибені тек сана мен қоғам феномені емес, нейробиологиялық тіршілік формасы ретінде де түсінуге жағдай жасайды.

ФУТУРОАНТРОПОЛОГИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.

1) СПЕКУЛЯТИВТІ АНТРОПОЛОГИЯ

Уақыт пен болмыс арасындағы жік: Антропология тарихи тұрғыда көбіне өткен мен қазіргіні талдауға негізделіп келген. Алайда, адамзат мәдениетінің табиғаты – тек болғанды емес, *болуы мүмкінді* де қамтиды. Осы кеңістікте *спекулятивті антропология* жаңа парадигма ретінде бой көтереді. Ол – болмыстың мүмкін формаларын, альтернативті адам жағдайларын,

постгуманистік сценарийлерді теориялық тұрғыда пайымдауға бағытталған зерттеу өрісі. Мұнда сұрақ мынадай: «Адам» болмысы қандай формада қайта жасалуы мүмкін және мәдениет бұл жағдайда қалайша ұйымдасады?

Спекуляцияның эпистемологиялық мәні: «Спекуляция» ұғымы философияда көбіне априорлы пайым мен рационалды елестетуді білдіреді. Спекулятивті антропологияда ол шынайылықты трансценденттеу әрекеті ретінде көрінеді: яғни, нақты эмпирикалық деректерден гөрі, олардың мүмкін салдарын, балама формаларын зерттеу маңызды. Бұл әдіс эмпирияға емес, ықтималдылыққа негізделеді. Спекулятивті ойлау тәжірибесі ғылыми-фантастикалық мәтіндермен, футурологиялық модельдермен, концептуалды өнермен және технологиялық сценарийлермен тоғысады [65]. Бұл – антропологияны тек тіршілік жайлы ғылым емес, мүмкін тіршіліктің философиясы ретінде қарастыру жолы.

Адамның постантропоцентристік моделдері: Спекулятивті антропология адам ұғымының шекарасын қайта қарастырады. Мұндағы басты идея – адамды тек биоәлеуметтік субъект ретінде емес, постгуманистік, гибриді, кибернетикалық, тіпті техноорганикалық болмыс ретінде қарастыру. Бұл тұрғыда киборг, биоинженерлік түрленген адам, жасанды интеллектпен біріктірілген субъект (мысалы, нейроинтерфейсті қолданушы) – болашақтың тек гипотетикалық объектілері емес, мәдениет субъектілері ретінде зерттеледі. Мұндай болмыстардың мәдени практикасы, тілдік формалары, эстетикалық жүйелері, ритуалдары, тіпті мифтері де мүлдем басқа логикаға ие болуы мүмкін. Осы жаңа логиканы болжау – спекулятивті антропологияның өзегі.

Мәдени кеңістік ретінде болашақ: фантастика – теориялық дереккөзі.

Ғылыми-фантастикалық әдебиет пен кино – тек өнер емес, мәдени гипотезалар лабораториясы. У.Ле Гуин, Ф.Герберт, О.Батлер, К.Стэнли Робинсон сынды авторлар құрған мәдениет модельдері – бұл тек сюжеттер емес, теориялық-антропологиялық модельдер. Мысалы:

- Ле Гуиннің «The Dispossessed» романындағы анархистік қоғам — әлеуметтік ұйымның альтернативті формасы;
- Батлердің «Parable of the Sower» экожүйелік құлдырау мен мистикалық сенімнің түйісуі — жаңа мәдени этиканың моделі;
- «Black Mirror» эпизодтарында технологиялық агенттікпен әрекеттесетін индивид — болашақ субъективтіліктің метафорасы.

Мұндай туындыларда ұсынылған болашақ қоғамдар, ритуалдар, эстетика, тіл, эмоция – антропологиялық интерпретацияға сұранып тұрған жаңа мәдени жүйелер.

Болашақтың археологиясы және мәдени жобалау: спекулятивті антропология болашақ қоғамның археологиясын ойша құрумен айналысады, яғни, уақытша кері қарап емес, алға қарап, қазірден келешекке дейінгі мәдени өзгерістердің ізін бейнелейді [66]. Бұл – мәдениеттанудың тек сипаттаушы емес, жобалаушы функциясын оятады. Бұл жобалау бірнеше бағытта көрініс табады:

- Спекулятивті дизайн: Қоғамның болашақ утилитарлық және символикалық заттарын жасау;

- Технофольклор: Болашақтағы миф, аңыз, магиялық ойлау формаларын елестету;

- Этикалық тестілеу: Жаңа технологиялық немесе биологиялық мәдениеттердің әлеуетті моральдық салдарын зерттеу.

Сын және мәдени мүмкіндіктер: Спекулятивті антропология қазіргі әлемді де терең түсінуге мүмкіндік береді. Болашақ туралы елестету – бүгінгі мәдени құрылымдарды сынаудың және олардың ішкі қайшылықтарын ашудың тәсілі. Бұл бағыт:

- Экологиялық катастрофаға жауап ретінде пайда болатын мәдени трансформацияларды;

- Сандық гегемония жағдайындағы субъективтіліктің күйін;

- Болмыстың алгоритмденуі мен эмоцияның цифрлануын – мәдени сын тұрғысынан талдайды.

Спекулятивті антропология – бұл мәдениетті болмыстың бірден-бір формасы емес, оның мүмкін кодтарының бірі ретінде қарастыру. Бұл бағыт адам туралы ілімнің шекарасын тек кеңейтіп қоймай, оның онтологиялық мәнін тереңдетеді. Спекуляция – ойлау еркіндігі ғана емес, жауапкершілікпен елестету өнері.

Қазақтың болашақтағы болмысы: патриархалды қоғамнан постгуманистік қоғамға дейін.

Қазақ қоғамы дәстүрлі түрде патриархалды, ауылдық тұрмысқа негізделген, табиғатпен және физикалық еңбекпен тығыз байланыста болған. Бірақ спекулятивті антропология тұрғысынан қарағанда, бұл қоғамның болашақтағы мүмкіндіктері әлдеқайда күрделі және санқырлы болмақ. Мысалы:

➤ Киборг-дәстүрші: Болашақта, технология мен биологияның тоғысқан кезеңінде, қазақтың ұлттық дәстүрлері мен мәдениетінің «цифрлық көрінісі» пайда болуы мүмкін. Мысалы, қазақтың дәстүрлі шежіресін сақтау үшін арнайы жасалған киборг немесе нейроинтерфейстің көмегімен адам өзінің арғы ата-бабалары туралы ақпаратты тікелей жүйке жүйесі арқылы меңгере алады. Бұл өз кезегінде қазақтың рухани мұрасын цифрлы форматта сақтау және тарату жолдарын өзгертуі мүмкін. Технологияның дамуы қазақтың дәстүрлерін қалай сақтап қалуға болатынын жаңаша сұрақ ретінде қояды.

➤ Қазақтың болашақтағы киімі мен символикасы: Қазақ халқының ұлттық киімдері мен қолөнеріндегі бейнелер, әсіресе алтынмен әшекейленген, қошқар мүйізді өрнектер болашақта жаңа формада дамуы мүмкін. Мысалы, 3D баспа технологиясы арқылы жасалған киімдер немесе сандық киімдер, қазақтың ұлттық киімінің символикалық мазмұнын сақтай отырып, заманауи адамның қажеттіліктеріне сай адаптациялануы мүмкін. Бұл – қазақтың материалдық мәдениетінің жаңа формада өмір сүруі.

Қазақтың болашақтағы тілдік тәжірибесі: Генетикалық тілдік кодтар

Қазіргі таңда қазақ тілінің мәртебесі, оның болашағы туралы талқылаулар жиі орын алады. Спекулятивті антропология тұрғысынан алсақ,

тілдің болашағы тек ұлттың мәдениетін ғана емес, адам болмысын да қайта анықтауы мүмкін.

Генетикалық код және тіл: Спекулятивті тұрғыдан елестетсек, болашақта адамның генетикалық коды мен тілдік жүйесі біртұтас болып, өзара тығыз байланыс орнатуы мүмкін. Мысалы, адамның нейробиологиялық жүйесі арқылы тікелей тіл үйрену немесе генетикалық өзгерістер арқылы адамның тілдік қабілеттері дамуы ықтимал. Мұндай жағдайда қазақ тілі өз формасын сақтап, бірақ жаңа технологиялық құралдар мен генетикалық әдістер арқылы кез келген адамға тіл үйрету, оның мәдени құндылықтарын меңгерту мүмкіндігі пайда болуы мүмкін. Бұл тілдің болашақтағы эволюциясын және оның мәдени салдарын жаңа көзқарас тұрғысынан қарастыруды қажет етеді.

Қазақтың болашақтағы рухани әлемі: Мифология мен техниканың синтезі

Қазақ мәдениетінде мифтер, аңыздар мен рухани тәжірибелер ерекше орын алады. Спекулятивті антропология контекстінде қазақтың рухани әлемі де жаңаша форматта қарастырылуы мүмкін:

➤ *Техно-мифология:* Мысалы, қазақтың мифологиялық бейнелері – қошқар мүйіз, жылқы, қыран – болашақта жаңа технологиялармен байланысты символдар мен архетиптерге айналуы мүмкін. Бұл мифтер адам мен машинаның арасындағы шекараларды көрсететін жаңа психологиялық және рухани деңгейлерде тіршілік етуі ықтимал. Әлеуметтік желілерде, виртуалды кеңістікте қазақтың мифологиялық бейнелері жаңа мәдени нысандар ретінде пайда болуы мүмкін. Бұл мифтер кибернетикалық рухани тәжірибеге айналып, жаңа діни немесе рухани ағымдарға ұласуы мүмкін.

➤ *Ритуалдар мен технология:* Қазақтың дәстүрлі жылқы бағып, көшіп-қонуы сияқты ритуалдары болашақта цифрлы технологиялар арқылы трансформациялануы мүмкін. Мысалы, болашақта көші-қон немесе мәдени шаралар виртуалды кеңістікте өткізілуі мүмкін. Мысалы, Наурыз мейрамы мен киіз үй дәстүрі жаңа форматта, арнайы құрылған виртуалды әлемде жүзеге асып, әркім өзінің ұлттығы мен мәдениетін цифрлы түрде сезініп, қайта жаңғырта алады.

Қазақтың болашақтағы экологиялық сана-сезімі: Экоспекуляция.

Қазіргі уақытта экология мәселелері адамзаттың болашағы үшін өте өзекті болып отыр. Спекулятивті антропология осы мәселеге де жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Қазақ халқының табиғатпен тығыз байланысы мен экологиялық көзқарасын болашақта қалай қайта қарастыруға болатынын елестетейік.

Экологиялық цифрлық әлем: Қазақ халқының далада өмір сүруі, табиғатпен үйлесімді тіршілік етуі болашақта цифрлы технологиялар арқылы жаңа деңгейге көтерілуі мүмкін. Мысалы, экологиялық жобалар мен ауыл шаруашылығы технологияларын цифрлы кеңістікке енгізу арқылы табиғатты қорғау мен оны басқарудың жаңа тәсілдері пайда болуы ықтимал. Бұл – дәстүрлі экологиялық мәдениетті сақтап қалу мен болашақта оның қалай дамуын жобалаудың жаңа мүмкіндігі [67].

Спекулятивті антропологияның қазақ мәдениетімен байланысы – бұл қазақтың мәдениеті мен руханиятының болашақтағы даму бағытын түсіну үшін жаңа көзқарас ұсынатын маңызды алаң. Технологиялар мен мәдениет арасындағы байланыс, экология, тіл мен дәстүр – барлық осы тақырыптар жаңа ғылыми-практикалық жобалар мен мәдени зерттеулер үшін зор мүмкіндіктерді ашады. Бұл зерттеулер қазақ мәдениетінің болашақта қандай формада өмір сүретінін, қандай әлеуметтік және рухани өзгерістерге ұшырайтынын, мәдениет пен технологияның синтезін түсінуге мүмкіндік береді.

2) ПОСТГУМАНИЗМ – бұл адам болмысының шекараларын, адамның табиғи, биологиялық шектеулерін тексеріп, олардың үстінен шығатын жаңа мүмкіндіктерді зерттейтін философиялық ағым. Постгуманизмнің басты идеясы адам мен технология, адам мен машина арасындағы шекараның жойылуы және адамның трансценденциясы (яғни, өзінің шектелген болмысынан асып шығуы). Бұл бағыт болашақтағы адамның дамуы мен оның кибернетикалық, биотехнологиялық және жасанды интеллектпен бірігу мүмкіндіктерін терең зерттейді.

Постгуманизмнің негізгі идеялары:

- Адам мен технология арасындағы шекараның жойылуы: Постгуманизм адамның табиғи денесін трансформациялауды, оның физикалық және когнитивті мүмкіндіктерін технологиялар арқылы кеңейтуді көздейді. Мысалы, қазіргі заманғы киборгтар, нейроинтерфейстер, жасанды интеллектпен бірігу – бұл адамның өз табиғатынан шығып, жаңа болмысқа айналуының бір көрінісі.

- Адамның трансценденциясы: Адам тек биологиялық тіршілік иесі болудан гөрі, технологиялық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы өзінің шекараларын кеңейтеді. Мұнда адам өзінің физикалық және психикалық шектеулерін жеңу, жаңа деңгейде болмысты қабылдау мүмкіндігіне ие болады.

- Өмірдің және ақыл-ойдың цифрлануы: Жасанды интеллект, роботтар, нейробиотехнологиялар мен генетикалық инженерия арқылы адам өзінің сана-сезімін (ақыл-ойын) цифрлық әлемге көшіруі мүмкін. Бұл ұғым көбінесе «сананың цифрлануы» немесе «цифрлы трансценденция» деп аталады.

Постгуманизм және қазақ мәдениеті

Технология мен адам арасындағы шекараның жойылуы: Қазіргі заманғы киборгтар немесе нейроинтерфейстер (адам мен компьютер арасында байланыс орнататын құрылғылар) постгуманизмнің практикалық үлгісі бола алады [68]. Мысалы, «киборг» ұғымын қолданатын адамдар биологиялық денелеріне жасанды құрылғылар мен жүйелерді қосып, өздерінің мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мысалы, көзі көрмейтін адамға көру қабілетін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беретін нейроинтерфейс технологиялары адамның биологиялық шекарасын жеңеді. Сонымен қатар, постгуманизм тұрғысынан қарағанда, осы технологияларды қолдану арқылы адамның дәстүрлі түсінігіндегі «адам» ұғымы өзгеріп, жаңа болмыс, яғни

кибернетикалық адам пайда болады. Бұл болашақ қоғамда адамның физикалық және когнитивті шектеулері жоғалып, адам мен технологияның біртұтас әлемі құрылады.

Адамның трансценденциясы: Адамның шектелген болмысын жеңу – бұл постгуманизмнің негізгі мақсаты. Мұнда сөз тек биологиялық денені өзгерту ғана емес, адамның өзі технологиямен бірігуі мен цифрлы кеңістікте өмір сүру мүмкіндіктерін қарастыру туралы болып отыр. Мысалы, адам өзінің сана-сезімін немесе жадын цифрлық жүйелерге көшіру арқылы болашақта мәңгілік өмір сүре алады ма? Мұндай идеялар бүгінгі күннің фантастикасы сияқты көрінгенімен, постгуманизмнің ұстанушылары бұл мүмкіндікті жақтайды. Мысалы, кейбір футуристік жобаларда адамның санасы жасанды интеллектке көшіру арқылы ол цифрлы кеңістікте өмір сүруін жалғастыра алады. Мұндай концепцияларға Курт Циммерманның «сананың цифрлануы» идеясы жатады, яғни адамның өмірі мен ақыл-ойы компьютерлік жүйелерде сақталып, оның жеке тұлғасы мәңгілікке сақталады.

Қазақ мәдениетінің постгуманизмге ықпалы: Қазақ мәдениетінде құдайлық болмыс, табиғатпен үйлесім және жан мен тәннің бірлігі сияқты ұғымдар көп кездеседі [69]. Постгуманизм тұрғысынан бұл құндылықтар жаңа технологиялармен байланыстырылып, адамның табиғатпен үйлесімділігіне жаңа мән беруге болады. Мысалы, қазақ мәдениетіндегі жануарлармен байланысты рухани сенімдер, дәстүрлі табиғатқа құрмет постгуманистік қоғамда адамның экологиялық жауапкершілігін арттыруда негіз бола алады. Ал қазақтың құтты қоныс немесе рухани орнықтылық деген ұғымдары постгуманистік тұжырымдармен біріге отырып, адам болмысының табиғатпен үйлесімділігін сақтап, жаңа технологиялық мүмкіндіктерді пайдалануға болады. Бұл технологиялар адамның денесін өзгерту арқылы ғана емес, сонымен бірге адамның рухани деңгейін көтеруге бағытталып, жаңа мәдени формаларға жол ашуы мүмкін. Яғни, постгуманизм – адамның өз табиғатынан асып шығуы, дене мен сана арасындағы шекаралардың жойылуы. Бұл ұғымды қазіргі қазақ мәдениеті мен болашақтың технологиялық жетістіктерімен байланыстыру арқылы біз адам болмысының жаңа деңгейлерін, жаңа өмір нысандарын зерттей аламыз. Қазіргі таңдағы киборгтар мен нейроинтерфейстерден бастап, адам санасының цифрлық кеңістікке көшірілуіне дейінгі мәселелер – бұл постгуманизмнің болашақтағы негізгі сұрақтары болып табылады.

3) Цифрлық мәдениет теориясы. ХХІ ғасырдың екінші онжылдығынан бастап адамзат баласы бұрын-соңды болмаған қарқынмен цифрлық кеңістікке көшіп, жаңа мәдени ортада өмір сүре бастады [70]. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуы, интернет пен әлеуметтік желілердің күнделікті өмірге енуі – адам болмысының, танымының және мәдени тәжірибесінің түбегейлі өзгеруіне алып келді. Осы өзгерістерді түсіну мен пайымдаудың жаңа теориялық негізі ретінде цифрлық мәдениет теориясы қалыптасты. Бұл теория цифрлы кеңістікте пайда болған және дамып жатқан жаңа мәдени формалар мен тәжірибелерді талдаудың заманауи үлгісі болып табылады.

Цифрлық мәдениет ұғымы және оның ерекшеліктері

Цифрлық мәдениет дегеніміз – адамзаттың цифрлық технологиялармен (интернет, әлеуметтік медиа, виртуалды және кеңейтілген шындық, жасанды интеллект, т.б.) өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасқан жаңа мәдени формалар, практикалар мен дискурстар жиынтығы. Бұл – дәстүрлі мәдениеттің электрондық көшіруі емес, керісінше, жаңа болмыстық және символдық құрылым.

Цифрлық мәдениеттің басты ерекшеліктері:

- **Интерактивтілік** – тұтынушы тек қабылдаушы емес, сонымен қатар өндіруші де (prosumer).
- **Фрагменттелген құрылым** – тұтас нарративтер мен эпостардың орнына қысқа, үзінділерге негізделген формалар басым.
- **Көпмодальділік** – мәтін, бейне, аудио, графика секілді түрлі ақпарат тасымалдаушылардың синтезі.
- **Гибридтілік** – мәдени формалардың, стильдер мен дискурстардың араласуы.
- **Цифрлық бірегейлік** – адамның өзін цифрлы ортада танытуы, оның сандық аватары, профилі, аккаунты арқылы өмір сүруі.

Цифрлық мәдениеттің теориялық негіздері

Цифрлық мәдениетті зерттеуде бірқатар ғылыми бағыттар мен концепциялар өзара тоғысады. *Кибермәдениет теориясы* (Cyberculture Studies). Кибермәдениет зерттеушілері виртуалды кеңістікті өзіндік мәдени жүйе ретінде қарастырады. Пьер Леви «киберкеңістікті» ұжымдық интеллект пен гипермәтіндік болмыстың жаңа формасы ретінде сипаттайды. Бұл кеңістікте мәдени ақпарат сызықты түрде емес, желілік құрылымда таралады [71].

Медиамадениет теориясы (М. Маклюэн). Маклюэннің «Медиа – бұл хабардың өзі» деген қағидасы цифрлық медианың мазмұннан гөрі, оның формасы мәдени сана мен қабылдауға көбірек әсер ететінін көрсетеді. Цифрлық ортада коммуникация тек ақпарат жеткізуші ғана емес, мәдениетті жасаушы күшке айналады.

Постгуманизм мен цифрлық субъективтілік (К. Хейлс, Д. Харауэй). Бұл бағытта цифрлық мәдениет адам болмысының, жынысының, тұлғалық шекарасының қайта құрылуына ықпал етеді. Адамның цифрлық аватары мен әлеуметтік желідегі болмысы – «жаңа субъективтілік» формасы ретінде қарастырылады. Бұл жерде «адам» ұғымының өзі көпқабатты және өзгермелі болмысқа айналады.

Цифрлық кеңістіктегі мәдени формалар

Цифрлық фольклор және мем мәдениеті: Цифрлық ортада дәстүрлі фольклордың элементтері жаңа формада жаңғырады: мемдер, вирустық бейнелер, TikTok трендтері – бұлар қазіргі заманғы халық ауыз әдебиетінің жаңа нұсқалары ретінде қарастырылуы мүмкін.

Цифрлық ритуалдар: виртуалды кеңістікте мәдени ритуалдар да өзгереді. Мысалы, жаназа, дұға, құран оқуды онлайн режимде өткізу, Story арқылы марқұмға дұға жасау – бұл цифрланған сакралды тәжірибелер.

Аватарлар мен цифрлық тұлғалар: Цифрлық мәдениетте әрбір адам бірнеше «болмысқа» ие болуы мүмкін: жеке өмірдегі «Мен», әлеуметтік желідегі «Мен», аватарлық «Мен» – бұл субъектінің көпқабатты болмысы.

NFT, метаверс, виртуалды өнер: Бүгінгі таңда өнер де цифрлық сипат алды, суреттер NFT түрінде сатылып, көрмелер метаверсте ұйымдастырылады. Бұл – эстетикалық тәжірибенің цифрлануы [72].

Қазақ мәдениетінің цифрлық кеңістіктегі жаңа формалары

Қазақ мәдениетінің дәстүрлі элементтері де цифрлық кеңістікте жаңаша сипат алуда:

- Домбыра флешмобтары – ұлттық аспап виртуалды челленджер арқылы насихатталады (мысалы, «Көңіл толқыны» TikTok тренді);
- Қазақы аватарлар – ұлттық киім киген цифрлық кейіпкерлер арқылы өзін таныту;
- Қазақ фольклорының TikTok-қа бейімделуі – бір минуттық ертегі, эпос үзінділері, жыр айту;
- Online Наурыз – ұлттық мерекенің виртуалды платформаларда тойлануы, т.б.

Цифрлық мәдениет теориясы бүгінгі заманның мәдени трансформациясын түсіндірудің ең өзекті бағыттарының бірі. Ол виртуалды кеңістікте қалыптасып жатқан жаңа мәдени формаларды, адамның цифрлық болмысын, ақпаратпен қарым-қатынасын және ритуалдар мен дәстүрлердің трансформациясын зерттеуге мүмкіндік береді [73].

Қазақ мәдениеті де бұл үдерістің шетінде емес. Керісінше, өзінің бай фольклорлық, ритуалдық және көркемдік әлеуетін цифрлық кеңістікке бейімдей отырып, жаңа формада жаңғыруда. Бұл – қазақ мәдениетінің постцифрлық кезеңге бейімделуінің, тіршілігін сақтауының және жаңа аудиториямен диалог орнатуының белгісі.

4) Медиаантропология – қазіргі заманғы мәдениетті ақпараттық технологиялар арқылы түсіндіруге бағытталған жаңа ғылыми сала. Бұл бағыт адамның медиамен қарым-қатынасын, медиа құралдарының күнделікті өмір мен ойлау жүйесіне қалай әсер ететінін, мәдени нормалар мен символдарды қалай өзгертіп жатқанын зерттейді. Яғни, медиаантропология «ақпарат тарататын құралдар» дегеннен әлдеқайда кеңірек: ол медиа құралдарын мәдениетті қалыптастыратын күш, әлеуметтік шындықты өндіретін орта ретінде қарастырады. Мәселен, бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет тек ақпарат көзі емес, адамның өзін таныту, қоғаммен байланысу, дәстүр мен тарихқа қатынас орнату жолына айналды. Әлеуметтік желілер арқылы адамдар тек сөйлеспейді – олар өзін көрсетеді, мәдени ұстанымдарын білдіреді, символдарды бөліседі, яғни мәдениет жасайды.

Ақпараттық технологиялар мәдени құрылымдарға қалай әсер етеді?

Біріншіден, медиа құралдары уақыт пен кеңістік ұғымын өзгертіп жатыр. Бұрын мәдени ритуалдар белгілі бір орта мен мезгілге тәуелді болса (мысалы,

беташар, құдалық, ас беру), енді олар Zoom немесе Instagram арқылы кез келген жерде жүзеге аса береді. Бұл дәстүрлі мәдени тәжірибенің цифрлы кеңістікке бейімделуін білдіреді.

Екіншіден, медиа адамның есте сақтау тәсілін өзгертті. Бұрын ата-бабалар шежіресін жатқа айтатын, қазір оны Google мен YouTube-та іздейді. Жеке ес пен ұжымдық жады енді бұлтты (облоко) серверлерде, әлеуметтік желілер архивінде сақталады. Бұл – мәдениеттің жаңа жады формасы.

Үшіншіден, медиа адам болмысының сан қырлы көрінісін жасайды. Әлеуметтік желілерде әр адам өзін түрлі қырынан көрсетеді: жеке өмірдегі «Мен», онлайндағы «Мен», аватар не профиль арқылы таныстырылатын «Мен». Бұл – медиабірегейлік (медиаидентичность) деп аталады. Мұндай күрделенген болмыс – қазіргі мәдени субъектінің белгісі.

Қазақ мәдениетінің медиалануы. Қазақ мәдениеті де медианың ықпалына бейімделіп келеді. Мысалы, домбыра шерту флешмобтары YouTube пен TikTok-та кең таралып, жастар арасында ұлттық аспапқа қызығушылықты арттырып отыр. Қазақы жырлар мен ертегілер әлеуметтік желілерде қысқа әрі тартымды бейнелер түрінде қайта жаңғыруда. Салт-дәстүр рәсімдері (беташар, құран оқыту, шілдеhana) онлайн форматта өтіп, дәстүрдің виртуалды өмірі пайда болуда. Мемдер мен әзіл арқылы қазақы тұрмыс, сөз оралымдары, мақал-мәтелдер жаңаша мәнге ие болып жатыр [74]. Бұл құбылыстар қазақ мәдениетінің медиада қалай «өмір сүріп» жатқанын көрсетеді. Яғни, қазақ мәдениеті тек сақталмай, жаңа пішінде өрістеп, өз өмірін жалғастыруда. Медиаантропология бізге қазіргі әлемде мәдениетті қалай түсініп, қалай сезініп, қалай жасап жатқанымызды зерттеуге көмектеседі. Ақпараттық технологиялар – жай ғана құрал емес, олар мәдени мағына, ритуал, жады, болмыс пен қатынас қалыптастырады. Қазақ мәдениеті де бұл үдерістен шет қалмай, цифрлық әлеммен үндесуге тырысып жатыр. Бұл – тек бейімделу ғана емес, жаңа формада жаңғыру мен жалғасудың үлгісі. Медиаантропология осындай өзгерістерді түсінудің кілті бола алады.

5) Неоэволюциялық теориялар – XX ғасырда мәдени антропология мен әлеуметтану саласында дамыған маңызды бағыттардың бірі. Бұл теориялар адамзат қоғамының даму жолын үздіксіз эволюциялық өзгерістердің нәтижесі ретінде түсіндіреді. Егер классикалық эволюционизм (XIX ғ.) қоғамды «төменнен жоғарыға» қарай дамиды деп сызықтық жолмен түсіндірсе, неоэволюциялық бағыт бұл көзқарасты жаңаша пайымдайды: қоғам біржақты емес, күрделі әрі көп факторлы өзгерістер арқылы дамиды.

Неоэволюция дегеніміз не? Неоэволюция – қоғам мен мәдениеттің дамуын биологиялық, әлеуметтік және технологиялық өзгерістердің өзара әрекеті арқылы түсіндіруге тырысатын теориялық тұжырым. Бұл бағыт табиғи орта, адам санасы, технология, еңбек құралдары, білім мен символдық жүйелердің бір-бірімен байланыста эволюциялық түрде өзгеріп отыратынын мойындайды. Мұнда басты идея – адамзат табиғи тіршілік иесі ретінде ғана емес, мәдениет жасаушы ретінде де үздіксіз дамиды. Осы дамудың негізгі екі түрі бар: биомәдени эволюция және техномәдени эволюция.

Биомәдени эволюция – адам биологиясы мен мәдениетінің өзара ықпалдасу арқылы қатар дамуы. Яғни, адамның генетикалық (биологиялық) дамуы мен оның мәдени тәжірибесі бір-біріне әсер етіп отырады.

Мысалы:

- Адамның миының үлкеюі – күрделі тіл жүйесін меңгеруге, абстрактілі ойлауға мүмкіндік берді;
- Отты пайдалануды үйрену – ас қорытудың өзгеруіне, жақ құрылымының жеңілдеуіне алып келді;
- Әлеуметтік қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың дамуы – ми құрылымының «әлеуметтік» функцияларын жетілдірді (эмпатия, моральдық сезім, ұят т.б.).

Биомәдени эволюция мәдениеттің биологиялық тіршілікпен үзілмес байланыста екенін көрсетеді. Адам – тек табиғи жаратылыс емес, мәдени тіршілік иесі, ал мәдениет – адам эволюциясының ажырамас бөлігі.

Техномәдени эволюция – адамзат тарихындағы технологияның мәдени дамуға ықпал етуін сипаттайды. Адам жаңа еңбек құралдарын жасап, оларды қолданған сайын қоғам құрылымы, өмір сүру салты, таным және сенім жүйесі өзгере бастайды [75].

Мысалы:

- Ағаш құралдар → тас дәуірінен шығуға;
- Металл өңдеу → ауыл шаруашылығының дамуы, отырықшылықтың дамуына;
- Баспа станогы → білімнің таралуы, жаппай сауаттылыққа;
- Бу двигателі → индустриалдық қоғам, урбанизацияға;
- Интернет пен жасанды интеллект → постиндустриалдық және ақпараттық қоғамның дамуына әкелді.

Технология – тек еңбек процесін жеңілдетіп қана қоймайды, ол адамның дүниені түсіну тәсілін, құндылықтар жүйесін, ритуал мен мифологияны, тіпті уақыт пен кеңістікті қабылдауын өзгертеді. Техномәдени эволюция – мәдениетті құралдар арқылы жасалған тәжірибе ретінде сипаттайды.

Қазақ мәдениеті де биомәдени және техномәдени эволюция үдерістерімен дамыды.

Биомәдени мысал:

- Көшпелі өмір салты адамның физикалық дағдыларын (атқа міну, аңшылық) дамытып, бұл тәжірибе ұлттық би, жыр, эпос және киім үлгілеріне әсер етті;
- Қоршаған табиғатпен тығыз өмір сүру – астрономиялық таным мен экологиялық тәртіпті (мысалы, төрт түлікке қатысты ырымдар) туғызды.

Техномәдени мысал:

- Темір өңдеу өнері (зергерлік, қару-жарақ) – қазақтың әскери мәдениетін, символикалық ойлауын (мысалы, найза мен қылыштың киелілігі) қалыптастырды.

Қазіргі ақпараттық технологиялар – қазақ тіліндегі контенттің, әдебиеттің және салт-дәстүрлердің жаңа медиада қайта өркендеуіне себеп болып отыр.

Неоэволюциялық теориялар қазіргі мәдени антропологияда адамзаттың даму жолын біртұтас, күрделі, көп деңгейлі үдеріс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Биомәдени және техномәдени эволюциялар – адам мен мәдениеттің табиғи және жасанды ортада бірлесіп дамуын сипаттайды. Wikipedia. (n.d.). Әлеуметтік-мәдени эволюция – неоэволюционизм арқылы біз тек өткенімізді түсініп қана қоймай, қазіргі және болашақ мәдени өзгерістерді де болжап, жаңа антропологиялық әдістерге жол аша аламыз.

Әдіснамалық ерекшеліктері

САНДЫҚ ЭТНОГРАФИЯ (DIGITAL ETHNOGRAPHY)

Мазмұны: Сандық этнография – бұл цифрлық технологиялар мен интернеттегі кеңістіктерді этнографиялық зерттеудің жаңа тәсілі. Ол дәстүрлі этнографияның әдістерін (бақылау, сұхбат, контекстуалды талдау) онлайн ортада қолдануға бағытталған.

Қолданылуы:

- Әлеуметтік желілердегі қауымдастықтарды зерттеу (мысалы, Reddit, Instagram, TikTok);
- Виртуалды әлемдер мен онлайн ойындардағы мәдени тәжірибелерді талдау (мысалы, *Second Life*, *Minecraft*);
- Цифрлық белсенділік арқылы тұлғалық бірегейліктің қалай құрылатынын зерттеу (мысалы: аватарлар, никнеймдер, виртуалды ритуалдар).

Артықшылықтары:

- Қатысушылармен шекарасыз байланыс орнату;
- Реалды уақыттағы мәдени динамиканы бақылау;
- Архивтелген онлайн деректерге қол жеткізу (мысалы: форум жазбалары, YouTube пікірлері).

ИНТЕРАКТИВТІ АНАЛИЗ

Мазмұны: Интерактивті анализ – кибермәдениеттегі процестерді тек бақылап қана қоймай, сол процестерге тікелей қатысу, олардың ішкі логикасын ашып көрсету. Бұл тәсіл зерттеушіні тек сыртқы бақылаушы емес, белсенді қатысушы ретінде көреді.

Қолданылуы:

- Онлайн қауымдастықтарға белсенді қатысып, қатысушылармен коммуникация орнату;
- Киберкеңістіктегі мәдени кодтарды (мемдер, эмодзилер, визуалды тілдер) бірлесе түсіндіру;
- Машина мен адам арасындағы қарым-қатынасты (мысалы, chatbot, AI) қатысушы ретінде сынау.

Мысалы: Зерттеуші Discord-тағы футуристік қауымдастықта өз аватарын жасап, пікірталасқа араласу арқылы трансгуманистік идеялардың қалай қабылданатынын тікелей аңғаруы.

Диахронды және синхронды әдіс

Мазмұны: Бұл әдіс мәдени процестерді екі түрлі уақыттық перспективада зерттеуге негізделген:

- Диахронды: тарихи даму контекстінде, мәдени феномендердің уақыт ішіндегі эволюциясын түсіну.
- Синхронды: нақты бір тарихи сәттегі мәдени жағдайларды талдау.

Қолданылуы:

- Цифрлық мәдениеттің тарихи тамырларын анықтау (мысалы, киберпанктың 1980-жылдардағы әдебиеттен басталуы);
- Уақыт ішінде бір мемнің қалай өзгеріп, мағынасының қалай ауысқанын зерттеу;
- Қазіргі цифрлық практика мен дәстүрлі мәдени ритуалдарды салыстыру.

СПЕКУЛЯТИВТІ МОДЕЛЬДЕУ (Speculative Modeling)

Мазмұны: Бұл тәсіл болашаққа қатысты сценарийлер құра отырып, солардың мәдени-әлеуметтік салдарын түсінуге тырысады. Бұл — классикалық ғылыми болжаудан гөрі сыни қиялға (critical imagination) сүйенетін, «егер осылай болса ше?» деген сұраққа жауап іздейтін тәсіл.

Қолданылуы:

- Болашақтағы мәдени мутацияларды модельдеу (мысалы, жасанды интеллектпен үйлену ритуалдары);
- Постгуманистік қоғамда мораль, этика, бірегейлік қалай өзгереді деген спекуляция жасау;
- Болашақ қоғамдардағы өнер, миф, тіл қалай көрінеді деген сценарийлер құрастыру.

Мысалы: Зерттеуші 2100 жылы адам мен машина арасындағы неке салтының мүмкін ритуалын құрастырып, оның әлеуметтік-мәдени функциясын талдайды.

ЖҮЙЕЛІК САЛЫСТЫРУ (SYSTEMIC COMPARISON)

Мазмұны: Бұл әдіс әртүрлі мәдениеттердің болашақ туралы елестету, технологияға қатынасы, виртуалды кеңістіктегі өмір салттарын салыстырмалы тұрғыда талдауға бағытталған. Мақсат — ортақ трендтер мен мәдени спецификаларды анықтау.

Қолданылуы:

- Жапониядағы техно-шаманизм мен батыстағы киберфеминизмді салыстыру;
- Әлемнің әр түкпіріндегі жастардың виртуалды бірегейліктерін салыстыра отырып, глокализация феноменін ашу;
- Цифрлық өлім ритуалдары (виртуалды жерлеу, онлайн-қабірлер) әр елде қалай жүзеге асып жатқанын жүйелі түрде талдау.

ФУТУРОАНТРОПОЛОГИЯНЫҢ МАҚСАТТАРЫ МЕН МИССИЯСЫ

Футуроантропология — бұл мәдени антропология мен футурологияның түйіскен тұсынан туындаған жаңа ғылыми бағыт. Ол болашақ қоғамдардың мәдени, этикалық және онтологиялық құрылымдарын зерттеуді мақсат етеді. Бұл салада классикалық этнография әдістері мен спекулятивті (болжамдық) модельдеу тәсілдері ұштасып, болашақ адамзат болмысының күрделі формаларын түсінуге бағытталған теориялық-эмпирикалық платформа

калыптасады [76]. Футуроантропологияның негізгі миссиялары бірнеше өзекті ұстанымдар төңірегінде шоғырланған.

Болашақ мәдениеттердің логикасын түсіну: Футуроантропология болашақ қоғамдардың мәдени жүйелерін ішкі логикасымен пайымдауға ұмтылады. Яғни, бұл зерттеу бағыты болашақта қалыптасуы мүмкін құндылықтар жүйесі, символдық кодтар, ритуалдар мен моральдық нормалар қандай болатынын, олар қандай тарихи-әлеуметтік процестерден туындайтынын саралауға тырысады. Мұнда мәдениет тек өткеннің немесе қазіргінің феномені ретінде қарастырылмайды, керісінше, ол – болашақтағы адам болмысының да кілті. Болашақ мәдениеттердің логикасын тану арқылы біз қазіргі технологиялық, экологиялық және әлеуметтік өзгерістердің ықпалынан туындайтын жаңа мәдени архетиптерді болжай аламыз.

Адамзаттың алдағы онжылдықтардағы мүмкін болмыс формаларын болжау: Футуроантропология адам болмысының трансформациясын басты назарда ұстайды. Постгуманистік және трансгуманистік дискурстар аясында адам ұғымының өзі тұрақты категория емес екенін мойындай отырып, бұл бағыт адамзаттың мүмкін болмыс формаларын – цифрлық сана, гибридті тұлға, биотехнологиялық жетілдірілген организмдер, жасанды интеллектпен біріктірілген тұлғалар секілді нұсқаларын модельдейді [77]. Мұндай болмыс формалары дәстүрлі мәдениет жүйелері үшін түбегейлі жаңа сұрақтар тудырады: «жан» деген не? «Адам» кім? «Жыныс», «отбасы», «мәдени мұра» қандай формада өмір сүреді?

Технология мен мәдениеттің жаңа симбиозын түсіндіру: Цифрлық дәуірде технология тек утилитарлық құрал ғана емес, мәдени мағына жасаушы акторға айналды. Смартфон, жасанды интеллект, метаверс сынды технологиялар адамның күнделікті тәжірибесін ғана емес, оның дүниетанымын, әлеуметтік байланыстарын, тіпті эмоциялық құрылымдарын өзгертеді. Футуроантропология осы трансформацияны талдай отырып, технология мен мәдениеттің симбиотикалық байланысын түсіндіреді. Ол техномәдени мутациялардың терең семиотикалық, символдық және ритуалдық қабаттарын ашуға тырысады.

Цифрлық дәуірдегі мәдени мұра мен ұлттық кодтарды сақтау жолдарын ұсыну: Технологиялық модернизация жағдайында ұлттық кодтар мен мәдени мұраның трансформациясы өзекті мәселе болып отыр [78]. Цифрлық кеңістік – жаһандық ықпалдастық пен дербестік арасында тепе-теңдік іздейтін алаң. Футуроантропология осы кеңістікте дәстүрлі мәдени формаларды сақтау мен қайта өндірудің жаңа жолдарын ұсынады. Бұл – фольклорды цифрландыру, қолданбалы өнерді метаверсте репрезентациялау, жасанды интеллект көмегімен эпикалық мәтіндерді қайта өңдеу сияқты тәжірибелер арқылы жүзеге асады. Яғни, футуроантропология – мәдени мұраны сақтау емес, болашақпен үндестірудің мәдени алгоритмдерін қалыптастыруға тырысады.

Жасанды интеллект пен биотехнологияға этикалық-мәдени негізде баға беру: Жаңа технологиялар адам өмірінің шекарасын кеңейтіп қана қоймай, этикалық дилеммалар тудырады. Бұл тек ғылыми-философиялық емес, мәдени мәселе де. Футуроантропология жасанды интеллект, гендік инженерия,

цифрлық сана сияқты феномендерді мәдени тұрғыда бағалай отырып, олармен байланысты этикалық кодекстерді қалыптастыруға ұмтылады. Бұл тәсіл тек «технологияны қолдануға бола ма?» деген сұрақпен шектелмейді, керісінше: «бұл технология адам мәдениетіне қандай символдық жүк әкеледі?», «ол қандай ритуалдар мен дәстүрлерді өзгертеді?» деген сұрақтарды алға тартады [79].

Футуроантропология – бұл болашақтың мәдениетіне көз тастайтын терең когнитивтік тәжірибе. Ол ғылыми қиял мен мәдени теорияны тоғыстыра отырып, болашақ адамзаттың болмысын, сенімдерін, тәжірибелерін және технологиямен өзара қатынасын түсіндіруге тырысады. Бұл бағыт мәдениеттанушыны болашақ архитектурасын жобалаушы, ал болашақ қоғамды – мәдени ритуалдар мен мағыналар жүйесі ретінде қарастырады. Демек, футуроантропология – мәдениет арқылы болашақты түсіну және болашақ арқылы мәдениетті қайта пайымдау амалы.

Футуроантропологияның қолданбалы салалары

Футуроантропология – мәдени өзгерістер мен технологиялық трансформацияларды болжау арқылы адамзаттың болашақтағы мәдени болмысын түсінуді мақсат ететін жаңа антропологиялық бағыт. Ол тек теориялық пайымдаумен шектелмей, мәдениет пен технологияның түйіскен тұсында пайда болатын күрделі мәселелерге нақты, қолданбалы шешімдер ұсынады. Бұл бөлімде футуроантропологияның білім беру, мәдени саясат, әлеуметтік инженерия және экологиялық менеджмент салаларындағы қолданбалы мүмкіндіктері терең түсіндіріледі.

Білім беру: цифрлық педагогика және мәдени кодтарды жеткізу: Футуроантропология білім беру саласында болашақ ұрпаққа ұлттық және жаһандық мәдени кодтарды жеткізудің жаңа, цифрлық формада жүзеге асатын жолдарын ұсынады [80]. Цифрлық педагогика – дәстүрлі мәдени элементтерді, мифтерді, символдарды, ритуалдарды заманауи технологиялар арқылы (мысалы, AR/VR, геймификация, метаверс платформалары) оқытуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл білім беру үрдісін креативті әрі интерактивті ете отырып, мәдени мұраны тек сақтау емес, оны жаңа формада қайта өндіру міндетін де атқарады. Сонымен қатар, болашақ ұрпақтың мәдени санасын жаңа заман талаптарына сәйкес бейімдеу арқылы оларды сындарлы, мәдени рефлексивті тұлға ретінде қалыптастыру көзделеді.

Мәдени саясат: ұлттық мәдениетті цифрлық форматта жаңғырту: Футуроантропология мәдени саясатқа цифрлық құралдар арқылы серпін береді. Жаһандану жағдайында мәдени мұра тек мұражай немесе мұрағат шеңберінде ғана емес, виртуалды кеңістікте де өмір сүруі қажет. Осы тұрғыда футуроантропология ұлттық мәдениетті ремедиациялау – яғни оны жаңа цифрлық медиаға бейімдеу, визуализациялау, кодтау арқылы жаңаша өмір сүру мүмкіндігімен қамтамасыз етеді. Мысалы, дәстүрлі музыка мен қолданбалы өнерді цифрлық платформалар арқылы көпшілікке тарату, ұлттық фольклор элементтерін цифрлық ойындар немесе NFT туындыларға айналдыру – болашақ мәдени саясаттың жаңа формалары ретінде көрінеді. Бұл

тәсіл мәдени мұраны жаһандық ақпарат ағынында жоғалтпай, керісінше оны тартымды әрі заманауи тілде сөйлетуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік инженерия: болашақ қоғам модельдерін жобалау: Футуроантропология – әлеуметтік инженериямен тығыз байланыста әрекет ететін сала. Мұндағы басты бағыт – болашақ қоғам құрылымдарын, әлеуметтік қатынастарды, мәдени нормалар мен рөлдерді теориялық және мәдени тұрғыда болжау әрі модельдеу [81]. Бұл тұрғыда цифрлық қауымдастықтар, виртуалды ритуалдар, постгендерлік немесе гибридік болмыстар сынды жаңа ұғымдар пайда болады. Әлеуметтік инженерия арқылы футуроантропология адам мен технология, жеке тұлға мен алгоритм, қоғам мен жасанды интеллект арасындағы байланыстарды мәдени тұрғыда зерттеп, жауапкершілік пен этикаға негізделген болашақ қоғамның концепцияларын ұсынады. Яғни, болашақ қоғам жай ғана технократиялық құрылым емес, мәдени мәндермен өрілген жоба ретінде қарастырылады.

Экологиялық менеджмент. Мәдениет пен экология арасындағы тепе-теңдік: Экология мен мәдениет – бір-бірінен алшақ екі жүйе емес, біртұтас адамзат болмысының ажырамас бөліктері. Футуроантропология экологиялық дағдарысты тек табиғи ресурстардың азаюы немесе климаттың өзгеруі ретінде емес, адамның табиғатпен қарым-қатынасындағы мәдени бұзылу ретінде де бағалайды. Сондықтан бұл салада экологиялық менеджментке мәдени-психологиялық және символдық тұрғыдан қарау қажет. Киелі жерлерге деген құрмет, табиғатқа табыну ритуалдары, қазақ мифологиясындағы табиғат бейнелері – барлығы да экосана қалыптастырудың мәдени негіздері болып табылады. Осыны негізге ала отырып, футуроантропология жасыл трансформацияны жүзеге асыруда мәдениетке арқа сүйеуді ұсынады. Мысалы, экотуризм мен жасыл архитектураны ұлттық болмыспен үйлестіріп, экожүйе мен мәдени код арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды міндетке айналады.

Футуроантропологияның қолданбалы салалары – бұл болашақты мәдени тұрғыдан басқару, бағыттау және бейімдеу механизмдері. Цифрлық педагогика арқылы мәдени кодтарды жеткізу, мәдени саясатта ұлттық мұраны цифрлық ортаға көшіру, әлеуметтік инженерияда болашақ қоғам формаларын модельдеу және экологиялық менеджментте мәдени экосананы қалыптастыру – осы саланың басты бағыттары [82]. Бұл тәсілдер футуроантропологияны жай ғана болашақ туралы теория емес, болашақпен жұмыс істейтін практикалық құрал ретінде тануға мүмкіндік береді. Демек, футуроантропология – адам мен мәдениеттің болашағын біртұтас жүйе ретінде ойлаудың жаңа парадигмасы.

Футуроантропология – бұл болашаққа бағытталған ойдың мәдени-гуманитарлық формасы. Ол дәстүрлі антропологияның әдіснамалық мұрасын сақтай отырып, заманауи технологиялық, цифрлық, биомедиялық және постгуманистік процестермен сұхбатқа түседі. Бұл ғылым болашақты болжамдамайды, оны түсіндіреді, яғни болашақ мәдениеттердің ішкі логикасын, символдық құрылымдарын, ритуалдық формаларын, технологиямен ара-қатынастарын мәдени контексте қайта пайымдайды. Футуроантропология адамның тек бүгінгі болмысына емес, ертеңгі

болмысына да жауапкершілікпен қарауға шақырады. Ол «Адам кім болады?» деген сұрақты тек биологиялық немесе технологиялық трансформация тұрғысынан емес, мәдени өздік, рухани мән, символдық кеңістік, этикалық шекаралар тұрғысынан қарастырады. Бұл – мәдени адам бейнесін болашақтағы ықтимал жағдайларда сақтап қалудың және қайта ойлаудың әрекеті. Сол себепті, футуроантропология – бұл ғылым ғана емес, мәдени жауапкершілік актісі. Ол жаһандық цифрлық трансформация дәуірінде адамзаттың тарихи жадын, ритуалдық тәжірибесін, символдық әлемін және рухани кодтарын жоғалтпай, керісінше жаңа кеңістіктерде қайта тірілтуге мүмкіндік беретін платформа. Футуроантропология арқылы біз болашақты «бөгде» немесе «белгісіз» ретінде қабылдамаймыз – оны мәдени сұхбат, ұжымдық қиял және адамзаттық сергектік кеңістігі ретінде көреміз [83]. Осылайша, футуроантропология – бұл адам мен мәдениеттің болашағын ойлаудың, жобалаудың және қайта елестетудің жаңа парадигмасы. Ол тек ғылым емес, сонымен қатар ақыл-ойдың, этиканың және мәдени интуицияның жаңа формасы. Бұл – ХХІ ғасырдағы антропологияның жауабы ғана емес, мәдени болашақты бірге құруға жасалған ұсыныс.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Футуроантропология ұғымының мәні неде?
2. Ол дәстүрлі антропология салаларымен қалай байланысады?
3. Болашақ қоғамды зерттеуде футуроантропологияның интегративті рөлі қандай?
4. Цифрлық қоғам феномені қалай сипатталады?
5. Виртуалды кеңістік мәдениет аренаcы ретінде қандай қызмет атқарады?
6. Цифрлық идентификацияның ерекшеліктері қандай?
7. Онлайн қауымдастықтардың жаңа әлеуметтік формация ретіндегі маңызы неде?
8. Символдық жүйелердің трансформациясы қандай мысалдар арқылы көрінеді?
9. Постгуманизмнің футуроантропологиядағы орны қандай?
10. Нейроантропология болашақ мәдениеттерді зерттеуде қандай маңызға ие?
11. Футуроантропологияның негізгі әдіснамалық ерекшеліктерін атаңыз.
12. Бұл бағыттың қазіргі заман үшін практикалық мәні қандай?

МӘДЕНИ ПСИХОЛОГИЯНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ: НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРДЫ ЖҮЙЕЛІ ТАЛДАУ

Мәдени психологияны терең зерделеудің жетінші кезеңінде зерттеуші үшін мәдени-психологиялық тұрғыдан ескерілетін негізгі принциптер мен тұжырымдамаларды кешенді әрі жүйелі түрде талдау аса маңызды. Бұл кезеңде психология мен антропология ғылымдарының тоғысатын тұстарын ашып көрсету – зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін бекіте түседі. Сондай-ақ, мәдениет пен жеке тұлға арасындағы өзара әрекет – статикалық

қатынас емес, керісінше, үздіксіз жүріп отыратын динамикалық үдеріс. Бұл үдерісте тұлғаның ішкі психологиялық құрылымдары мен мәдени ортадағы мәндік жүйелер тығыз байланысқа түсіп, бірін-бірі өзара қалыптастырып отырады. Сондықтан зерттеу барысында келесі қағидаларды ескеру қажет:

Мәдениет пен психиканың диалектикалық біртұтастығы

Мәдени психология «мәдениет пен психика бір-бірін құрастырады» деген постулатқа сүйенеді. Бұл тұжырым шын мәнінде онтологиялық және эпистемологиялық деңгейде маңызды [84]. Ол адамның ішкі психикалық процестері (мысалы, эмоция, когниция, мотивация) мен оның өмір сүріп отырған мәдени кеңістігі арасында тек біржақты ықпал емес, керісінше өзара құрылымдаушы қатынас бар екенін білдіреді. Яғни, психика мәдениетке «ыңғайлана салмайды», керісінше, мәдениет психика арқылы өмір сүреді, сонымен қатар, психика мәдениеттен туады. Бұл – диалектикалық, өзара әсерге ие.

Контекстік тәуелділік: Психиканың мәдени мағыналылығы

Негізгі идеясы: Психикалық құбылыстар – универсалды, тұрақты немесе табиғи құбылыстар емес; олар негізделген қатынас әрқашан мәдени контекске тәуелді. Бұл идеяның негізін қалаушылардың бірі – Ричард Шведер, сонымен қатар мәдени салыстырмалы психология өкілдері [85].

Мысалдар (қазақ мәдениетінен):

- «Ұят» категориясы қазақ мәдениетінде әлеуметтік бақылау мен өзін-өзі реттеу құралы ғана емес, терең экзистенциалдық өлшемге ие. «Ұят болады» немесе «ел-жұрт не дейді» деген сөз тіркестері тек тыйым емес, қоғамдық мораль мен ішкі рефлексияның бірлігін бейнелейді.
- «Ата-ананың разылығы», «ата-баба аруағының батасы» сияқты ұғымдар – мотивацияның трансценденттік (мәңгілікпен байланысқан) мәдени нұсқалары. Олар батыстық «индивидуалистік» мотивациядан өзгеше, әлеуметтік және метафизикалық жауапкершілікке негізделген.
- «Қонақжайлылық» феномені – эмоцияны білдірудің мәдени үлгісі. Қонақты күту барысында қазақтарда табиғи эмоция емес, мәдени сценарий бойынша эмоцияны ұйымдастыру байқалады: жүзден жылу көрсету, жайдары сөйлеу, «жақсы сөз – жарым ырыс» қағидасы.

Теориялық негізі: Шведердің айтуынша, эмоция, шешім немесе мотив мәдени мағынамен қапталған, сондықтан психиканы зерттеу – мәдени мағыналарды интерпретациялау болып табылады. Бұл контексте психиканың өзі – мәдени-символикалық өрістегі әрекет.

Құрылымдау механизмдері: Мәдениет психиканы «тудырады».

Негізгі идеясы: Мәдениет психиканы тек әсер ету арқылы ғана емес, оны құрылымдау, ұйымдастыру, реттеу арқылы құрастырады. Бұл тәсіл Джеймс Верч пен Лев Выготскийдің мәдени-тарихи психологиясында терең негізделген.

Құрал ретіндегі мәдени орта (қазақ тәжірибесінен):

➤ Салт-дәстүрлер – мәдениет тарапынан берілген когнитивтік құрылымдаушы жүйе. Мысалы, бата беру, жыр айту, айтыс, естірту, жоқтау,

беташар – бұлар тек эстетикалық форма емес, мәдени когниция мен эмоцияны реттеудің құралдары.

- Тілдік формулалар – психикалық реттеудің негізгі құрылымдары.
- Мысалы, «көңілге алма», «тәубе де», «бәрі Алланың ісі» – бұл сөздер эмоциялық күйді реттеп, субъектінің ішкі уайымын мағыналық жүйеге көшіреді.

Тіл, символ және әлеуметтік практика:

- Қазақ мәдениетінде тіл – ұғымдардың символдық рәмізі ғана емес, жеке тұлғаның когнитивтік схемасын қалыптастыратын күш. «Ар», «намыс», «қасиет», «ырыс», «көз тию» сияқты ұғымдар арқылы адамның дүниетанымы ғана емес, ішкі психикалық құрылымдары қалыптасады.

- Әлеуметтік тәжірибеде эмоция мен ой нақты символикалық формалар арқылы жүзеге асады. Мысалы, шашу – қуаныш эмоциясының мәдени формасы, жоқтау – қайғыны мәдени код арқылы білдіру тәсілі.

Практика арқылы психика:

- Бала кішкентайынан тірі ритуалдық тәжірибе ішінде өседі: «сүндет той», «тұсаукесер», «қырқынан шығару» – бұлар баланың өзін, дүниені және басқаларды түсінуін сценарийлік-когнитивтік жүйе ретінде қалыптастырады.

- Мақал-мәтелдер – бұл да бір жағынан когнитивтік қысқаша сценарийлер. Мысалы, «Ашу – дұшпан, ақыл – дос», «Бірлік болмай, тірлік болмас» – мұндай құрылымдар адамның эмоционалды реакциясын басқаруға көмектеседі.

Диалектикалық қатынас дегеніміз не? Диалектика – қарама-қарсылықтар мен өзара құрылымдаушы элементтердің бірлігі. Бұл контексте:

- Психика мәдени тәжірибенің ішкіленуі (интериоризациясы) арқылы қалыптасады;
- Ал мәдениет адамның психикалық әрекеті мен мағыналық қатысуы арқылы өмір сүреді, жалғасады және өзгеріп отырады.

Clifford Geertz айтқандай, *«адам – өзі тоқып шыққан мәдени мағыналар торында шырмалған жан»*. Қазақ мәдениетінде бұл ой «Жақсы сөз – жарым ырыс» немесе «Сөз сүйектен өтеді» деген тіркестермен үндес.

Психоаналитикалық тәсілдерді мәдени контекстте қайта қарау

Психоанализ классикалық түрде батыстық, еуроцентрлік психологиялық модельдер негізінде дамыды. Алайда XX ғасырдың ортасынан бастап бірқатар антропологтар (А.Кардинер, Г.Рохайм, Б.Малиновский) психоаналитикалық категориялардың әмбебаптығына күмән келтіріп, оларды мәдени контекстте қайта қарау қажеттілігін ұсынды [86]. Бұл бағыт – психоаналитикалық антропология деп аталып, психикалық құрылымдар мен мәдени институттар арасындағы өзара байланысты интерпретациялауға ұмтылды.

Super-ego-ның мәдени релятивтілігі

Фрейдтің психоаналитикалық теориясында *super-ego* – моральдық бақылау қызметін атқаратын тұлғалық құрылым. Ол бала кезден бастап ата-ана, қоғам тарапынан берілетін тыйымдар мен моральдық нормалар арқылы

калыптасады. Алайда бұл құрылым біртекті әмбебап емес, керісінше мәдени ерекшеліктерге қарай әртүрлі сипат алады.

Жапон мәдениетіндегі «ұят» пен Батыстағы «кінә»: Рут Бенедикттің айтуынша, Жапон қоғамы «ұят мәдениетіне» (shame culture) негізделсе, батыс қоғамдары «кінә мәдениетіне» (guilt culture) сүйенеді. Яғни, Жапонияда индивид өзін емес, қоғамның көзқарасын бағдарлайды – «басқалар не ойлайды?», «бетіме қарау ұят» деген идея басым. Бұл жерде *super-ego* ішкі тыйым емес, сыртқы нормативтік бақылау арқылы реттеледі.

Қазақ мәдениетіндегі «ар», «намыс», «ұят»: Қазақ қоғамында да моральдық регуляцияның интернализациясы ұят, ар-намыс ұғымдары арқылы жүзеге асады. «Ата-ананың бетіне қарай алмау», «ел-жұрт не дейді», «ар алдында таза болу» секілді тіркестер *super-ego*-ның қазақы көрінісін сипаттайды. Бұл бақылау жүйесі рационалды құқықтық емес, этикалық-экзистенциалдық сипатқа ие, және көбіне рухани-ұжымдық нормаларға сүйенеді.

Бұл *Super-ego* – әрбір мәдениетте сол мәдениетке тән моральдық-эмоциялық рәміздер мен санкциялар арқылы құрылады. Сондықтан оны универсалды категория ретінде емес, мәдени-байланысты құрылым ретінде түсіну қажет.

Эдип комплексінің мәдени вариациялары

Фрейдтік психоанализдегі тағы бір маңызды концепті – Эдип комплексі. Бұл теория бойынша, бала 3-6 жас аралығында ата-ананың біреуіне жыныстық ниетпен тартылғысы келеді де, екіншісін бәсекелес ретінде қабылдайды. Алайда бұл схема – батыс нуклеарлы отбасы моделіне негізделген. Әртүрлі мәдени құрылымдарда бұл комплекс мүлде өзгеше көрініс табады [87].

Малиновскийдің Тробриан аралдарындағы зерттеуі: Б. Малиновский Тробриандықтар арасындағы зерттеуінде Эдип комплексінің классикалық моделінің жарамсыз екенін көрсетті. Бұл қоғамда биологиялық әке емес, анасының ағасы (нағашы) басты тәрбиелеуші және тәртіп сақтаушы тұлға болып саналады. Сондықтан, бала «әкеге бәсекелестік» сезімін емес, нағашысына бағыныштылық пен құрметті ерте жастан бойына сіңіреді. Бұл жағдайда Эдип комплексінің құрылымы жанұялық рөлдерге қарай бейімделеді.

Қазақ қоғамындағы патриархалды-кеңейтілген отбасы моделі. Қазақ қоғамында да кеңейтілген отбасылық құрылым қалыптасқан: аталар мен әжелер, ағалар мен қайындар, апа-жеңгелер арасындағы қатынас – бәрі баланың психосексуалды дамуына әсер етеді. Бұндай ортада бала тек әке мен ана арасындағы қатынаспен шектелмей, көпдеңгейлі отбасылық иерархияны таниды. Мысалы, «әкеңнен бұрын сөйлемей», «атадан биік болмайсың» деген сияқты нормалар отбасының беделді фигураларымен эмоционалдық дистанцияны қалыптастырады. Бұл да өз кезегінде «Эдиптік драманың» формасын өзгертеді.

Яғни, Эдип комплексі – биологиялық қажеттілік емес, мәдениетпен реттелетін және қайта құрылымданатын мәдени-психологиялық сценарий.

Сондықтан оны әр мәдениеттің отбасы жүйесі, жыныстық тыйымдар, әлеуметтік ролдер арқылы қайта ұғыну қажет.

Психоанализдің классикалық категорияларын мәдени контексте қайта қарастыру – адам психикасының көптүрлілігі мен мәдени бейімделуін түсінуге мүмкіндік береді. А.Кардинер мен Г.Рохайм ұсынған бұл бағыт психикалық құрылымдарды әмбебаптықтан гөрі мәдени динамика тұрғысынан түсіндіруге жол ашады. Осы арқылы мәдени антропология мен психоанализ арасында көпір салынып, адамтанудың жаңа интердисциплинарлық көкжиегі ашылады.

Негізгі тұлғалық құрылым (А. Кардинер) әдісін қолданудың практикалық аспектілері

А. Кардинер ұсынған «негізгі тұлғалық құрылым» (basic personality structure) концепциясы мәдениет пен тұлға арасындағы байланысты талдаудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Бұл тәсілдің негізінде индивидтің тұлғалық мінез-құрылымының ерте балалық шақтағы тәжірибелерге, яғни «бастапқы институттар» арқылы қалыптасатыны жөніндегі болжам жатыр. Бұл тәжірибелер кейінгі өмірде «кейінгі институттарда» (діни жүйелер, мифтер, өнер, әлеуметтік қатынастар т.б.) көрініс тауып, индивид пен қоғам арасындағы сәйкестікті қамтамасыз етеді.

Бастапқы институттарды анықтау

Бастапқы институттар – тұлғаның дамуына ерте кезеңде ықпал ететін тәлім-тәрбие мен отбасылық құрылымдар. Олардың мәдени-рәсімдік ерекшеліктері индивидтің базалық мінездік бейімдерін қалыптастырады.

Бала тәрбиесі әдістері: Қазақ қоғамында бесікке бөлеу, қырқынан шығару, ана сүтіне ерекше мән беру – баланың ерте кезеңдегі дене және психоэмоционалдық дамуын реттейтін ритуалдар. Бесікке бөлеу – тыныштық пен шектеу символы ретінде индивидке кеңістіктік және қозғалыс еркіндігінің шектелуін, бірақ сонымен бірге қорғаныштық ортаны сезінуді береді. Бұл психологиялық тұрғыда индивидтің ортаға бейімделгіштік қасиетін арттыра алады.

Отбасылық рөлдердің иерархиясы: Дәстүрлі қазақ отбасында әкелік фигура (ата, әке, аға) – тәртіп пен шешім иесі, ал аналық тармақ – эмоциялық қолдау мен ішкі тәртіп сақтаушы рөлін атқарады. Мұндай құрылымда бала ерте жастан иерархиялық қарым-қатынасқа үйреніп, өз орнын танып өседі. Бұл авторитарлыққа бейім немесе коллективтік ұжымдық санаға бағытталған тұлғалық құрылымдарды туғызуы мүмкін.

Кейінгі институттарды талдау

Кейінгі институттар – бастапқы құрылымдар арқылы қалыптасқан тұлғалық схемалар мәдени шығармашылықта, діни санада және қоғамдық құрылымдарда символдық түрде көрініс табатын кеңістіктер.

Мифтер мен фольклордағы архетиптер: Қазақ фольклорында ерекше орын алатын «ерлік» архетипі (мысалы, Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын) – жеке батырдың қауым алдындағы борышын өтеуі, отбасын, елін қорғауы. Бұл бейнелер – ерте жастағы тәртіпке бағыну, катал бақылауды мойындау сияқты бастан өткерілген тәжірибелердің символдық трансформациясы ретінде

түсіндірілуі мүмкін. Мұндай мифтер индивидке ішкі этикалық бағдар береді және ұлттық-социомәдени «идеал-менді» қалыптастырады.

Діни нанымдардың психологиялық функциясы: Қазақ мәдениетіндегі аруақтарға сену, бата беру, қасиетті жерлерге түнеу дәстүрлері психологиялық тұрғыдан алаңдаушылықты төмендету, экзистенциалдық тұрақтылық беру функциясын атқарады. Ата-баба рухымен байланыс іздеу – индивидтің қоғам алдындағы жалғастылық сезімін қалыптастырып, тұлғалық тамырын тереңдетеді.

Нәтижелерді интерпретациялау

А. Кардинер мен кейінгі теоретиктер бұл құрылымдардың индивид психикасына қалай әсер ететінін сипаттаған. Психоаналитикалық деңгейде бұл индивидтің бейсаналық мотивациялары, қорғаныс механизмдері және құндылықтық бағдарларымен байланысты.

Психодинамикалық интерпретация

Қатаң әкелік бақылау мен ұжымшыл отбасы моделі – тұлғаның авторитарлық құрылымдарға бейімділігін арттыруы мүмкін (Хорни бойынша бұл «невротикалық қажеттілік – билікке бағыну» ретінде көрініс табады). Ал рухани байланыстар мен символдық тұрақтылық (аруақпен қатынас, мифтік сана) – Фромм сипаттаған «коллективтік эгоның» бір формасы ретінде тұлғаның өзін кең қауыммен теңестіру бейнесін қалыптастырады.

А. Кардинердің «негізгі тұлғалық құрылым» әдісі мәдениет пен тұлға психологиясының арасындағы динамикалық байланысты сипаттайтын күшті аналитикалық құрал. Бұл тәсіл арқылы мәдени институттар мен бала тәрбиесі тәжірибелерінің, олардың символдық репрезентацияларының және тұлғалық құрылымдардың өзара байланысын нақты мәдени контексте зерттеуге болады.

Қазақ мәдениетіндегі тәрбие үлгілері, отбасы иерархиясы, фольклорлық нарративтер мен діни нанымдар – бұл тұлғалық құрылымдардың мәдени-когнитивтік ізі екенін көрсете отырып, мәдениет пен психиканың өзара құрылымдастығын дәлелдейді.

Заманауи мәдени психологияның әдістемелік инновациялары

Заманауи мәдени психология адамның ойлау жүйесі, эмоциясы мен әрекеттері тек жекелік немесе биологиялық құбылыс емес, сонымен қатар мәдени шартталған тәжірибе екенін көрсететін жаңа әдістемелік бағыттарды қолданады [88]. Бұл тәсілдер адамның ішкі әлемі мен оны қоршаған мәдени орта арасындағы күрделі диалектиканы ашуға мүмкіндік береді. Соның ішінде ерекше назар аударуға тұрарлық екі инновациялық әдіс – дискурс-талдау және кросс-мәдени эксперименттер.

Дискурс-талдау: тіл арқылы мәдени-психологиялық құрылымдарды ұғыну.

Негізгі идея: Дискурс-талдау – бұл жеке адамдардың сөйлесуіндегі, әңгімелеріндегі және мәтіндеріндегі мән-мағына мен мәдени кодтарды зерттейтін әдіс. Бұл тәсіл адамның қалай ойлайтынын емес, қалай сөйлейтіні арқылы қалай ойлайтынын түсіндіруге бағытталады. Өйткені мәдениет тек ойға емес, тілге де кодталып сақталады.

Қазақ мәдениетіндегі мысалы ретінде «жеті ата» ұғымын қарастырайық. Бұл – жай ғана шежірелік құрылым емес, ол индивидтің «менін» кеңейтіп, өзін рулармен, ата-текпен байланыста тануға итермелейтін дискурсивтік жүйе. Балаларға ерте жастан: «Жеті атаңды біл, жетесіз болма», «Қан араластырма» немесе «Қай рудансың?» деген сұрақтар қою – олардың жеке идентификациясын әлеуметтік-мәдени координаттармен біріктіріп, жеке «менді» ұжымдық «бізбен» ұштастырудың тәсіліне айналады.

Психологиялық интерпретация: осындай дискурстар психиканың когнитивтік құрылымына әсер етеді – адам өзін жеке дарадан гөрі әлеуметтік тамырмен тұтасқан тұлға ретінде қабылдай бастайды. Мұндай контексте ұят, намыс, абырой сияқты ұғымдар тек жеке жауапкершілік емес, сонымен қатар рулық-қауымдық қатынас деңгейінде ұғынылады.

Кросс-мәдени эксперименттер: Интеллект, таным және мәдени орта

Негізгі идея: Классикалық психологиядағы тесттер (мысалы, IQ, логикалық есептер) бір ғана мәдениетке негізделген және олар басқа мәдениеттерге дәл келмеуі мүмкін. Мәдени психология бұл әдістерді қайта қарап, олардың контекстік шарттылығын мойындайды. Осы бағытта Джером Брунер мен Майкл Коул сияқты зерттеушілер кросс-мәдени эксперименттер жүргізіп, интеллектуалдық әрекеттің әмбебап емес, мәдениетке тәуелді екенін дәлелдеді. Мысалы, формалды логикаға негізделген есепті алайық: «Барлық балықтар суда жүзеді. Кит суда жүзеді. Кит – балық па?».

Батыс оқырманы логикалық дедукцияға сүйеніп, «жоқ» деп жауап береді. Бірақ ауылдық қауым өкілі жауап беру барысында: «Кит үлкен, балық емес сияқты. Бірақ мен оны өз көзіммен көрмедім» – деп нақты тәжірибеге сүйеніп жауап береді.

Практикалық тәжірибеге негізделу: Қазақ ауылдық ортасында да осыған ұқсас жауаптар байқалады. Ауыл адамдарына: «Жолда жатқан қара сөмке – ол бомба ма, әлде жай сөмке ме?» – деген абстрактілі сұрақ қоюдың орнына олар: «Қанша уақыт жатты? Жанында адам болды ма? Қозғалды ма?» – деген контекстік сұрақтармен жауап береді. Яғни, практикалық пайымға сүйену – тек логикалық емес, өмірмен байланысқан танымның формасы. Бұл «парасатты ақыл» (practical intelligence) мәдени тәжірибенің әсері екенін көрсетеді.

Мәдени психологияның бұл әдіснамалық жаңашылдықтары – психологиялық процестердің мәдени контекстке тәуелділігін мойындауға мүмкіндік береді: дискурс-талдау арқылы тұлғаның мәндік әлемі мен мәдени когнициясы зерттелсе, кросс-мәдени эксперименттер психиканың әртүрлі мәдени орталарда әрқалай жұмыс істейтінін дәлелдейді. Қазақ мәдениетіндегі ұғымдар мен әлеуметтік тәжірибелер де осы әдістер арқылы терең әрі салыстырмалы түрде зерттеліп, өзіндік психологиялық типологиялар мен мәдениетке тән когнитивтік үлгілерді анықтауға жол ашады.

Қорғаныш механизмдерінің мәдени спецификасы

Қорғаныш механизмдерінің мәдени спецификасы – психологияның маңызды аспектісі, себебі қорғаныш механизмдері адамның ішкі жан дүниесіндегі күйзелістер мен қысымдарға қарсы тұру үшін психологиялық

реакциялар тудырады. Бұл механизмдер әртүрлі мәдениетке сәйкес өзгеріп отырады, өйткені әр мәдениет адамдардың эмоцияларын, әрекеттерін және психологиялық қорғаныс стратегияларын әртүрлі жолмен қалыптастырады. Әр мәдениет өздерінің нормалары мен әлеуметтік құрылымдары арқылы қорғаныш механизмдерін басқа контексте қолданады. Осыны түсіну үшін кейбір мәдениеттердің ерекшеліктеріне тоқталайық.

Индивидуалистік қоғамдар (АҚШ): Проекция мен рационализация.

Негізгі сипаттамалар: Индивидуалистік қоғамдарда, мысалы, АҚШ-та, адамдардың өздерін жеке тұлға ретінде жоғары бағалауы жиі байқалады. Бұл қоғамда қорғаныш механизмдері көбінесе проекция мен рационализация болып табылады [89].

Проекция: Бұл механизмде адам өзіне ұнамайтын немесе қабылдай алмайтын қасиеттерін басқа адамдарға жүктейді. Мысалы, біреу өзінде байқамайтын агрессияны басқалардың мінез-құлқында көріп, соларды кінәлауы мүмкін.

Рационализация: Адам өз әрекеттерін ақтап алу үшін түрлі себептер келтіреді, негізінен сыртқы факторларға кінә артады. Мысалы, жұмысында жетістікке жете алмай қалған адам: «Бұл менің қолымнан келмейді, себебі мені дұрыс бағаламады» деп айтуы мүмкін. Мысалы: АҚШ-та кейбір адамдардың жиі айта алатын сөздері: «Менің сәтсіздігім, өйткені мені басшылық дұрыс бағаламады» немесе «Бәрі сыртқы жағдайларға байланысты». Бұл ұғымдар қоғамдағы жеке жауапкершілікті басқаларға арту арқылы стрессті жеңу жолын көрсетеді. Индивидуалистік қоғамда осындай қорғаныш механизмдері жиі кездеседі, себебі адамдар өздерін жиі басқа адамдардан бөлек және дербес тұлға ретінде қарастырады.

Коллективистік қоғамдар (Қазақстан): Интроекция мен регрессия.

Негізгі сипаттамалар: Коллективистік мәдениеттерде, мысалы, Қазақстанда, қоғамның немесе отбасының мүдделері жеке тұлғаның қызығушылықтарынан жоғары қойылады. Бұл жағдайда интроекция мен регрессия негізгі қорғаныш механизмдері болып табылады.

Интроекция: Бұл механизмде жеке тұлға сыртқы әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды өз ішіне сіңіреді. Яғни, адам өзін қоғамдағы нормалар мен талаптарға сәйкес етіп өзгерту үшін ішкі құрылымдар қалыптастырады. Мысалы, қазақ қоғамындағы құрмет, отбасы алдындағы жауапкершілік, қонақжайлық сияқты құндылықтар адамның мінез-құлқына әсер етеді.

Регрессия: Бұл механизм, әдетте, стресс немесе қиыншылық кездерінде байқалады. Мұнда адам психологиялық тұрғыда қайтадан ертерек даму кезеңдеріне оралады. Қазақстанда отбасы мен жақын адамдардың қолдауы арқылы регрессияны нейтралдандыру жиі кездеседі. Отбасылық одақтар мен дәстүрлер қолдаудың маңызды көзі болып табылады. Мысалы: Қазақстандағы қазақ отбасында үлкендерге деген құрмет пен олардан кеңес сұрау өте маңызды [90]. Әлеуметтік ортадағы қиындықтар мен стрессті жағдайларда адам өз ата-анасына немесе кеңес беруші тұлғаларға жүгініп, олардың ақыл-кеңесі арқылы стресстен шығып кетеді. «Құрмет көрсету» және «отбасымен бірге болу» деген түсініктер адамның психологиялық әл-ауқатын реттеуде

маңызды рөл атқарады. Бұл отбасы арқылы регрессияны жеңу мен ішкі тыныштыққа жетудің тәсілі болып табылады.

Сублимация: Өнер мен діни ритуалдар арқылы эмоцияларды өңдеу, негізгі сипаттамалар. Сублимация – бұл қорғаныш механизмдерінің бірі, онда адамның ішкі конфликттері мен терең эмоциялары сыртқы көрініс түрінде қайта құрылып, әлеуметтік түрде қабылданатын шығармашылық немесе мәдени әрекеттерге айналады.

Өнер арқылы сублимация: Мысалы, қазақтың күйшілік дәстүрі қайғы, мұң, жан тебіреністерін өнер арқылы шығаруға мүмкіндік береді. Қиындықтар мен ауыртпалықтарды күй арқылы сыртқа шығарған адам эмоционалды түрде тынышталып, рухани деңгейде жеңілдік сезінеді.

Діни ритуалдар: Діни рәсімдер де сублимация механизмін іске қосады. Мысалы, қазақтарда ауызекі дұғаларды айту – бұл жеке адамның қиыншылықтары мен күйзелістерін жеңілдетуге бағытталған рухани әрекет. Мұнда адам өзінің эмоциялық күйзелістерін құдайға тапсырды, ол арқылы ішкі тыныштыққа жетеді. Мысалыға, қазақта күйші өзінің ішкі сезімдерін күй арқылы жеткізеді. Бұл күйді тыңдаған адам да өз ішкі күйзелісін, қайғысын сыртқа шығарып, эмоционалды және рухани түрде жеңілдейді. Қорғаныш механизмдері мәдени контексте әртүрлі болып табылады. Индивидуалистік қоғамдарда сыртқы факторларды кінәлау және рационализация басым болса, коллективистік мәдениетте әлеуметтік нормаларды ішкілендіру және отбасылық қолдау арқылы күйзеліс жеңіледі. Сондай-ақ, сублимация сияқты механизмдер арқылы адамдар өздерінің эмоцияларын өнер мен діни ритуалдар арқылы сыртқа шығарып, психологиялық тыныштыққа жетеді. Мәдениеттің әрбір элементі жеке тұлғаның ішкі әлеміне әсер етіп, қорғаныш механизмдерін қалыптастырады және өзгертеді.

Практикалық ұсынымдар: Қазақ мәдениетіндегі психологиялық феномендерді зерттеу әдістері

Қазіргі заманауи мәдени психологияда зерттеу нысандары тек индивидтік деңгеймен шектелмейді, керісінше мәдени кодтар, символдар, дәстүрлер мен күнделікті өмір тәжірибесі арқылы психологиялық құбылыстарды терең түсіндіру қажет. Әсіресе, қазақ мәдениетіндегі психологиялық феномендерді талдау үшін әдістемелік дәлдік пен мәдени сезімталдық маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты бірнеше негізгі практикалық бағыттарды бөліп көрсетуге болады [91].

Сапалық әдістерге негізделу: Этнографиялық бақылау мен терең интервьюлер – мәдени психологияда кеңінен қолданылатын сапалық әдістер. Бұл әдістер адамның ішкі психикалық мазмұнын сол адамның өзі өмір сүріп отырған мәдени контексте түсінуге мүмкіндік береді.

- **Этнографиялық бақылау** арқылы зерттеуші белгілі бір әлеуметтік ортада ұзақ уақыт болып, оның ішкі мағынасына бойлай алады. Мысалы, қазақтың ауылды ортадағы әдет-ғұрыптарын бақылау арқылы балалардың эмоциялық дамуы мен тұлғалық қалыптасуына әсер ететін мәдени сценарийлер ашылады.

- **Терең интервьюлер** – адамның ішкі тәжірибесін, эмоцияларын, сенімдерін, мотивацияларын тікелей өзінің сөзімен сипаттауға жағдай жасайды. Қазақтардың бала тәрбиесі, ар-намыс түсінігі, дінге қатынасы секілді күрделі тақырыптар тек сауалнама арқылы емес, мағыналық терең сұхбат арқылы ғана ашылады.

Қазақ мәдениетіндегі нақты психологиялық феномендерді зерттеу
«Қонақжайлық» нормасының жеке шекараларды қалыптастыруға әсері

Қазақ мәдениетінде қонақжайлық – басты әлеуметтік және моральдық құндылықтардың бірі. Дегенмен, бұл норма жеке тұлғаның психологиялық шекараларын қалай қалыптастырады?

- Бір жағынан, қонақжайлық – өзін өзгеге ашық көрсету, бөлісу, мейірімділік, альтруизм секілді қасиеттерді қолдайды.
- Екінші жағынан, бұл норманың тұрақты түрде күтілуі жеке адамда «өзін-өзі ұмытып, өзгеге бағыну», яғни ассертивтілік тапшылығы секілді мәселелерге де әкелуі мүмкін.

Мұнда психология мен мәдениет арасында күрделі байланыс туындайды: қонақ күтуге мәжбүрлік кейде ішкі күйзеліс пен жасырын ашу-ызаны тудыруы мүмкін, бірақ мәдени норма бұған жол бермейді.

«Ынта» ұғымының коллективтік мақсаттармен байланысы

Қазақы ортада «ынта» – жай ғана ішкі мотивация емес, ол ұжымдық игілікке бағытталған ниет ретінде ұғынылады. Индивидуалистік қоғамдарда мотивация – жеке жетістікке жетудің кілті ретінде түсіндірілсе, қазақ мәдениетінде ол көбінесе отбасына, руға, қауымға деген жауапкершілікпен ұштасады [92].

Мысалы, «балам елге қызмет етсе екен», «ата-ананың атына кір келтірме» деген ұғымдарда мотивация ұжымдық өлшемдермен анықталады. Осы тұрғыдан, мотивацияның психологиялық моделі өзгеріске ұшырайды: ол жеке мақсаттан гөрі ортақ миссияға бағытталады.

Салыстырмалы тәсіл: «Ар-ұят» пен «хадзи» (жапон мәдениетіндегі масқара болу) ұғымдары

Салыстырмалы мәдени психологияда екі мәдениеттегі ұқсас ұғымдарды талдау – терең түсінікке жетудің тиімді әдісі.

Қазақтағы «ар-ұят»:

- Бұл ұғым ішкі моральдық бақылаушы ретінде әрекет етеді;
- «Арсыз болма», «ұят болады» деген тіркестер адамның өзін-өзі реттеуін қоғамның нормаларымен үйлестіруге итермелейді;
- Ұят – тек эмоция емес, әлеуметтік моральдық бағдар.

Жапондардағы «хадзи»:

- Хадзи ұғымы масқара болудан қорқу, яғни сырт көзден ұялу сезімі арқылы реттелетін мораль;
- Жапон қоғамында тұлға қоғамдық ортада қателік жасаудан қорқып, өзін-өзі тежейді;
- Бұл да коллективтік мәдениетке тән, бірақ оның формасы мен ритуалдары өзге.

Екеуін салыстырғанда, қазақтағы «ар» ішкі рухани принцип болса, жапондағы «хадзи» – сыртқы қоғамдық нормаларға сәйкестікке негізделген. Алайда екеуі де тұлғаның мінез-құлқын қоғамдық жауапкершілік негізінде реттейді [93].

Зерттеушілер қазақ мәдениетіндегі психологиялық құбылыстарды сапалық әдістермен зерттеуі қажет, себебі мұндай әдістер тек фактілерді емес, мағыналарды ашады. Мәдени ұғымдарды басқа мәдениеттермен салыстыра отырып талдау тұлғалық құрылымдардың әмбебап және мәдени-релятивті қырларын ажыратуға мүмкіндік береді.

Қазақ мәдениетіндегі мотивация, ұят, қонақжайлық, эмоцияны білдіру үлгілері сияқты ұғымдар тек әлеуметтік феномен емес, олар психикалық реттеу механизмдерінің айнасы ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорыта келгенде, мәдени психологияны зерттеу – тек бір ғылым аясында шектелетін іс емес. Бұл сала пәнаралық көзқарасты талап етеді, себебі адам психикасы – тек ішкі психикалық процестердің жиынтығы ғана емес, ол – мәдениетпен, тілмен, әлеуметтік құрылыммен тығыз байланыста дамитын құбылыс. Психологиялық теорияларды тиімді қолдану үшін оларды мәдени антропология, лингвистика, әлеуметтану, тіпті тарих пен дінтану салаларымен ұштастыру қажет. Мысалы, адамның эмоцияны білдіруі немесе өзін-өзі тануы тек биологиялық негізге ғана емес, тілдік құрылымдар мен мәдени кодтарға, отбасы рөлдері мен дәстүрлі сенімдерге, әлеуметтік нормалар мен ритуалдарға да тәуелді. Қазақ мәдениетінде «ар-ұят», «ынта», «қонақжайлық» секілді ұғымдар жеке тұлғаның мінез-құлқына, мотивациясына, өзін-өзі бақылау формасына тікелей әсер етеді. Осындай феномендерді түсіну үшін эмпирикалық әдістердің ғана емес, мағыналық және дискурсивті тәсілдердің де қажеттілігі туындайды. Осылайша, жоғарыда аталған зерттеу қағидаттары мен әдістемелік ұстанымдар зерттеушіге:

- мәдениет пен психика арасындағы күрделі өзара әрекеттестікті терең ұғынуға;
- психологиялық деректерді мәдени мәнмәтін аясында интерпретациялауға;
- ғылыми жұмыстың әдіснамалық негізін нығайтуға;
- мәдени әртүрлілікті ескеретін, гуманистік бағыттағы ғылым жасауға мүмкіндік береді.

Бұл – тек теориялық жетістік қана емес, практикалық тұрғыда да аса маңызды. Себебі жаһандану дәуірінде адамның ішкі әлемін тек батыстық үлгімен түсіндіру жеткіліксіз. Жергілікті мәдениеттердегі психологиялық құбылыстарды терең тану – қоғамның ішкі үйлесімі мен психологиялық саулығын қамтамасыз етудің басты шарты [94].

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Мәдени психологияның жетінші кезеңі қай уақыттан бастау алады?
2. Бұл кезеңнің алдыңғы кезеңдерден басты айырмашылығы неде?
3. Жетінші кезеңдегі зерттеулердің негізгі методологиялық ұстанымдары қандай?

4. Мәдени-психологиялық талдауда жүйелілік принципі қалай қолданылады?
5. Адам психикасын мәдени контексте қарастырудың маңызы қандай?
6. Тұлғаның мәдениетпен өзара байланысы қандай тұжырымдамаларда көрініс тапты?
7. Жетінші кезеңдегі мәдени психологияда «мәдениет» ұғымы қалай түсіндіріледі?
8. Қазіргі мәдени психологияда когнитивтік процестер қандай аспектіде зерттеледі?
9. Мәдени айырмашылықтар психологиялық зерттеулерде қандай фактор ретінде қарастырылады?
10. Жетінші кезеңде мәдени психологияның негізгі теориялық бағыттары қандай?
11. Жаһандану дәуірінде мәдени психология алдында қандай жаңа міндеттер тұр?
12. Мәдени психологияның жетінші кезеңіндегі басты жетістіктерді атаңыз.

МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ САЯСИ КОНТЕКСТ: НАҚТЫ БАҒЫТТАР МЕН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Мәдени антропология ұзақ уақыт бойы мәдениетті автономды, өз ішкі логикасы мен заңдылығы бар құбылыс ретінде зерттеп келді. Бұл көзқарасқа сәйкес, мәдениет – қоғамның ішкі қажеттіліктерінен туындайтын тұтас жүйе, ал оның дамуы сыртқы күштерден тәуелсіз жүретін үдеріс ретінде қарастырылды [95]. Мұндай ұстаным әсіресе функционализм мен структурализм дәуірінде басым болды. Антропологтар мәдени формаларды (ритуалдар, наным-сенімдер, туыстық жүйелер, т.б.) ішкі үйлесімділік пен тұтастыққа негізделген құрылымдар ретінде сипаттады. Алайда, уақыт өте келе бұл көзқарас жеткіліксіз бола бастады. Қазіргі мәдени антропологияда мәдениетті саяси, тарихи және экономикалық контекстермен тығыз байланыста қарастыру – жаңа теориялық парадигмаға айналды. Бұл бағыт мәдени формалардың билік құрылымдарымен өзара әрекеттесуін, мәдени тәжірибелердің қалайша саяси құралға айналатынын және мәдениеттің саясат арқылы қалай реттелетінін түсіндіруге ұмтылады. Мәдениет енді тек қоғамның өзін-өзі ұйымдастыру құралы ғана емес, сонымен қатар билікке қатысты қатынастардың да арнасы ретінде қарастырылады. Мемлекеттер мен саяси құрылымдар мәдениетті тек бейтарап мұра ретінде емес, саяси легитимация мен әлеуметтік басқару құралы ретінде де қолданады. Мысалы, этностық рәміздерді ресми дәрежеге шығару, дәстүрлі мерекелерді жаңғырту немесе керісінше кейбір тәжірибелерді шеттету – бұлар мәдениетке тікелей саяси интервенция болып табылады. Мұндай үдерістер постколониалдық елдерде, көпэтносты қоғамдарда немесе ұлт құрылымының дағдарысын бастан кешіріп отырған мемлекеттерде жиі байқалады. Сондай-ақ, мәдениетке қатысты саяси шешімдер белгілі бір топтардың үстемдігін бекіту немесе өзгелерді маргинализациялау мақсатында жүзеге асуы мүмкін. Тіл саясаты,

тарихи жадыны қалыптастыру, білім беру бағдарламалары – барлығы мәдениетті саяси құралға айналдыратын механизмдерге жатады. Мәдени формалар осылайша үстем идеологияны тарату, оппозициялық позицияны көрсету немесе ұжымдық сәйкестік қалыптастыру үшін қолданылады. Сондықтан, мәдени антрополог зерттеу барысында саяси аспектілерді, билік қатынастарын, заңдық шектеулер мен идеологиялық конструкттарды ескеруі қажет. Бұл – мәдени құбылыстардың қайдан пайда болғанын, неге өзгергенін және кім үшін маңызды екенін түсінуге мүмкіндік береді. Мәдениетті саяси контексте талдау тек оның мазмұнын ғана емес, мағынасын, қызметін және әлеуетін де ашуға көмектеседі [96]. Осылайша, мәдени антропологияда мәдениет пен саясаттың өзара байланысын мойындау – теориялық және әдістемелік жаңғырудың көрінісі. Бұл тәсіл мәдени тәжірибелердің күрделілігін, тарихи шарттылығын және билікпен өзара байланысын тереңірек түсінуге жол ашады.

Мәдени гегемония және биліктің дискурсивті формалары

Мәдени антропологияда мәдениет тек салт-дәстүр мен символдардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар билік пен идеологияны жеткізетін және қалыптастыратын күрделі дискурсивті алаң ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда Антонио Грамшидің «мәдени гегемония» тұжырымдамасы ерекше маңызға ие. Грамши гегемонияны – үстем таптың өз билігін күшпен емес, келісім арқылы жүргізуі, яғни мәдени құралдар арқылы қоғамда үстем идеяны «табиғи» немесе «жалпыға ортақ» етіп көрсетуі ретінде сипаттайды. Бұл ұғым қазіргі антропологияда билік пен мәдениет арасындағы байланысты түсіндіруде кеңінен қолданылады. Мемлекеттер мен саяси элиталар көп жағдайда мәдениетке араласу арқылы өзінің идеологиясын заңдастырады. Мұндай легитимация механизмі – әсіресе білім беру, БАҚ, тарихи нарративтер мен ұлттық символдар арқылы жүзеге асады. Антрополог үшін бұл – билік қатынастарының мәдени формада қалай көрініс табатынын зерттеу аймағына айналады.

Мемлекеттік дискурс және мәдени репрезентация

Биліктің дискурсивті формалары ресми идеологияны мәдени деңгейде бекітуге бағытталады. Мысалы, мектеп оқулықтарында, мемлекеттік мерекелерде, мұражай экспозицияларында немесе ұлттық рәміздерде этностық топтардың, әлеуметтік рөлдердің, тарихи тұлғалардың және мәдени элементтердің қалай ұсынылатыны – гегемондық құрылымның индикаторы бола алады. Қазақ мәдениеті контекстінде, бұл мәселе кеңестік және посткеңестік кезеңдегі оқулықтар мен мемлекеттік идеологияны талдау арқылы айқындалады. Кеңестік кезеңде Қазақстанда тұратын этностардың ішіндегі «қазақ» этносының рөлі көбіне кеңестік халықтар достығы ұранымен көмкерілді. Қазақ халқы көбіне «аға ұлт» емес, «қонақжай», «бейбіт сүйгіш» сипаттармен бейнеленді. Ал бұл репрезентация формасы – қазақ халқын тарихи субъект ретінде емес, кеңестік құрылымның бір бөлшегі ретінде ұсынды. Мұның өзі мәдени гегемонияның бір көрінісі – тарихи жады мен ұлттық бірегейлікті бұрмалау еді. Посткеңестік кезеңде, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде, қазақ мәдениеті қайта ұлттық дискурстың

орталығына шықты. Алайда бұл процес те идеологиялық сипат алды. Ресми оқулықтар мен медиа кеңістікте қазақ этносының тарихы көбіне батырлық эпос, ел қорғау, бірлік пен тұтастық идеяларымен шектеліп ұсынылады [97]. Мұнда да белгілі бір идеологиялық мақсат байқалады: яғни ұлттың «мемлекет құрушы» ретіндегі рөлін бекіту және саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін тарихи нарративтерді қолдану.

Символдар мен тіл – Гегемониялық дискурстың құралдары.

Тіл – мәдени гегемонияның негізгі құралдарының бірі. Мысалы, Қазақстандағы мемлекеттік тіл саясаты қазақ тілінің рөлін күшейтуді мақсат етсе де, іс жүзінде қазақ тілі мен орыс тілі арасындағы мәртебелік дисбаланс саяси-мәдени гегемонияның жалғасып жатқанын көрсетеді. Бұл – бұрынғы империялық мұраның қазіргі кезеңдегі дискурсивті жалғасы. Мемлекеттік рәміздер мен мерекелер де биліктің мәдени репрезентацияны бақылауда ұстауының тәсілі. «Наурыз мейрамының» ресми жаңғыруы – мәдениетке жасалған интервенцияның мысалы. Наурыз алғашында сакральды, экологиялық, әлеуметтік мағынаға ие табиғи-мифологиялық мереке болса, ресми деңгейде ол көбіне шоу және формалды мерекеге айналды. Бұл өзгеріс те – биліктің мәдени формаларды өз идеологиялық қажетіне қарай трансформациялауының айғағы. Яғни, мәдени гегемония ұғымы – мәдени формалар мен құрылымдардың қалайша билікпен байланыста дамитынын түсіндірудің қуатты құралы. Антрополог үшін маңыздысы – ресми дискурстардың ішінде қандай мәдени репрезентациялар үстемдік құрып тұрғанын, олардың қандай идеологиялық мақсатты көздейтінін, кімнің дауысы көрінбей қалғанын анықтау. Қазақ мәдениетіндегі ресми репрезентация мен тарихи жадыға араласу процестері бұл тұрғыда маңызды эмпирикалық негіз ұсынады [98].

Мәдениет және бірегейлік: Ұлттық, этникалық және саяси сәйкестік

Бірегейлік ұғымы мәдени антропологияда – индивид пен топтың «біз кіміз?» деген сұрағына беретін жауабы ретінде қарастырылады. Бұл тек мәдени, тілдік, діни ерекшеліктерге ғана емес, сонымен қатар билікпен, мемлекеттілікпен, тарихи жадымен байланысқан күрделі әлеуметтік конструкт. Антропологтар бірегейлікті ешқашан «табиғи» немесе «біржақты» құбылыс ретінде емес, тарихи және саяси жағдайларда үнемі қайта қалыптасып отыратын процесс ретінде зерттейді. Саяси құрылымдардың сипаты – этностардың өзін-өзі тануына, қоғамдағы орнына және мәдени көрініс табуына тікелей ықпал етеді. Яғни, бірегейлік – жеке немесе этностық топтың ішкі мәдени ерекшелігі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің жүргізіп отырған саясатынан, ресми дискурстан және қоғамдық қабылдаудан тәуелсіз емес.

Кеңестік кезең, бірегейлікті трансформациялау. Кеңестік идеология этностық бірегейлікті күрделі әрі қайшылықты түрде трансформациялады. Бір жағынан, «халықтар достығы» ұранымен барлық этностардың теңдігін жария етсе, екінші жағынан, нақты этностарға – әсіресе қазақ сияқты «жергілікті» ұлттарға қатысты – ассимиляциялық, орталықтандырылған саясат жүргізілді.

Бұл саясаттың салдарынан этностық бірегейлікке қатысты бірнеше маңызды үдеріс орын алды:

- **Тілді шектеу және мәдени экспансия** – Кеңес өкіметі орыс тілін негізгі коммуникациялық құрал ретінде орнатты. Қазақ тілі, әсіресе қалалық ортада, қоғамдық өмірден ығыстырылды. Бұл – бірегейліктің ең негізгі элементі саналатын тілді әлсіретуге бағытталған саясат болды.
- **Тарихи жадының өзгертілуі** – Қазақ халқының тарихы ресми нарративке сай «феодалдық артта қалған», «революцияға дейін езілген» халық ретінде сипатталды. Ал бұл өз кезегінде этностық топтың өзін-өзі қабылдауына, тарихи мақтанышына кері әсер етті.
- **Ұлттық мейрамдардың шектелуі** – Наурыз сияқты дәстүрлі мейрамдар «ескі тұрмыс қалдығы» ретінде қарастырылып, тыйым салынды. Бұл да ұлттық бірегейліктің көрініс табу арналарын шектеуге бағытталған қадам еді.

Посткеңестік кезең, бірегейлікті қайта құру. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ қоғамында этностық және ұлттық бірегейлікті қайта қалыптастыру үдерісі басталды. Мемлекет ұлттық идеологияны күшейтуге, қазақ тілінің мәртебесін арттыруға, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге тырысты [99]. Дегенмен, бұл кезең де қарама-қайшылықтардан ада емес:

- Мемлекеттік саясаттың ұлттық сипат алуы кейбір этностардың (мысалы, орыс, ұйғыр, өзбек диаспораларының) өзін қоғамдағы «перифериялық» топ ретінде сезінуіне әкелді. Бұл – мультикультуралистік саясаттың әлсіздігі мен саяси бірегейліктің моноұлттық сипат алуының нәтижесі.
- Қазақтардың өз ішінде де бірегейліктің бөлшектенуі байқалды. Ауыл мен қала, дәстүрлілік пен модерн, діни және зайырлы бағыттар арасында ішкі мәдени фрагментация күшейді.
- Сонымен қатар, тарихи жадының жаңғыруы – Алаш қозғалысы, ұлт-азаттық көтерілістер, репрессияға ұшыраған зиялылар жайлы мәліметтердің ресми және қоғамдық санада қайта қаралуы бірегейліктің жаңа формаларын қалыптастырды. Бұл процестер қазіргі қазақ мәдениетін жаңа мәндік жүйелермен толықтырды.

Мысал ретінде, Наурыз мерекесінің трансформациясы: Наурыз – бірегейлік үшін күрестің айқын мысалы. Кеңестік кезеңде бұл мейрам шеттетілді, кейде тіпті тыйым салынды. Бұл қазақ халқының табиғатпен байланысын, көктеммен жаңғыру идеяларын, космогониялық дүниетанымын көрсететін маңызды мәдени элементтің жоғалуына әкелді [100].

1988 жылдан кейін бұл мейрам қайтадан ресми сипатқа ие болды. Алайда посткеңестік кезеңде Наурыздың мәндік құрылымы қайта өзгертіліп, ол көбіне сахналық қойылымдарға, ән-шашуға, шоу элементтеріне толы ресми форматқа көшті. Бұл – бірегейліктің символдық деңгейде қалпына келуімен қатар, оның саяси құралға айналуын да көрсетеді.

Мәдени бірегейлік – тек ішкі сезім не сана ғана емес, ол үнемі сыртқы саяси құрылымдармен, дискурспен, билікпен әрекеттесетін әлеуметтік конструкция. Кеңестік жүйе этностардың бірегейлігін басқару арқылы саяси біртұтастықты қамтамасыз етуге тырысса, посткеңестік мемлекеттер этностық

ерекшеліктерді өз легитимдігін бекіту құралына айналдырды. Қазақ қоғамындағы бірегейлік эволюциясы – осы күрделі процестің айқын көрінісі.

Колониализм, постколониализм және биліктің мәдени кодтары

Колониализм – бір халықтың немесе мемлекеттің екінші бір халықтың жерін, ресурсын және мәдени кеңістігін бақылауға алу әрекеті ғана емес. Ол ең алдымен – мәдени кодтар мен таным жүйелеріне терең саяси араласуды білдіретін құбылыс. Мәдени антропологияда колониализм тек экономикалық немесе әскери үстемдік ретінде емес, мәдениетке жүргізілген жүйелі ықпал ретінде қарастырылады [101]. Бұл ықпал көбіне ассимиляциялық саясат, тілдік доминанттылық, тарихи жадыны қайта жазу немесе дәстүрлі білім формаларын ығыстыру арқылы іске асады. Постколониалдық антропология дәл осы билік пен мәдениет арасындағы күрделі өзара әрекетке назар аударады. Ол колониялық үстемдіктің мәдени салдарын ашып, мәдени деколонизация жолдарын ұсынуға тырысады. Мұндай зерттеулер қазіргі таңда тілдік құқық, тарихи әділеттілік, жергілікті білім жүйелерін қалпына келтіру және этностық бірегейлікті сақтау сияқты өзекті тақырыптарды қамтиды.

Халықаралық мысалдар: тілдік және мәдени реституция

- *Франциядағы бербер диаспорасы* – өздерінің тамыры терең, ауызша поэзияға, мифология мен дәстүрлі білімге негізделген тілі мен мәдениетін сақтауға тырысып келеді. Бірақ француз мемлекеті ұзақ жылдар бойы бербер тілдерін мойындамай, тек француз тілін ресми тіл ретінде бекітіп, мектептер мен мемлекеттік қызметтерде басқа тілдерге орын бермеді.

- *Канададағы жергілікті халықтар* – үндіс, инуит және метис топтары өздерінің жерін, тілі мен дәстүрлі дүниетанымын қалпына келтіру үшін мәдени реституция талап етіп келеді. Олар білім беру жүйесіне дәстүрлі білімді енгізуді, тарихи әділеттілікті мойындауды және тілді жандандыруды сұрайды.

Қазақ мәдениеті контекстінде: Ресей отарлығы және кеңестік ықпал

Қазақ халқы да ұзақ тарихи кезең бойы колониалдық және постколониалдық процестердің әсерін бастан өткерді. Бұл процестің мәдени кодтарға әсері мынадай бірнеше бағытта байқалды:

Тіл мен таным жүйесіне қысым: Ресей патшалығы мен кейінгі кеңестік кезеңде қазақ тілі мен жазба мәдениетіне жүйелі шектеулер қойылды. XIX ғасырда енгізілген орыс-қазақ мектептері бір жағынан ағартушылық миссия атқарса, екінші жағынан отарлық дискурсты енгізудің құралы болды [102]. XX ғасырдың 1930-1950 жылдарында қазақ жазуы араб графикасынан латыншаға, кейін кириллицаға көшу арқылы бірнеше мәрте өзгертілді. Бұл – халықтың тарихи жадына, рухани сабақтастығына нұқсан келтірген саясаттың көрінісі.

Дәстүрлі білім мен дүниетанымның ығыстырылуы: Қазақ қоғамындағы дәстүрлі педагогика – жыраулар мектебі, шежіре, діни білім мен емшілік (шипажерлік) – отарлық билік тарапынан «ескіліктің қалдығы» ретінде шеттетілді. Медреселер мен діни мектептердің жабылуы, исламдық дүниетанымға қарсы атеистік насихаттың жүргізілуі – мәдени кодтар жүйесінің құрылымын бұзды.

Тарихи жадының өзгертілуі: Кеңестік кезеңде қазақ халқының тарихы «артта қалған көшпенділер», «феодалдық құрылымнан социализмге жеткендер» деген сыңайда бейнеленді. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс сияқты тарихи оқиғалар ұзақ уақыт бойы «реакциялық» немесе «патша билігіне қарсы заңсыз көтеріліс» ретінде сипатталып келді.

Посткеңестік кезең: мәдени деколонизация және оның қиындықтары:

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ қоғамы колониялық мұрадан арылу, яғни мәдени деколонизация процесін бастады. Бұл – өте күрделі әрі ұзақ уақытты қажет ететін үрдіс. Оған мыналар кіреді:

- Қазақ тілін қалпына келтіру және жаңғырту – мемлекеттік деңгейде тілдің мәртебесін арттыру арқылы отарлық кезеңде шеттетілген лингвистикалық бірегейлікті қалпына келтіру.
- Тарихты қайта жазу – Алаш қозғалысы, ашаршылық, репрессия құрбандарын тарихи әділет тұрғысынан зерттеу және ресми нарративке енгізу.
- Мәдени мұра мен дәстүрге қайта оралу – жыраулық дәстүр, фольклор, киіз үй, ою-өрнек сияқты элементтерді заманауи тұрмыста қайта қолдану.

Алайда бұл процестің өзіне де сын көзбен қарау қажет. Кейде *деколонизация* әрекеті тек символдық деңгейде қалады. Мысалы, тарихи тұлғалар мен мейрамдарды дәріптеу арқылы жүргізілген «мәдени бетбұрыс» нақты әлеуметтік құрылымдарға, білім беру жүйесіне немесе экономикалық теңдікке әсер етпей қалуы мүмкін.

Мәдениет – тек салт-дәстүр, ән мен күй ғана емес, ол – билікпен, таныммен, тілмен және тарихпен тығыз байланысқан күрделі жүйе. Колониализм бұл жүйеге саяси үстемдік арқылы ықпал етсе, постколониализм оны қайта түсіндіру мен қалпына келтіру кезеңі ретінде жүреді. Қазақ мәдениетінің колониалдық және постколониалдық тәжірибесі – осы процестердің айқын мысалы. Антропологиялық тұрғыдан бұл тәжірибені талдау – қазіргі және болашақтағы әділдік пен мәдени тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды қадамы.

Құқықтық плюрализм және мәдени нормалар

Құқықтық плюрализм – бір қоғамда бірнеше құқықтық жүйенің қатар өмір сүруін сипаттайтын ұғым. Бұл құбылыс көбіне этностық, діни, тарихи және мәдени әртүрлілікке ие мемлекеттерде кездеседі. Саяси-құқықтық жағынан біртұтас болып саналатын заманауи мемлекеттердің өзінде құқықтық плюрализм ресми де, бейресми де түрде өмір сүре береді. Мәдени антропологияда бұл құбылыс – билік пен норманың қайнар көзін әрқилы танудың нәтижесі ретінде қарастырылады.

Құқықтық плюрализмнің болуы – бір ғана заңнамамен шектелмей, адамдардың күнделікті өмірін реттейтін бірнеше параллель құқықтық тәртіптің бар екенін білдіреді. Бұл тәртіптер жиі жағдайда бір-біріне қайшы келіп отыруы мүмкін, бірақ олар мәдени логика мен әлеуметтік тәжірибе тұрғысынан заңды және легитимді деп танылады [103].

Халықаралық контекст. Мұндай жағдай тек Қазақстанға ғана тән емес. Мысалы:

- **Үндістанда** индуистік, мұсылмандық және христиандық қауымдардың әрқайсысы өз діни құқықтарына сәйкес неке, мұрагерлік және отбасылық істерін реттейді.
- **Нигерияда** шариғат, жергілікті дәстүрлі құқық және мемлекеттік құқық қатар өмір сүреді, әсіресе ауылдық аймақтарда.

Қазақ мәдениетіндегі құқықтық плюрализм

Қазақстан – құқықтық плюрализмнің ерекше формаларын сақтап қалған мемлекеттердің бірі. Мұнда үш негізгі құқықтық жүйе қатар өмір сүріп келе жатыр: мемлекеттік заң, дәстүрлі әдет-ғұрып нормалары және исламдық шариғат нормалары. Бұл жүйелердің арақатынасы тарихи, географиялық және әлеуметтік жағдайларға байланысты әртүрлі өңірлерде түрліше көрініс табады.

Әдет-ғұрып құқығы (дәстүрлі құқық): Қазақ қоғамында әдет-ғұрып құқығы ғасырлар бойы негізгі құқықтық реттеу механизмі болып келді. Би мен болыстар институты арқылы жүзеге асқан бұл жүйе қоғамның өзіндік моральдық-этикалық нормаларына негізделді. «Жеті Жарғы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» сынды құқықтық жинақтар қазақ мәдениетінің терең құқықтық танымын көрсетеді.

Қазіргі контекст: Бүгінде кейбір ауылдық аймақтарда дау-дамайлар кезінде үлкендердің кеңесіне жүгіну, құда түсіп қойған қызды қайтармау, баланы киітпен бірге «атастыру» сияқты салттарға сүйену – дәстүрлі құқықтық сананың әлі де өміршең екенін көрсетеді. Бұл – формалды емес құқықтық тәжірибенің мысалы [104].

Шариғат нормалары: Қазақстанда ислам дінінің ықпалы зор болғандықтан, шариғат нормалары да белгілі бір дәрежеде құқықтық мінез-құлықты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мәселен:

- Исламға сай неке қию (никах) рәсімі азаматтық некеден бөлек өткізіледі;
- Кейбір мұсылман отбасыларда мұрагерлікті бөлу ислам нормасына сай жүзеге асады;
- Діни қауымдарда зекет, садақа, неке, талақ мәселелері шариғатқа сай шешіледі.

Ауылдық жерлерде немесе діншіл орталарда бұл нормалар бейресми түрде құқықтық тәртіптің бір бөлігі ретінде қабылданады. Сонымен қатар, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ) кейбір моральдық және әлеуметтік мәселелерде ресми емес құқықтық орган ретінде әрекет етеді.

Мемлекеттік құқық: Конституция мен Азаматтық және Қылмыстық кодекстерге негізделген құқықтық жүйе – Қазақстандағы ресми құқықтық тәртіп. Бұл жүйе барлық азаматтарға бірдей және әмбебап сипатқа ие. Дегенмен, бұл жүйе көбінесе урбандалған, формализацияланған кеңістікте толыққанды іске асады.

Құқықтық жүйелердің қақтығысы және өзара бейімделуі

Мәдени антропологтар үшін құқықтық плюрализм тек формальды заңның үстемдігін зерттеу емес, қоғам ішіндегі құқықты мәдени ұғыну

формаларын түсіну. Қазақстанда кейде бұл жүйелер бір-бірімен қайшы келеді [105].

Мысалы:

- Мемлекеттік неке заңдары мен шарифаттағы некенің талаптары сәйкес келмеуі мүмкін.
- Қылмыстық кодекспен реттелетін тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері дәстүрлі ортада «отбасылық мәселе» ретінде жасырылуы ықтимал.
- Мұрагерлікке қатысты құқықтық дауларда бір тарап заңға, екінші тарап шарифатқа немесе әдетке сүйеніп дауласуы мүмкін.

Бірақ бұл жүйелер кейбір жағдайларда үйлесімді түрде де жұмыс істей алады. Мысалы, ресми сот процестерінде тараптардың әдет-ғұрыпқа немесе діни сенімге сілтеме жасауы – құқықтың ресми және бейресми формаларының өзара әрекетінің мысалы.

Құқықтық плюрализм – мәдениет пен саясаттың түйіскен тұсы. Қазақ қоғамындағы үш түрлі құқықтық жүйенің (мемлекеттік, дәстүрлі және діни) қатар өмір сүруі – құқықтың да мәдени феномен екенін дәлелдейді. Антропологиялық тұрғыдан алғанда, бұл құбылысты түсіну – қоғамдағы бейресми нормалар мен әлеуметтік тәртіпті шынайы контекстте тануға жол ашады. Сонымен қатар, бұл зерттеушіге саяси билік пен мәдени легитимділік арасындағы күрделі өзара әрекетті көре білуге мүмкіндік береді.

Саяси жарақат (травма) және мәдени жады

Антропологияда саяси зорлық-зомбылықтың, соғыс пен репрессияның ұжымдық жадыда қалай сақталатыны – ерекше маңызға ие зерттеу нысаны. Бұл құбылысты саяси жарақат деп атаймыз [106]. Саяси жарақат – қоғамға зорлықпен енгізілген тарихи соққының ұжымдық жад пен мәдени тәжірибе арқылы берілуін сипаттайды. Мұндай жарақаттар ұрпақтан-ұрпаққа фольклор, символика, ритуалдар, күнтізбелік еске алу даталары мен мәдени кеңістіктегі белгілер арқылы беріледі.

Саяси жарақат – тек өткеннің көлеңкесі емес, ол бүгінгі күндегі саяси қатынас, мәдени бірегейлік және ұлт болмысын қайта түсіну формаларына ықпал етеді. Антропологтар бұл процесті «мәдени жады» арқылы зерттейді: ұжым өз тарихын қалай еске алады, қандай символдармен көрсетеді және бұл естеліктерді қалай ритуалдандырады?

Қазақ мәдениетіндегі саяси жарақат формалары

Қазақ халқының XX ғасырдағы тарихы саяси жарақаттарға толы: ашаршылық (1931-1933), саяси қуғын-сүргіндер, Семей полигонының қасіреті, желтоқсан оқиғасы (1986) – бұлардың барлығы ұжымдық ес пен мәдени жадыда ерекше орын алған [107].

Ашаршылық және ұжымдандыру жарақаты

1930 жылдардағы ұжымдандыру және қолдан жасалған ашаршылық салдарынан миллиондаған қазақ қырылып, тірі қалғандары босқын болды. Бұл – ұлттық деңгейдегі ұлы трагедия.

Мәдени жадыдағы көрінісі:

- Ашаршылық туралы деректі фильмдер, романдар («Зұлмат», «Бесеудің хаты», т.б.) және ән-жырлар жарақаттық жадыны қайта өндіреді.
- Отбасылық әңгімелерде ата-әже естеліктері арқылы берілетін әңгімелер (мысалы: «шөптің тамырын қайнатып ішкенбіз» деген тіркестер) – жарақаттың ұрпақтық жалғасымын көрсетеді.
- Соңғы жылдары кейбір ауыл-аймақтарда ашаршылық құрбандарына арналған мешіт, белгітас немесе ас беру дәстүрі қайта жаңғырып келеді. Бұл – локалды ритуалдық репрезентацияның мысалы.

Саяси қуғын-сүргін құрбандары

1937-1938 жылдары репрессияға ұшыраған қазақ зиялылары – ұлт мәдениетінің беткеұстар өкілдері еді. Олардың жаппай атылуы мен жер аударылуы да мәдени жадыда орны бар тарихи қасіретке айналды [108].

Ритуалдық формалар мен локалды символика:

- 31 мамыр – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні, бұл ресми деңгейдегі травмалық жадының белгісі.
- «АЛЖИР» мемориалы (Ақмола), Жасыл көл – Жаңалық мемориалды кешені (Алматы облысы) – саяси травманың кеңістіктік репрезентациясы.
- Еске алу іс-шаралары кезінде құран бағыштау, ас беру, шырақ жағу – исламдық және дәстүрлік ритуалдардың қосылуы арқылы травмалық жадыны мәдени контексте қайта өндіру.

Желтоқсан оқиғасы (1986): қазақ жастарының саяси қарсылық формасы ретінде танылған тарихи оқиға. Ол посткеңестік Қазақстанда ұлттың өзін-өзі тануындағы символдық сәт ретінде мәдени жадыда қайта жаңғырды [109].

Мәдени репрезентациясы:

- Алматыда орнатылған «Тәуелсіздік таңы» монументі – ұлт жадысындағы жарақат пен ерліктің символы.
- Желтоқсан құрбандарын еске алу іс-шараларында ұйымдастырылатын жастардың шеруі, гүл қою, үнсіздік минуты – ұжымдық еске алу ритуалдары.
- Фольклорда бұл оқиға батырлық пен қасірет мотивімен сипатталады, мысалы, Қайрат Рысқұлбековтың тұлғасы – қазіргі фольклорлық санада «құрбандық» пен «ұлт ерлігі» ұғымымен байланысқан.

Антропологиялық маңызы. Мәдени антропология саяси жарақаттың тек тарихи оқиға емес, тірі мәдени процесс екенін түсіндіреді. Бұл процесс:

- Қоғамның бірегейлігі мен біртұтастығын нығайтуға сеп болады;
- Ресми тарих пен локалды еске алу тәжірибелерінің арасындағы айырмашылықтарды зерттеуге мүмкіндік береді;
- Жарақаттық ритуалдар арқылы қоғам жазылу, «қайта тану», «құрбандықты ақтау» әрекетін орындайды.

Саяси жарақат – ұжымдық сананың терең қабатында сақталып, мәдени формалар арқылы өрнектелетін тарихи естелік. Қазақ қоғамындағы ашаршылық, қуғын-сүргін және Желтоқсан оқиғасы – осындай травмалық тәжірибенің көріністері. Оларды зерттеу – тек тарихты тану ғана емес, бүгінгі ұлт болмысын, мәдени-идеологиялық құрылымды түсінуге бастар жол.

Антрополог үшін бұл – ритуал мен символика, кеңістік пен уақыт шеңберінде мәдени жадыны «оқу» тәжірибесі.

Гендер және билік: Саясаттағы мәдени гендерлік режимдер

Феминистік антропология мәдени құрылымдардағы гендерлік рөлдердің саяси мазмұнын аша отырып, мәдениет пен биліктің тоғысын жаңа қырынан көрсетеді. Гендерлік айырмашылықтар – биологиялық емес, ең алдымен қоғамдық келісімге негізделген мәдени кодтар жүйесі. Осы кодтар көбіне саяси билік тарапынан күшейтіліп, «нормативті» деп ұсынылады. Бұл гендерлік теңсіздікті тек жеке қарым-қатынастар деңгейінде емес, құқықтық, идеологиялық және репрезентативті кеңістіктерде де қалыптастырады [110].

Қазақ мәдениетіндегі гендерлік билік құрылымдары

Қазақ қоғамында гендерлік рөлдер дәстүрлі түрде патриархалды үлгіде орныққан. Әйелдің қоғамдағы орны отбасы мен ұрпақ тәрбиесімен шектеліп, саяси және қоғамдық кеңістік негізінен ер адамдармен ассоциацияланды. Алайда бұл жүйе үнемі өзгеріп отырған: тарихи кезеңдер мен саяси жүйелердің ауысуына байланысты әйел рөлі де трансформацияға ұшыраған.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел рөлі: «құрметтілік» және шектеу

Тарихи-фольклорлық материалдарда қазақ әйелі көбіне аналық пен даналықтың иесі, әулет тірегі, үй ішінің ұйытқысы ретінде сипатталады. Мысалы, қазақтың мақал-мәтелдерінде: *«Ана – алақандағы күн»*, *«Анадан ұл туады, ұлдан халық туады»* деген секілді әйелдің рөлін ұлықтайтын мазмұндар жиі кездеседі.

Алайда бұл «құрметтілік» – символдық деңгейде, ал шынайы қоғамдық-саяси өмірде әйелдердің құқықтық дербестігі шектеулі болды:

- Мұрагерлік тек ер баланың үлесі болды;
- Билер кеңесінде, рулық шешім қабылдау процестерінде әйелдердің рөлі мардымсыз еді;
- Келіннің рөлі – отбасындағы иерархияның төменгі сатысында орын алды.

Бұл дәстүрлі модель мәдени тұрғыда «табиғи» деп ұсынылса да, ол нақты саяси құрылым – патриархалды билік режимінің мәдени көрінісі еді.

Кеңестік кезең: формалды теңдік, шынайы патернализм

Кеңестік кезеңде әйелдерге формалды түрде тең құқықтар берілді. Олар партия мүшесі, мұғалім, инженер бола алды. Бірақ бұл – идеологиялық құрал болатын. Әйелдің еңбекке араласуы көбіне экономикалық қажеттілік ретінде қарастырылды, ал шешім қабылдау деңгейінде – саясатта, басқару жүйесінде – ер адамдар үстемдік етті [111].

Мысалы:

- Қазақ КСР-інің тарихында әйел министрлер мен облыс басшылары саусақпен санарлық болды.
- Әйел теңдігі туралы кеңестік насихат плакаттары мен фильмдерінде көбіне «өндірісте жұмыс істеп жүрген әйел» бейнесі ұсынылды, бірақ отбасылық және қоғамдық билік құрылымдарына араласқан әйел бейнесі сирек көрініс тапты.

Тәуелсіздік кезеңі: құқықтық теңдік пен мәдени дисбаланс

Қазақстанда қазіргі Конституция гендерлік теңдікті мойындайды. Әйелдер Парламентте, мемлекеттік органдарда, бизнес пен ғылымда қызмет етуде. Алайда мәдени санада патриархалды жүйенің сарқыншақтары әлі де сақталған.

Мысалы:

- **«Желтоқсан оқиғасына» қатысқан Ләззат Асанованың бейнесі** – саяси күреске қатысқан қазақ қызының рәміздік бейнесі. Бірақ осындай рөлдер сирек танылып, фольклорға немесе мектеп оқулығына енбейді.
- **Әйелдердің саясаттағы репрезентациясы** – жиі түрде тек «әйел ісі», «отбасы және бала тәрбиесі» секілді стереотипті салалармен шектеледі.

Қазіргі феминистік қозғалыстар осы мәдени-идеологиялық шектеулерді сынға алып, гендерлік репрезентацияны қайта қарауды ұсынады. Әйелдің қоғамдық-саяси кеңістіктегі белсенді рөлі – тек құқықтық мәселе емес, мәдени құрылымдарды қайта кодтау процесі [112].

Антропологиялық маңызы

Антрополог үшін гендер – тек әлеуметтік айырмашылық емес, мәдени кодтардың, тарихи саясаттың және билік режимдерінің күрделі симбиозы. Қазақ қоғамындағы әйел рөлі – осы кодтардың нақты мысалы:

- Бір жағынан, мәдени тұрғыда әйелге құрмет көрсету формалары арқылы гендерлік теңсіздік бүркемеленіп отырады.
- Екінші жағынан, құқықтық және символдық кеңістікте әйелдердің толыққанды репрезентациясының жетіспеуі – саясат пен мәдениеттің шектескен аймағында орын алатын қайшылықтарды көрсетеді.

Гендерлік рөлдер мәдени жүйелермен ғана емес, саяси идеологиялармен тығыз байланыста қалыптасады. Қазақ қоғамында әйел бейнесі – тарихи-мәдени символ мен саяси билік режимінің арасындағы күрделі қатынастың нәтижесі. Бұл қатынасты феминистік антропологияның көзқарасы арқылы зерделеу – мәдени теңдікке бастайтын маңызды ғылыми әрі қоғамдық қадам.

Миграция, шекара және азаматтық

Миграция – бұл тек адамдардың бір жерден екінші жерге қоныс аударуы емес, ол – саяси режимдермен шектелетін, мәдени кодтармен шартталатын, әрі азаматтық құқықтармен өлшенетін күрделі әлеуметтік-мәдени процесс [113]. Антропологияда көші-қон – адамның физикалық қозғалысынан гөрі, оның бірегейлігінің, тілі мен мәдениетінің жаңа кеңістікте қалай қайта қалыптасатынын түсіндіретін құбылыс ретінде қарастырылады.

Мемлекеттер өз шекарасын тек географиялық аймақ ретінде емес, мәдени сүзгі ретінде де орнатады: виза режимі, азаматтық беру талаптары, тіл білуді міндеттеу сияқты шаралар – шекараның көрінбейтін, бірақ идеологиялық түрде күшті формалары. Бұл ретте мигранттар үнемі «өзге», «қонақ», не «адаптацияға мұқтаж» субъект ретінде репрезентацияланады.

Қазақ мәдениетіндегі миграциялық тәжірибе: саяси және мәдени өлшемдер

Қазақстан XX ғасырда бірнеше ірі миграциялық толқындарды бастан өткерген ел. Бұл миграциялардың барлығы дерлік саяси процестердің

нәтижесінде жүріп, олардың мәдени салдары бүгінге дейін өзекті болып келеді.

Кеңестік кезең: еріксіз миграциялар мен этностық қайта құрылым: 1930-1950 жылдары Қазақстанға күштеп жер аударылған көптеген халықтар – кәрістер, шешендер, ингуштар, татарлар, немістер – мәжбүрлі мигранттар болды. Олар өз еркімен емес, саяси репрессияның нәтижесінде қоныс аударды [114]. Бұл процесс – мәдениет пен азаматтықтың арасындағы тепе-теңдікті бұзған саяси әрекет еді.

Мысалы:

- Қазақ даласына жер аударылған кәрістер мен немістер бастапқыда ішкі мигранттар ретінде қабылданса да, олардың тілі, діні мен тұрмыс-салты «бөтен» мәдениет ретінде көрінді.
- Олардың мәдени интеграциясы мемлекеттік саясатпен шектелді: орыстандыру, жергілікті мәдениетке бейімделу, немесе керісінше, өз мәдениетінің көрінбейтін кеңістікте сақталуы орын алды.

Оралмандар феномені: тарихи этникалық мигранттың «мәдени сынағы». 1991 жылдан кейінгі тәуелсіз Қазақстанда шет елдердегі этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтару саясаты жүзеге асырыла бастады. Бұл топ «оралмандар» деп аталды. Бірақ бұл тарихи әділеттілік ретінде басталған процесс те мәдени және саяси тұрғыда күрделі динамиканы тудырды:

- Оралмандардың тілі, киім кию үлгісі, діни тәжірибесі Қазақстандағы жергілікті қазақтардан ерекшеленіп тұрды.
- Кейбір мигранттар – мысалы, Өзбекстан мен Тәжікстаннан келгендер – өзбекше сөйлейтін қазақтар ретінде қабылданды, бұл – олардың идентификациясына қатысты қос мағыналы көзқарастарға алып келді.
- Азаматтық алу процесінде тесттер, құжаттық қиындықтар, тілдік талаптар арқылы мәдени ену «табиғи процесс» емес, мемлекеттік сүзгі арқылы жүретін күрделі саяси акт болды.

Яғни, этникалық қазақ бола тұра, оралман кейде «бөтен» мәдениет өкілі ретінде қабылданды. Бұл – мемлекеттің миграцияға қатысты мәдениеторталықтық (өз мәдениетін жоғары қоюшылық) көзқарасының көрінісі.

Қазіргі еңбек мигранттары және мәдени репрезентация: Бүгінгі Қазақстанда көршілес елдерден (Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан) келген еңбек мигранттарының саны артып келеді. Бұл топтар көбіне:

- Қоғамда төменгі әлеуметтік топтармен ассоциацияланады;
- Көбіне «уақытша», «бөтен», «жұмысшы күш» ретінде бейнеленеді;
- Олардың азаматтық алуы мен құқықтық мәртебесі тұрақсыз.

Мәдени антропологиялық тұрғыдан бұл жағдай – мигранттың бірегейлігі мен қоғамдық рөлінің шектелуі, яғни оның мемлекет пен қоғам шеңберіндегі «орнының» саяси түрде белгіленуі.

Антропологиялық қорыту: Миграция – бірегейліктің, мәдениеттің және азаматтықтың қайта құрылатын алаңы. Қазақ қоғамындағы мигранттар – мейлі олар оралмандар, еңбек мигранттары немесе тарихи қоныс аударушылар

болсын – тек экономикалық емес, саяси-мәдени категория ретінде қарастырылуы қажет [115].

Антрополог үшін маңызды сұрақтар:

- Мемлекет кімге азаматтық береді, ал кімге шарт қояды?
- Қандай тіл «интеграцияның» белгісі ретінде танылады?
- Мигрант мәдениеті қалай бейнеленеді – қорқыныш тудыратын «өзге» ретінде ме, әлде мәдени байлық көзі ретінде ме?

Қазақстандағы көші-қон тәжірибесі – ұлттық бірегейлік, тілдік саясат және азаматтық түсініктерінің түйіскен алаңы. Мигранттың бейнесі – тек әлеуметтік рөл емес, ол мәдени шекараларды қайта анықтайтын саяси-идеологиялық символ. Мәдени антропология осы күрделі қатынасты көрінетін етіп, әлеуметтік әділеттілік пен мәдени инклюзияның жаңа үлгілерін ұсына алады.

Қазіргі әлемдегі мәдени саясат

Бүгінгі жаһандық әлемде мәдени элементтер тек эстетикалық немесе этнографиялық сипатпен шектелмейді. Олар – экономикалық, дипломатиялық, тіпті геосаяси деңгейде салмақты символдық капиталға айналып отыр. Француз социологы Пьер Бурдьенің «символдық капитал» ұғымы мәдени формалардың әлеуметтік бедел мен билік құралына айналуын білдіреді. Бұл тұрғыда мәдениет пен саясат бір-бірінен ажырамайтын кеңістікке айналған.

Мәдени антропология үшін бұл құбылыс – мәдени репрезентацияның кім тарапынан, қандай мақсатпен және қандай канал арқылы жүргізіліп жатқанын зерттеуді талап етеді. Медиа, халықаралық ұйымдар (мысалы, ЮНЕСКО), туризм индустриясы – осы символдық капиталдың өндірушілері мен тұтынушылары.

Қазақ мәдениеті және символдық капиталдың саяси айналымы

Қазақ мәдениетінде соңғы онжылдықтарда көптеген элементтер ұлттық брендке айналып, тек этностық мағынада емес, мемлекеттік репрезентацияның символына айналды. Бұл процестер – бір жағынан мәдени мұраны сақтау амалы болса, екінші жағынан саяси бедел мен жұмсақ күш (soft power) құралы.

ЮНЕСКО және қазақ мұрасының саяси капитациясы: Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық мәдениетті халықаралық деңгейде танытуға күш салды. Соның бірі – қазақ мәдени элементтерін ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұралар тізіміне енгізу:

- Наурыз мерекесі – Қазақстан, Иран, Әзербайжан, Түрікменстан және басқа елдердің бірлескен ұсынысымен ЮНЕСКО тізіміне енді. Бұл – тек мәдени акция емес, өңірлік саяси ықпалдастық пен мәдени лидерлікке талас көрінісі. Мысалы, кей елдер Наурызды «өзіне тән мәдениет» деп көрсеткісі келсе, Қазақстан бұл мерекенің түркілік тарихи контекстіндегі көпэтностық сипатын алға тартады.
- Қазақтың киіз үйі, айтыс өнері, домбыра күні сияқты элементтерді интернационализациялау да – ұлттық мәдениеттің символдық

капиталының артуы мен оны медиа арқылы таратудағы саяси ниеттің көрінісі.

Мәдениет пен туризм: Саяси имидж және мәдени тұтыну. Қазақтың ұлттық киімі, тағамы (ет, бауырсақ, қымыз), дәстүрлі музыкасы мен қолөнері – бүгінде ішкі мәдени тұтынумен қатар, шетелдік туристерге бағытталған «экзотика» рөлін атқарады [116].

Мысалы:

- «ЭКСПО-2017» аясында өткізілген этноауыл жобалары – тек мәдени презентация емес, мемлекеттің модерн мен дәстүрді үйлестіріп көрсетуге тырысуы, яғни мемлекеттік символдық саясат.

- Туризмде ұсынылатын «Нағыз қазақ дастарханы», «Киіз үйдегі түн» сияқты өнімдер – дәстүрлі өмірді капитализациялау, бұл ретте мәдени кодтар туристік нарық талабына қарай қайта бейімделіп, қайта конструиленеді.

Медиа және мәдени символдар: Ұлттық кодты визуализациялау.

Қазақ мәдениетінің басты рәміздері – домбыра, тұлпар, бүркіт, көк түсті киім, шапан – бұлар қазіргі телехикаялар, фильмдер, Instagram контент, жарнамалар мен мемлекеттік шаралар арқылы кең мағынадағы мәдени брендке айналды. Бірақ мұндай репрезентация да әрқашан бейтарап емес. Ол – мемлекеттік идеологиямен үйлесетін мәдени фреймдерді ұсынуға тырысады. Бұл медиа арқылы берілген мәдени образдар:

- Көбіне патриархалдық құрылымды, батырлық эпосты, этникалық тазалықты дәріптейді;
- Ал урбандық, маргинал, феминистік немесе альтернативті мәдени элементтер көп жағдайда шеткері қалдырылады.

Антропологиялық байлам: Қазақ мәдениетіндегі символдық капитал – тек мұраны сақтау емес, онымен саяси бәсекеге түсу, халықаралық аренада мәдени бедел қалыптастыру, және ішкі саяси тұтастықты күшейту тетігіне айналды [117]. ЮНЕСКО сияқты ұйымдарға тіркелу – бір қарағанда мәдени жетістік көрінгенімен, оның артында кімнің нені ұсынатыны, қандай нарративті алға тартатыны және мәдени элементтің кімнің атынан тіркелетіні сияқты идеологиялық және геосаяси күрес жатыр.

Символдық капитал – қазіргі замандағы ең құнды ресурстардың бірі. Мәдениет тек өзін білдіру емес, саясат жасау құралы. Қазақ қоғамы үшін бұл – ұлттық мұраны тану мен танытудың ғана емес, оның қалай, кім арқылы, қандай мақсатпен ұсынылатынына мән беретін кезеңге өткенін білдіреді. Антрополог бұл процесте тек мәдени форманы емес, оның астарындағы билік механизмдерін талдай алуы тиіс.

Қазіргі антропологияда мәдениет пен саясат – бір-бірінен ажырамас, өзара қабаттасқан ұғымдар ретінде қарастырылады. Мәдени антропология бұрынғыдай «бейтарап», «эстетикалық» мәдени формаларды сипаттаумен шектелмейді. Қайта, ол мәдени формалардың артында тұрған саяси құрылымдарды, билік қатынастарын, бірегейлікті қалыптастыру мен өзгелерді шеттету механизмдерін зерттеуге бағытталған.

Мәдени форма – саяси құрылымның көрінісі

Мәдени формалар – киім үлгісі, тіл, салт-дәстүр, музыка немесе визуалды рәміз болсын – олардың әрқайсысы белгілі бір тарихи-контекстуалдық және саяси ортада пайда болады. Бұл орта мәдени форманың қандай мақсатта қолданылатынын, кімдерге бағытталғанын, оның ресми не бейресми мәртебесін және ол арқылы қандай нарратив таратылатынын анықтайды.

Мәселен, дәстүрлі фольклордың мемлекеттік идеология үшін «таза ұлттық рух» ретінде ұсынылуы немесе керісінше, кейбір маргинал мәдени практикалардың қоғамдық кеңістіктен ығыстырылуы – осының айқын мысалы.

Мәдениет пен биліктің өзара байланысын талдаудың үш маңызды сұрағы

Мәдени антрополог үшін зерттеу басталар тұста мынадай үш сұрақты қою мәдениетті саясатпен сабақтастыра түсінудің негізі болмақ:

➤ Бұл мәдени практика қандай саяси жағдайда қалыптасты? – Әрбір мәдени феномен тарихи-саяси контексте пайда болады. Мысалы, кеңестік кезеңдегі фольклор мен қолөнердің «халықтық» сипат алып, «буржуазиялық элементтерден тазартылуы» – бұл мәдениеттің билік логикасына сай қайта құрылуының мысалы.

➤ Ол билікпен қалай өзара әрекеттеседі? – Мәдени форма билікті қолдауы да, оған қарсы дискурс ұсынуы да мүмкін. Кейде ол бір уақытта екеуін де жасай алады. Айталық, ұлттық рәміздерді қолдану бір жағынан, ішкі тұтастықты нығайтудың тәсілі болса, екінші жағынан, ол этникалық азшылықтарды «мәдени өзге» ретінде маргинализациялауы мүмкін.

➤ Оның репрезентациясы кім үшін, кім арқылы жүзеге асады? – Мәдени репрезентацияны кім қалыптастырады, мемлекет пе, халық па, әлде медиа ма? Репрезентацияның аудиториясы кім – ішкі қоғам ба, әлде халықаралық қауымдастық па? Бұл сұрақтар репрезентацияның билікке қаншалықты жақын не алыс екенін анықтауға көмектеседі.

Саясатты ескеру – әділетті интерпретацияның алғышарты.

Мәдениетке саяси тұрғыдан қарау – оны саясиландыру емес, оның өмір сүріп отырған саяси шарттарын, билікпен байланысын және әлеуетті асимметрияларын түсіну. Бұл мәдениетті әділеттілік, теңдік және тану (recognition) тұрғысынан интерпретациялау мүмкіндігін береді. Себебі кейбір мәдени формалар көбіне көрінбейді немесе әдейі көрсетілмейді; кейбірі мемлекет тарапынан қолдау табады, ал өзгесі репрессияға ұшырайды; біреулер үшін мұра, екіншілер үшін құқықтан айырылу құралы болуы мүмкін.

Мысалы, қазақ қоғамындағы киіз үй, домбыра, бүркіт сияқты этно-романтикалық символдар мемлекеттік деңгейде қолдау тапса, урбан мәдениеті, заманауи қазақ өнері немесе феминистік ағымдар – ресми репрезентациядан тыс қалып жатады. Бұл – мәдени селекцияның саяси сипатының көрінісі [118].

Мәдени антропология саясаттан тыс өмір сүре алмайды, өйткені мәдениет – тек өмір сүру тәсілі ғана емес, билікті білдіру, қалыптастыру немесе оған жауап қайтару тәсілі. Сондықтан қазіргі антрополог үшін ең

маңызды міндет – мәдениетті тек бақылап сипаттау емес, оның астарындағы билік қатынастарын, тарихи контекстін және саяси салдарын ашып көрсету. Бұл тәсіл мәдениетті тек формалық емес, әлеуметтік-саяси әділет тұрғысынан түсінуге, әртүрлі мәдени дауыстарды естуге және тануға жол ашады.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Саяси контекст мәдени антропологияға қандай ықпал етеді?
2. Мәдени антропологиялық зерттеулердің саясатпен байланысы неден көрінеді?
3. Саяси идеологиялар мәдени зерттеулерде қалай көрініс табады?
4. Қоғамдағы билік құрылымдары антропологиялық талдауда қандай рөл атқарады?
5. Саяси контекст этникалық бірегейлікті қалай өзгертеді?
6. Миграция және босқындар мәселесін антропологиялық тұрғыдан қалай қарастыруға болады?
7. Ұлттық саясат пен мәдениет арасындағы байланыс қандай?
8. Жаһандану жағдайында мәдени антропологияның саяси өзектілігі неде?
9. Саяси дискурс мәдени нормаларды қалай қалыптастырады?
10. Қазақстандағы мәдени зерттеулердің саяси аспектілері қандай?
11. Саяси контекст мәдени дәстүрлердің сақталуына қалай әсер етеді?
12. Мәдени антропологиядағы билік пен саясат мәселелерін зерттеу әдістері қандай?

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІН САҚТАП ҚАЛУДЫҢ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫ: ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ТЕОРИЯЛЫҚ-ПРАКТИКАЛЫҚ ПАРАДИГМА

Қазақ мәдениетінің жаһандану қауіптеріне антропологиялық тұжырымдама.

Мәдени гомогенизацияның терең талдауы

Жаһандану үрдісі әлемдік мәдениеттердің өзара ықпалдасуын қамтамасыз еткенмен, ол бір мезгілде ұлттық мәдениеттердің бірегейлігінің жоғалуына да себеп болуда. Бұл үрдіс қазақ мәдениетіне қатысты да терең өзгерістер тудырып отыр. Қазіргі кезеңде жаһандық мәдениет пен оның құндылықтары қазақ қоғамының күнделікті өмірінде үстемдік құрып, ұлттық ерекшеліктерді бәсеңдетіп, ескі дәстүрлер мен мәдени кодтардың ұмытылуына әкелуде. Бұл құбылысты тереңірек түсіну үшін, мәдени гомогенизацияның бірнеше маңызды аспектілерін қарастыру қажет.

а) Символикалық девальвация: Қазақ мәдениетінің дәстүрлі элементтері – ою-өрнек, ұлттық рәміздер, тіпті кейбір салт-дәстүрлер қазіргі әлемде сауданың бір бөлігіне айналууда. Қазір ою-өрнек көбінесе тек тұрмыстық бұйымдарда, киімде немесе сувенирлерде ғана кездеседі, бірақ оның ұлттық мағынасы мен символикалық тереңдігі көптеген адамдар үшін түсініксіз болып қалады. Мысалы, қазақтың дәстүрлі ою-өрнектерінің

әрқайсысының өз мәні бар: бұл – адамның өмір сүру мәнін, табиғатпен байланысын, бүкіл тіршіліктің гармониясына деген ұмтылысты білдіретін рухани белгі. Алайда қазіргі заманғы коммерциялық мәдениет бұл элементтерді тек сәндік безендіру ретінде пайдаланып, олардың бастапқы мағынасын елемейді. Сонымен қатар, дәстүрлі ритуалдардың да маңызы жоғалуда. Қазақтың тойлары, мысалы, тек мереке, қуаныш пен тойлаудың символы болып қалмай, қоғамның әлеуметтік құрылымын, ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтатын маңызды ритуал еді. Алайда қазіргі таңда, тойлар көбінесе әдемі дастарқан мен сән-салтанатқа айналып, олардың дәстүрлі рухани мәні ұмытылуда. Бұрынғыдай халықтың үлкен жиыны, үлкендер мен жастар арасындағы әңгімелер, ойлар мен ақыл-кеңестердің беріліп, ұрпақтар арасындағы байланыс пен дәстүр жалғастығы сақталмайды.

б) Лингвистикалық эрозия: Қазақ тілі – ұлттың мәдениетін сақтаудың негізгі құралдарының бірі. Алайда жаһандану мен ғаламдық мәдениеттің ықпалы қазақ тілінің ауқымын тарылтуда. Ағылшын тілі қазіргі таңдағы ғаламдық экономика мен ғылымның тілі болып, қазақ тілінің күнделікті өмірде қолданылуын шектей бастады [119]. Бұл жағдай тілдің функционалдық мәнін төмендетіп, оның әлеуметтік мәртебесін әлсіретуге әкеліп соғуда. Өнеркәсіп, ғылым, білім беру, саясат және ақпараттық технология салаларында қазақ тілінің орны мен маңызы қысқарып, жастар арасында ағылшын тіліне деген қызығушылық артуда. Бұл жағдай, өз кезегінде, ұлттық тілдің бойында сақталып келген дәстүрлі мәдени кодтардың жоғалуына себеп болады. Қазақ тіліндегі концептілердің, ұғымдардың түсінігі де өзгеруде. Мысалы, «Асаулық» ұғымы, қазақ мәдениетінде адамгершілік, ізгілік, сабырлық және көрегендікті білдіретін маңызды категория болды. Бүгінде бұл ұғымның мағынасы әлдеқайда үстірт, кейде күнделікті өмірде теріс мәнде қолданылуы мүмкін. Ұлттық концептілердің терең мағынасын ұғына алмау, оларды дұрыс қолданбау қазіргі қоғамда қазақ тілінің мәдени рөлін түсінбеушілікке әкеледі.

в) Когнитивтік ығысу: Қазіргі қазақ қоғамы уақыт пен кеңістікті қабылдау тұрғысынан үлкен өзгерістерге ұшырауда. Көшпенді халықтың дәстүрлі дүниетанымы уақыт пен кеңістікті табиғатпен байланыстырып, цикличті түрде қабылдаған. Мысалы, қазақтың жыл мезгілдері мен табиғат өзгерістеріне қарай жүргізген тіршілігі, көшу және жайлау өзгерісі – уақытты мәңгілік пен гармония ретінде қарастырғанын білдіреді [120]. Ал қазіргі урбанизация мен жаһандану бұл концептілерді өз бетінше өзгертіп, уақытты сызықты, біркелкі түрде қабылдауға әкелді. Көшпенді хронотоптың қалалық логикаға бейімделуі, адам мен табиғат арасындағы түпкілікті байланысты бұзады. Сонымен қатар, ұжымдық сананың өзгеруі де басты назарда болуы тиіс. Қазақ қоғамында бұрын ұжымдық сана, біртұтас мақсатқа ұмтылу, отбасы мен ауылдың ортақ мүддесі үлкен маңызға ие болды. Алайда қазіргі әлеуметтік желілер мен жеке тұлғаға негізделген қоғамда адамдар көбіне жеке мүддеге бағдарланып, ұжымдық мақсатты ұмыта бастады. Бұл ұрпақтар арасындағы байланыстарды әлсіретіп, мәдени ұжымдық өзіндік болмыстың құлдырауына себеп болуы мүмкін.

Яғни, жаһандану мәдениеттің барлық аспектілеріне, оның ішінде тіл, дәстүр, ритуалдар және дүниетанымға әсер етеді. Қазақ мәдениетінің терең кодтары мен ерекшеліктері қазіргі заманның сұранысына сай өзгеруге ұмтылғанымен, оның түпкі мағынасын сақтап қалу маңызды. Мәдени гомогенизация, лингвистикалық эрозия және когнитивтік ығысу сияқты үрдістер қазақ мәдениетінің негізін бұзуға әкелуі мүмкін. Бұл қауіптерді еңсеру үшін қазақ қоғамы мәдениетінің жаңғыруын терең ұғыну және ұлттық дәстүрлерді қазіргі заманға бейімдеу маңызды. Мәдени кодтарды сақтап қалу және оларды келесі ұрпаққа дұрыс жеткізу үшін цифрлық технологиялар мен заманауи әдістерді қолдану қажет [121].

Этникалық бірегейлік эрозиясының антропологиялық механизмдері

Жаһандану мен урбанизация процестері қазақ мәдениетін біршама өзгерістерге ұшыратып, оның этникалық бірегейлігіне де теріс әсер етуде. Этникалық бірегейлік тек мәдени, әлеуметтік және тарихи тәжірибенің жиынтығы ғана емес, ол ұрпақтан ұрпаққа ауысатын «мәдени ДНК» болып табылады. Дегенмен, қазіргі заманның қарқынды өзгерістеріне байланысты бұл процесстер бұзылып, қазақ мәдениетінің негізі болып табылатын этникалық бірегейліктің эрозиясы жүруде. Бұл процестердің негізінде бірнеше маңызды антропологиялық механизмдер жатыр.

а) Мәдени ДНК-ның фрагментациясы: Мәдени ДНК дегеніміз – ұлттың дәстүрлері, тілдері, тарихы мен әлемге деген көзқарасы. Бұл «ДНК» ұрпақтан-ұрпаққа берілуі керек, бірақ қазіргі қоғамда оның берілу процесі үзіліп барады.

Ұрпақтар аралық трансмиссияның үзілуі: Қазақ қоғамында мәдени білім мен құндылықтар көбінесе ауызша түрде, үлкендерден жастарға жеткізілетін еді. Әжелер мен аталар өз балаларына ертегілер айтып, тұрмыстық дағдыларды үйретіп, өмірлік кеңестер беретін. Бірақ қазіргі таңда бұл дәстүрлер жиі жоғалып барады. Заманауи қоғамдағы балалары мен жастар көбіне цифрлық әлемге тәуелді, олар үшін телефондары мен компьютерлері басты құралға айналған [122]. Ұрпақтар арасындағы бұл байланыс үзілуі, дәстүрлі білімнің берілу жолының өзгеруі этникалық бірегейліктің сақталуына кері әсер етеді.

Коллективті жады институттарының әлсіреуі: Ұлттың мәдени жадысы көбінесе ауыз әдебиеті, фольклор және тарих арқылы сақталады. Қазақ халқының ауыз әдебиеті, ертегілері мен батырлар жыры, халықтың тарихы мен дүниетанымын сақтаушы маңызды институттар болып табылады. Бірақ қазіргі кезде ауыз әдебиеті мен ұлттық мәдениетке деген қызығушылық төмендеп барады. Оның орнын коммерциялық мәдениет, шетелдік ықпалдардың көбейіп кетуі алмастыруда. Бұл процесс ұлттың тарихи жадысының әлсіреуіне, мәдени кодтың өзгеруіне және ұлттық бірегейліктің бұзылуына әкеліп соғады.

б) Мәдени тәжірибелердің функционалдық деградациясы

Мәдени тәжірибелер этникалық бірегейліктің тірегі болып табылады, бірақ қазіргі заманғы қоғамда олардың мағынасы өзгеріп, кейде толық жоғалып кетуде.

Ритуалдардың магиялық функциясын жоғалтуы: Қазақ халқының дәстүрлі ритуалдары, мысалы, «шашу» рәсімі бастапқыда белгілі бір магиялық немесе әлеуметтік функцияны атқарған. Бұл ритуал адамның өмірінде маңызды кезеңдерде орын алады, мысалы, баланың дүниеге келуі, үйлену тойы немесе отбасы мүшелерінің жаңа өмірге қадам басуы. Алайда қазіргі заманда бұл ритуалдар көбінесе тек фотосессия ретінде ғана орындалуда [123]. Оның ішкі мазмұны, мәні мен мақсаты жоғалып, сыртқы бейнесі ғана сақталып қалды. Бұл ритуалдардың бастапқы маңызы мен әлеуметтік қызметін жоғалтуы мәдени бірегейліктің еріксіз түрде әлсіреуіне алып келеді.

Дәстүрлі білімнің практикалық қолданысын жоғалтуы. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде көптеген кәсіби дағдылар мен білімдер болған. Мысалы, ет өңдеу, қолөнер, киіз басу сияқты кәсіби білімдер әрбір отбасында сақталған. Бірақ қазіргі заманда бұл дағдылардың көпшілігі күнделікті өмірден шығып, тек музейлерде немесе арнайы білім беру орталықтарында ғана сақталып қалды [124]. Бұл да қазақтың дәстүрлі білім жүйесінің ыдырауына, мәдени құндылықтардың жоғалуына себеп болып отыр. Өндіріс пен тұрмыс саласындағы дәстүрлі тәжірибенің жоғалуы этникалық бірегейліктің нақты бір бөлігінің ыдырауына әкеліп соғуда.

в) Мәдени ландшафттың трансформациясы.

Қазақтың мәдени ландшафты өзіне тән кеңістіктік құрылымдарға ие болған. Бірақ жаһандану мен урбанизация бұл кеңістіктердің мәнін өзгертуде.

Киелі жерлердің коммерцияландырылуы. Қазақ мәдениетінде киелі жерлердің маңызды орны бар. Бұл жерлер көбінесе тарихи оқиғалармен, батырлармен немесе рухани тұрғыда маңызды тұлғалармен байланысты болып келеді. Олар халықтың дүниетанымында ерекше орын алған, сондықтан оларды қадірлеу, сыйлау үлкен маңызға ие болған. Бірақ қазіргі таңда бұл киелі жерлердің көпшілігі коммерциялық мақсатта қолданыла бастады. Олар туризм үшін пайдаланылып, рухани мәні төмендеп, тек сауда-саттық алаңына айналууда. Бұл да қазақ мәдениетінің түпкі мәнін жоғалтуға себеп болып, этникалық бірегейлікке зиян келтіреді.

Дәстүрлі кеңістіктік құрылымдардың қирауы: Қазақ халқының көшпелі өмір салты өзіне тән кеңістіктік құрылымға негізделген. Көшпенділердің ауылдары белгілі бір табиғи заңдылықтар мен әлеуметтік байланыстарға сәйкес құрылатын еді. Алайда қазіргі уақытта ауылдардың дәстүрлі ландшафты өзгеруде. Қалалар мен ауылдардың архитектурасы жаһандық ықпалдармен үйлесіп, көшпелі мәдениет пен оның кеңістік тұжырымдамасына сай келмейтін құрылымдар пайда болуда. Бұл өзгерістер қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын жоғалтуға және оның мәдени ландшафтын терең түсіну қабілетін әлсіретуге әкеліп соғуда [125].

Этникалық бірегейліктің эрозиясы көптеген мәдени механизмдердің бұзылуымен байланысты. Мәдени ДНК-ның фрагментациясы, ритуалдардың функционалдық деградациясы және мәдени ландшафттың трансформациясы

қазақ қоғамындағы ұлттық өзін-өзі танудың негіздерін әлсіретуде. Бұл үрдістерді тоқтату үшін, ұлттық мәдениеттің негізгі элементтерін жаңғыртып, олардың мағыналық тереңдігін сақтап қалу қажет.

Динамикалық сақтау стратегияларының антропологиялық моделі

Қазақ мәдениетін жаһандану мен заманауи талаптармен үйлестіріп сақтау үшін, мәдениет тек мұражайларда сақталмауы керек, ол өмір сүруі және дамуы тиіс. Осы мақсатта мәдениет динамикалық тұрғыдан сақталуы үшін бірқатар стратегиялар қажет. Бұл стратегиялардың негізі мәдениеттің өз өзгерістерін қабылдай отырып, оның түпкі мәнін жоғалтпауына бағытталған. Динамикалық сақтау стратегияларының антропологиялық моделі бірнеше негізгі механизмдерден тұрады, олардың әрқайсысы мәдениет пен дәстүрдің өзгерістерге бейімделуін және сақталуын қамтамасыз етеді.

а) Адаптивтік трансформация механизмдері

Мәдениеттің өзгерістерге бейімделуі мен жаңару процесі маңызды болып табылады. Мәдениет өз мәнін сақтай отырып, жаңа контекстерде қайта туылуы тиіс. Бұл үшін дәстүрлі кодтар мен тәжірибелер жаңа өмір жағдайларына үйлесімді түрде бейімделіп, заманауи әлемде жаңа формаларға ауысады [126].

«Мәдени транскрипция» – дәстүрлі кодтардың жаңа формаларға ауысуы

«Мәдени транскрипция» дегеніміз – дәстүрлі мәдени элементтердің жаңа мәдени контексте немесе әлемде қайта туылуы. Мысалы, қазақ халқының дәстүрлі жорға биі қазіргі заманғы хип-хоп хореографиясына интеграциялануы мүмкін. Мұнда қазақтың би дәстүрі өзінің мәні мен ауқымын сақтай отырып, жаңа мәдени және музыкалық формада жаңа көрерменге таныстырылуы мүмкін. Бұл тәсіл дәстүр мен жаңашылдықтың симбиозы арқылы мәдениеттің сақталуын қамтамасыз етеді. Мәдени кодтардың жаңа формада «аударылуы» немесе «транскрипциялануы» сол мәдениеттің өміршеңдігін арттырады, өйткені ол тек тарихи ескерткішке айналмай, әртүрлі мәдени өрісінде танымал және өзектілікке ие болады.

б) Селективтік аккультурация

Аккультурация дегеніміз – екі немесе бірнеше мәдениеттің бір-бірімен әсерлесуі және өзара енуі процесі. Бұл процесс, әсіресе жаһандану жағдайында, әрбір мәдениетке өзін сақтай отырып, жаңа элементтерді қабылдауға мүмкіндік береді. Алайда бұл қабылдау үдерістері іріктемелі болуы тиіс, өйткені әрбір мәдениет жаңа элементтерді өзінің сүзгісінен өткізе отырып қабылдайды [127].

Мәдени филтрлер жүйесін қалыптастыру

Селективтік аккультурацияда мәдениет өз ережелері мен құндылықтарын сақтап, өзіне қажетті сыртқы мәдени элементтерді тандап, өз мәдени жүйесіне енгізеді. Мысалы, қазақ халқының қонақжайлылық дәстүрі қазіргі қалалық өмірде де өз маңызын жоғалтпауы керек. Коворкинг мәдениеті мен ашық кеңістіктерде, мысалы, қонаққа шақыру және басқа адамдармен бірге уақыт өткізу принциптері қазақтың дәстүрлі қонақжайлылығы принципіне негізделуі мүмкін. Мұндай адаптация қазақтың қонақжайлық

мәдениетін кеңес беру, ортақ іс-әрекетке қатысу және ынтымақтастық принциптерімен үйлестіре отырып, заманауи ортаға бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл қазақ мәдениетінің дәстүрлерін қазіргі заманға сай, бірақ оның терең мағынасына нұқсан келтірмей сақтауға көмектеседі.

в) Ретроновация (дәстүрді инновация арқылы сақтау)

Ретроновация – бұл дәстүрлер мен тарихи мәдени элементтердің жаңашылдық пен технология арқылы қайта жаңғыртылуы. Бұл процесс дәстүрдің жойылуын болдырмайды, керісінше оны жаңаша, инновациялық түрғыдан жаңартады.

Архаикалық элементтерді цифрлық технологиялар арқылы қайта өндіру

Цифрлық технологиялар дәстүрді сақтау үшін тиімді құрал бола алады. Мысалы, қазақтың қобыз күйлерін жасанды интеллект (AI) арқылы жаңғырту арқылы бұл өнер түрінің алдыңғы буындарынан бастап, қазіргі заманғы жастарға дейін жеткізілуі мүмкін. Қобыздың дыбысы мен музыкасының сиқырлы әлемі жаңартылған форматта (цифрлық немесе виртуалды күйде) сақталуы мүмкін [128]. Бұл процесс қазақтың музыкалық дәстүрін сақтау мен оны заманауи ортада қайта жаңғырту үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Ретроновация дәстүрлі мәдени элементтердің уақытпен бірге өзгеріп, заманауи технологиямен үйлесуі арқылы олардың маңыздылығын арттырады.

Мәдениетті сақтау үшін оған тек құрметпен қарау ғана жеткіліксіз, оны өзгерістерге бейімдеп, жаңа технологиялар мен идеялармен үйлестіре білу керек. Динамикалық сақтау стратегиялары арқылы қазақ мәдениетінің дәстүрлері мен кодтары сақталып, жаңаруы мүмкін. Адаптивтік трансформация, селективтік аккультурация және ретроновация секілді механизмдер қазақтың мәдениетін жаңа ғасырда өміршең етіп, оның ұлттық ерекшеліктерін сақтауға және болашақ ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

Практикалық шешімдердің антропологиялық негіздемесі

Қазақ мәдениетінің заманауи әлемдегі тұрақтылығын сақтау және оны болашақ ұрпаққа жеткізу үшін мәдениеттің өзгерістерге бейімделуі және жаңаруына бағытталған бірнеше тәжірибелік шешімдер қажет. Бұл шешімдер өздігінен технологиялар мен жаңа әлеуметтік формаларды қолданып, дәстүрлерді сақтауды ғана емес, оларды жаңа уақытқа сай қайта құруды көздейді [129]. Төменде ұсынылған шешімдер мәдениеттің динамикалық трансформациясы мен сақталуын қамтамасыз ететін антропологиялық негіздерге сүйенеді.

а) Мәдени транзиттік зоналарды құру – бұл мәдениеттердің өзара араласуы, соның ішінде дәстүр мен заманауи элементтердің үйлесімді түрде бірігуі үшін жасалған кеңістіктер. Мұндай зоналар мәдениеттің жаңашылдыққа бейімделуіне мүмкіндік береді және мәдени дәстүрдің өзгермей сақталуына көмектеседі.

Этномодернистік кеңістіктер: Мәдени транзиттік зона ретінде этномодернистік кеңістіктерді құру қазақ мәдениетінің дәстүрлерін қазіргі заманғы талаптармен біріктірудің бір жолы бола алады. Мысалы, қазақтың дәстүрлі киіз үйінің дизайнын қазіргі офис ортасына бейімдеу – осы бағыттағы

бірегей жоба. Киіз үй өзінің эстетикалық ерекшелігімен қатар, функционалдық тұрғыда да тиімді болғандықтан, оны заманауи кеңселер мен қоғамдық кеңістіктерге енгізу арқылы дәстүр мен жаңашылдықты бір арнада қосуға болады. Бұл тек эстетикалық қана емес, сонымен бірге мәдени құндылықтардың да сақталуына үлес қосады.

Лиминалды практикалар: бұл мәдениетаралық шекаралар мен өтпелі кезеңдердегі іс-әрекеттер. Мұндай практикалардың бірі ретінде виртуалды шәкіртақылық жүйесін қарастыруға болады. Бұл – мәдени білім мен дәстүрді сандық форматта жастар арасында таратуға арналған құрал. Виртуалды әлемде өткізілетін мәдени оқыту бағдарламалары мен шәкіртақылық жүйелері жастарды дәстүрмен таныстырып қана қоймай, оларды мәдени кодтарды меңгеруге ынталандырады. Осылайша, мәдени білім мен тәжірибені сақтау мен тарату үрдісі жаңа форматта жүзеге асырылады [130].

б) Мәдени иммунитетті күшейту – бұл ұлттық мәдениеттің сыртқы әсерлерге қарсы тұру қабілетін арттыруға бағытталған шаралар. Бұл процесте мәдениеттің ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ету маңызды.

«Мәдени вакцинация» бағдарламалары. «Мәдени вакцинация» термині қазақ мәдениетінің дәстүрлеріне деген жауапкершілікті арттыруды білдіреді. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты – жастар арасында ұлттық мәдениетке деген қызығушылықты ояту және оларға дәстүрлі өнер мен фольклорды ойын арқылы үйрету. Мысалы, балаларға арналған фольклорды геймификациялау арқылы қазақтың ертегілерін, аңыздарын ойын түрінде ұсынуға болады. Бұл тәсіл балаларды ойын элементтері арқылы мәдени құндылықтармен таныстырып, оларды ұлттық мәдениеттің белсенді қорғаушыларына айналдыруға мүмкіндік береді.

Критикалық мәдени сауаттылықты арттыру. Мәдени иммунитетті күшейту үшін, адамдардың мәдени сауаттылығын арттыру қажет. Мұнда басты назарда ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің заманауи әлеуметтік және мәдени контексте қалай дұрыс қабылданатыны болуы тиіс. Критикалық мәдени сауаттылық бағдарламалары арқылы жастарды тек мәдениетпен таныстыру ғана емес, оны қалай дұрыс бағалауға және қолдануға үйрету керек [131]. Бұл бағдарламалар мәдениетке деген құрметті арттырып, оны заман талабына сай дұрыс қолдану дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

в) Этнодизайн стратегиясы – бұл ұлттық мәдениеттің эстетикасы мен символдарын заманауи дизайн саласына интеграциялау процесі. Бұл стратегиялық бағыт ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді жаңа эстетикалық деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді.

Мәдени архетиптерді индустриалды дизайнға интеграциялау. Қазақ мәдениетінің архетиптері, мысалы, ою-өрнектер, таңбалар мен символдар, индустриалды дизайнға енгізілуі мүмкін. Бұл әдіс ұлттық қолөнер мен мәдени элементтердің қазіргі заманғы өнеркәсіптік өнімдерге айналуына мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ ою-өрнектерінің элементтерін заманауи жиһаздар мен интерьер дизайндында қолдану, сондай-ақ ұлттық символдарды әртүрлі техника мен өнімдерде көрсету арқылы қазақтың бай мәдени мұрасы жаңа нарықтарда кеңінен танытылады.

Ұлттық эстетиканың функционалдық формаларын жасау. Ұлттық эстетиканы тек көркемдік тұрғыда ғана емес, функционалдық тұрғыдан да ұсыну өте маңызды. Мысалы, қазақтың дәстүрлі киімдерінің сәнін сақтай отырып, оларды қазіргі заманғы киім дизайнына бейімдеу, ою-өрнек элементтерін қолдану арқылы функционалды әрі стильді киімдер жасау. Бұл тәсіл ұлттық мәдениеттің және эстетиканың кең аудиторияға жетуіне мүмкіндік береді, өйткені ол тек сәнде ғана емес, тұрмыстық қажеттіліктерде де қолданылатын болады [132].

Қазақ мәдениетін сақтаудың практикалық шешімдері дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімділігін сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс. Мәдени транзиттік зоналар, мәдени иммунитетті күшейту және этнодизайн стратегиялары ұлттық мәдениеттің қазіргі заманғы әлемдегі орны мен мәнін арттыруға ықпал етеді. Бұл шешімдер мәдениетке заманауи технологиялар мен инновацияларды енгізу арқылы оның тұрақтылығын қамтамасыз етеді, сонымен қатар оның болашақ ұрпақтарға берілетін құндылығын арттырады.

Болашаққа бағдарланған антропологиялық болжамдар

Қазіргі қоғамның өзгеруі мен мәдениет саласындағы жаңартулар болашақта ұлттық бірегейліктің жаңа формаларының пайда болуына алып келеді. Бұл процестер постмәдени бірегейлік пен биомәдениет эволюциясы сияқты концепттер арқылы көрініс табады. Осылайша, болашақ мәдениеттің динамикалық құрылымын болжау үшін бірнеше маңызды бағыттарды қарастырып өтеміз.

а) Постмәдени бірегейлік – бұл дәстүрлі ұлттық және мәдени шекаралардың бұзылуы мен жаңа гибриді формалардың қалыптасуы. Бұл процесс жаһанданудың нәтижесінде мәдениеттердің өзара ықпалдасуы мен тұтас өзгеруімен байланысты. Әр түрлі мәдениеттердің өзара кірігуі мен алмасуы осыған түрткі болады.

Гибриді бірегейліктің жаңа формалары. Қазіргі қоғамда жеке адам өзінің мәдени сәйкестігін дәстүрлі ұлттық шекаралармен ғана анықтамайды. Жаһанданудың әсерінен әр адамның мәдениетаралық тәжірибесі әртүрлі болады, бұл оның бірегейлігін гибриді, яғни бірнеше мәдени элементтердің үйлесімі арқылы қалыптастырады. Мысалы, қазақ жастарының арасында дәстүрлі қазақ мәдениеті мен жаһандық мәдениеттің элементтері бірігіп, жаңа бірегейлік формалары пайда болуда. Олар қазақ тілін, әдет-ғұрыптарын сақтай отырып, сонымен бірге әлемдік музыка, мода мен технологиялармен де таныс. Мұндай жағдай «гибриді бірегейлік» деп аталады, яғни мәдениетаралық элементтердің біртұтас кеңістікте үйлесуі.

«Көшпенді цифрлық» болмыстың қалыптасуы. Бұл жаңа феномен қазіргі цифрлық дәуірде қалыптасып жатқан ұрпақтың жаңа болмысын білдіреді. Көшпенділердің мәдениеті мен өмір сүру салты қазіргі әлемде цифрлық технологиялар мен интернеттің әсерінен өзгеріске ұшырайды. «Көшпенді цифрлық» болмысы, дәстүрлі көшпелі өмірдің экзистенциалды негіздерін цифрлық кеңістікте жаңғырту болып табылады [133]. Мұнда біз қазақтардың ғасырлар бойы көшпелі өмір салтында қалыптасқан еркіндік, мобильдік және ұтқырлық сияқты құндылықтарын цифрлық әлемде көре

аламыз. Бұл құндылықтар виртуалды кеңістікте де өз жалғасын табады, мысалы, қазақ жастарынан шыққан жаңа цифрлық көшпенділер түрлі платформаларда шығармашылықпен айналысып, мәдениетті таратуда.

б) Биомәдениет эволюциясы – адамның биологиялық және мәдени аспектілерінің бір-бірімен байланысын білдіретін жаңа антропологиялық тұжырым. Бұл концепт генетикалық және мәдени жадтың ықпалдасуы мен дамуының нәтижесінде мәдениеттің әрі қарай эволюциясын зерттейді.

Генетикалық жад пен мәдени жадтың конвергенциясы: Генетикалық жад пен мәдени жадтың байланысы қазіргі антропологияның жаңа бағыты болып табылады. Генетикалық жад адамның биологиялық қасиеттерін, атап айтқанда оның ата-бабаларынан қалған физикалық және психологиялық ерекшеліктерін сақтайды. Ал мәдени жад – бұл қоғамның, ұлттың немесе топтың тарихи тәжірибесінің, салт-дәстүрлерінің, тілінің, білімінің сақталуы. Генетикалық және мәдени жадтың бір-бірімен ұштасуы биомәдениет эволюциясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, қазақтардың көшпелі өмір салты мен табиғатқа қатысты ерекше көзқарастары генетикалық түрде берілуімен қатар, бұл қасиеттер мәдени тәжірибелер мен әдет-ғұрыптар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Болашақта бұл процестердің қалай интеграцияланатынын, яғни мәдени кодтардың генетикалық деңгейде сақталуын қарастыру маңызды [134].

ДНК-ға мәдени кодтарды сақтау технологиялары. Биотехнология мен генетика саласындағы соңғы жаңалықтар мәдени кодтарды, яғни ұлттық мәдениеттің негізгі элементтерін генетикалық деңгейде сақтау мүмкіндіктерін ашады. Мысалы, генетикалық зерттеулер арқылы қазақ халқының дәстүрлі мәдени кодтары мен әлеуметтік құрылымын сипаттайтын ақпаратты сақтаудың жаңа жолдары пайда болуы мүмкін. Бұл дегеніміз, болашақта мәдени кодтар тек әлеуметтік тәжірибе мен ауызша дәстүрлер арқылы ғана емес, генетикалық ақпаратта да көрініс табуы мүмкін. Әрбір ұрпақ өзінің мәдени мұрасын тек саналы түрде ғана емес, биологиялық тұрғыдан да сақтап, оны болашақ ұрпақтарға жеткізе алады.

Болашаққа бағдарланған антропологиялық болжамдар қазақ мәдениетінің өзгеру үрдісін жаңа деңгейде түсінуге мүмкіндік береді. Постмәдени бірегейлік пен биомәдениет эволюциясы қазақ мәдениетінің заманауи әлемде өз орнын сақтап, жаңа ұрпаққа жеткізілуін қамтамасыз етеді. Бұл концепттер мәдени сәйкестік пен эволюцияның жаңа бағыттарын көрсету арқылы, мәдениеттің сақталуы мен дамуына әсер етеді. Яғни, қазақ мәдениетінің жаһандану жағдайындағы тұрақтылығы мен сақталуы оның «мәдени икемділік» қабілетіне, яғни дәстүрді инновация арқылы қайта өндіру, жаңа жағдайларға бейімделу мен заманауи сұраныстарға жауап беру қабілетіне негізделген. Антропологиялық тұрғыдан қарастырғанда, бұл процесс қазақ мәдениетінің өзгеріссіз қалуы мен заман ағымына сай дамуын қамтамасыз ететін үш негізгі принциппен сипатталады.

■ **Селективтік ашықтық** – сыртқы мәдени әсерлерге таңдамалы қатынас. Бұл принцип қазақ мәдениетінің жаһанданудың ықпалына ұшыраған кезде оның өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, жаңа ақпараттар мен

тәжірибелерді қабылдауға қабілетті болуын қамтамасыз етеді. Бұл таңдамалы ашықтықтың нәтижесінде тек мәдениет үшін маңызды, ұлттық сәйкестікті сақтауға ықпал ететін элементтер ғана еніп, қалғандары өшіріледі немесе өзгертіледі. Осылайша, қазақ мәдениеті жаңа мәдени кеңістікте өз «генетикалық кодын» жоғалтпай сақтап қалады [135].

■ **Адаптивтік дәстүршілдік** – қазақтың тарихи тәжірибелерін, әдет-ғұрыптарын, өмір сүру салттарын жаңа контекстке бейімдеудің негізі. Бұл принцип, әсіресе, дәстүрлі ритуалдардың, отбасылық және қоғамдық құрылымдардың, киім-кешектер мен тілдік ерекшеліктердің жаңғыруында көрініс табады. Мысалы, қазіргі қазақ қоғамында отбасы құрылымы мен дәстүрлі құндылықтар түрлі қоғамдық өзгерістерге байланысты қайта қалыптасып, заманауи сұраныстарға жауап бере алатын жаңа формаға енуде. Әлеуметтік жағдайларға бейімделген дәстүрлер, сонымен бірге ұлттық дәстүрлердің мәнін сақтап қалады.

■ **Креативтік реконструкция** – бұл мәдени жадты инновациялық тәсілдермен қайта жасау, жаңа әрі прогрессивті форматтарда өмірге енгізу. Бұл принцип қазақ мәдениетінің шығармашылық негізінде қайта жандануы мен жаңа мазмұнмен толығын қамтамасыз етеді. Көне дәстүрлер мен рәсімдер жаңа тәсілдермен, заманауи технологияларды пайдалана отырып, қайта құралады. Мысалы, қазақтың фольклорлық мұрасы, әндері мен күйлері заманауи музыкамен синтезделіп, жаңа формаға енуде. Сонымен бірге, этникалық дизайн, ұлттық киімдер мен бұйымдар заманауи стильдермен үйлесімді түрде қайта жасалуда.

Бұл үш принцип қазақ мәдениетінің заман талабына сай сақталуы мен дамуын ғана емес, оны мәдени эволюцияның тірі процессі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мәдениет мұражай экспонаты ретінде сақталмайды, ол өзгеріп, дамып, уақыт талабына сай жаңара отырып, келешек ұрпаққа жеткізіледі.

Қазақ мәдениеті жаһандану дәуірінде өзінің негізгі құндылықтарын сақтай отырып, жаңа әлеуметтік және мәдени жағдайда өзін көрсете алатын стратегиялық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, болашаққа бағыт алады. Осылайша, қазақ мәдениетінің тіршілігін сақтау үшін қажетті гибридті тәсілдер, жаңашылдық пен дәстүрдің үйлесімі маңызды рөл атқарады. Мәдениет тек өткеннің мұрасы ғана емес, ол қазіргі заман мен болашақтың талаптарына сай жаңа түрлерге бейімделіп, өзгеруі тиіс. Селективтік ашықтық, адаптивтік дәстүршілдік және креативтік реконструкция принциптері мәдениетіміздің тұрақтылығын, өзіндік ерекшелігін және болашақта да өзекті болуын қамтамасыз етеді.

«Икемді тұрақтылық» концепциясы

Қазақ мәдениетінің тұрақтылығын сақтаудың негізі ретінде ұсынылатын «икемді тұрақтылық» концепциясы – мәдениеттің өз негіздерін сақтай отырып, жаһанданудың әсеріне сәйкес жаңа жағдайларға бейімделу қабілетін білдіреді. Бұл концепцияның басты мәні – ұлттық мәдениеттің түпкілікті мәнін жоғалтпай, оны заманауи өзгерістерге үйлестіре отырып, жаңа ортада өміршең ету [136]. Бұл концепция қазақ мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін

әлемдік контексте жаңғыртуға және болашаққа дайындауға мүмкіндік береді. Осыған орай, қазақ мәдениетінің тұрақтылығын сақтау үшін деңгейлі модель ұсынылады:

Тарихи геном – қазақ мәдениетінің негізін құрайтын, көшпенді өмір салтынан қалған және ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауысқан мәдени кодтардың сақталуы мен жаңғыруын білдіреді. Бұл деңгейде мәдениетіміздің түп тамырын сақтау, оның тарихи мәнін ұғыну және оны қазіргі заманмен байланыстыру басты мақсат болып табылады. Қазақ мәдениетінің көшпенділік кезеңі тек тұрмыс-тіршілікпен ғана емес, дүниетаным және философиямен, рухани тәжірибемен тығыз байланысты болғанын атап өту маңызды. Қазақ халқының көшпенді тіршілігі табиғатпен үйлесімде өмір сүру, жерді сыйлау, мал шаруашылығы арқылы өмір сүру мен табиғаттың циклдеріне тәуелді болу сияқты құндылықтарды қамтыды [137]. Бұл құндылықтар, өз кезегінде, қазақтың әлеуметтік құрылымын, дүниетанымын және өмір сүру философиясын қалыптастырды. Көшпенділік мәдениеті тек сыртқы факторлармен ғана емес, ішкі құрылымдық ерекшеліктерімен де айшықталды. Мысалы, қонақжайлылық, ұлттық еркіндік, қоғамдық келісім мен ынтымақтастық сияқты принциптер көшпенді өмір салтынан тікелей туындаған құндылықтар болып табылады. Бұлар өз кезегінде қазақ халқының мінез-құлқын, әдет-ғұрыптарын және әлеуметтегі орны мен рөлін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Қазақ мәдениетінің тарихи геномы:

■ **Көшпенді өмір салты:** Қазақ халқының көшпенді өмірі табиғатпен тығыз байланысты. Әрбір қадам мен қозғалыс, әрбір кезең мен уақыт белгіленген дәстүрлер мен ережелерге сай жүзеге асқан. Бұл тұрмыс салты қазақтың рухани әрі материалдық мәдениетінде терең із қалдырды. Мал шаруашылығы мен ашық аспан астындағы өмір салты қазақ қоғамының өзіндік ерекшеліктерін қалыптастырды. Көшпенділердің уақыт пен кеңістікке қатысты көзқарастары да осы өмір салтынан туындады: олар уақытты циклдық, табиғатпен үндес, тұрақты өзгерістер ретінде қабылдады.

■ **Табиғатпен байланыс:** Қазақтар үшін табиғаттың әрбір бөлшегі киелі болып саналды. Жер, су, ағаш, таулар – бәрі де өмірдің бір бөлігі ретінде қабылданып, оларды сыйлау мәдениеті пайда болды. Бұл мәдени кодтар бүгінгі күнге дейін өмір сүріп, біздің мінез-құлқымызда, дәстүрлерімізде көрініс тауып келеді. Мысалы, жердің киелілігі, ағаштардың қасиеттілігі туралы түсініктер әлі күнге дейін қазақ қоғамында сақталып отыр.

■ **Шежіре мен аңыздар:** Шежіре қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің негізгі тіректерінің бірі. Әрбір ру, әрбір атаның тарихы ерекше маңызға ие болды, себебі олар ұрпақтың мәдени кодтарын, ұлттық бірегейлікті сақтаушы болған. Бұл шежірелер ұрпаққа тарихи сабақтастықты ұғындыру үшін маңызды құрал болды. Сонымен қатар, аңыздар мен ертегілер көшпенділік өмір салтын бейнелеп, қазақтың әлем туралы түсінігін қалыптастырды. Аңыздарда табиғаттың адамға әсері, рухани және моральдық құндылықтар туралы терең ойлар айтылған.

Тарихи геномды жаңғырту. Қазіргі кезде көшпенді мәдениеттің көптеген элементтері жоғалып кетуге жақын тұр. Бірақ бұл элементтерді сақтап қалу мен жаңғырту мүмкіндіктері көп. Мысалы, дәстүрлі ою-өрнектерді қазіргі заманғы дизайнға енгізу – қазақтың эстетикалық құндылықтарын сақтау мен оны жаңа форматта ұсынудың бір жолы [138]. Қазіргі сән индустриясында немесе интерьер дизайндында қолданылатын ою-өрнектер ұлттық мәдениеттің айшықты бейнесі болып табылады. Сонымен қатар, қалалық кеңістікте көшпенділік құрылымдарын пайдалану арқылы, мысалы, көшпенді тұрмысқа тән шатырларды немесе кішігірім үйлерді қалаларда қолдану арқылы, мәдениетті жаңа контексте жаңғыртуға болады. Бұл процесстер қазақтың көшпенділік мәдениетін қайта жаңғырту ғана емес, сонымен қатар оны қазіргі заманмен үйлестіруді, дәстүрді жаңа формаларда ұсынуды білдіреді. Мысалы, қазақтың қолөнерін (құрылыстық элементтерді, киімдерді, киіз үй құрылымын) заманауи технологиялар мен дизайн шешімдері арқылы қайтадан өмірге келтіру – тарихи геномды сақтаудың бір тәсілі.

Мәдени кодтардың жаңғыруы. Қазақ мәдениетіндегі тарихи кодтар мен дәстүрлерді жаңғыртудағы ең маңызды міндет – олардың терең мағынасын түсіну және оны қазіргі кезеңге бейімдей отырып, қайта жаңғырту. Бұл өз кезегінде ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуға мүмкіндік береді, сондай-ақ қазақ мәдениетінің әлемдік мәдениетте өз орнын алуға жол ашады.

Жаһандық интерфейстер деңгейі қазақ мәдениетінің жаһандық мәдениетпен үйлесу, яғни мәдени гибридизация және интеграция процессін қарастырады. Қазіргі жаһандану жағдайында әлемнің әртүрлі мәдениеттері арасында үздіксіз байланыс орнап жатыр, және қазақ мәдениеті осы жағдайды өзінің пайдасына пайдаланып, басқа мәдениеттермен өзара әрекеттесу арқылы өзін таныта алады. Бұл процесте маңыздысы – қазақ мәдениетінің ерекшеліктерін сақтай отырып, оны әлемдік мәдениетпен үйлестіру, жаңаша форматта көрсету.

Мәдени гибридизация мен интеграция: Мәдени гибридизация – бұл түрлі мәдениеттердің бір-бірімен араласуынан жаңа мәдени формалардың қалыптасуы. Қазақ мәдениеті осы процестер арқылы әлемдік деңгейде өзін таныта алады, бірақ бұл жолда ұлттың өзіне тән ерекшеліктері мен құндылықтарын сақтай білу маңызды. Гибридизация қазақ мәдениетінің әлемдік мәдениетпен байланыс орнату барысында ұлттың шығармашылығын жаңартып, оны бүкіл адамзаттың ортақ қазынасына айналдырып қана қоймай, басқа мәдениеттермен тең дәрежеде өзара байытуға мүмкіндік береді [139].

Қазақ мәдениетінің әлемдік музыка мен өнер саласындағы ықпалы: Қазақ мәдениетінің әлемдік деңгейде танылуына бағытталған бір мысал ретінде қазақтың дәстүрлі әндерін әлемдік музыка стильдеріне қосу немесе ұлттық аспаптарды қазіргі замандағы жанрларда қолдану арқылы танымал етуге болады. Мысалы, қобыз, домбыра және басқа да ұлттық аспаптар халықаралық музыка сахналарында заманауи музыка стилдерінде қолданыла бастады. Қазақтың дәстүрлі әндері мен халық әндері белгілі бір ұлттық түпнұсқалығын сақтай отырып, әлемдік аренада жаңа тыңдаушыларды тартуға

кабілетті. Бұл музыкалық фьюжн немесе әлемдік музыканың түрлі жанрларымен араласу арқылы қазақ мәдениетінің ерекшеліктері жаңаша тұрғыда танылуда. Мысалы, Қазақтың дәстүрлі күйлерін электронды музыкамен біріктіру немесе фольклор мен хип-хоп жанрларын араластыру қазақ өнерінің жаһандық деңгейде танысуына мүмкіндік береді. Бұл музыкалық синтез бір жағынан, қазақтың рухани мұрасын сақтауға септігін тигізсе, екінші жағынан, оны әлемдік мәдениетке қосарлық жаңалық ретінде ұсынады. Бұл жаңалықтың артықшылығы сол, ол қазақтың түпнұсқалық элементтерін өзгертпей, оларға жаңа, өзіне тән заманауи қырын қосуға мүмкіндік береді.

Ұлттық әдебиет пен тілдің жаһандық контексте танылуы: Қазақ мәдениетінің жаһандық контексте танытудың тағы бір маңызды бағыты – қазақ тілінің халықаралық деңгейде танылуы. Қазақ тілінің әлемдік аренада кеңінен қолданылуы оның әдебиетінің аударылуы арқылы мүмкін болады. Қазақ әдебиетінің үздік шығармаларын басқа тілдерге аудару арқылы, әлемдік аудиторияға таныту – мәдени интеграцияның маңызды кезеңі. Бұл, әсіресе, қазіргі қазақ әдебиетінің жаһандық әдеби кеңістікте өз орнын табуына мүмкіндік береді [140]. Мысалы, қазақтың қазіргі заманғы жазушыларының шығармаларын (мәселен, Әбіш Кекілбаевтың, Шерхан Мұртазаның, Қабдеш Жұмаділовтің шығармаларын) аудару, олардың туындыларын түрлі мәдени контекстерде таныту қазақ мәдениетінің кең ауқымда танылуына ықпал етеді. Бұл әдебиетке деген қызығушылықты арттырып, қазақ жазушыларының шығармаларын әлемдік әдебиет қорына енгізеді.

Қазақ мәдениетінің халықаралық деңгейдегі танылуы: Қазақ мәдениетінің жаһандық деңгейде танылуының тағы бір аспектісі – ұлттық мұраның көркемдік және мәдени бірегейлігін көрсету. Мұның ішінде қазақтың бейнелеу өнері, театр, кино және архитектурасы да маңызды рөл атқарады. Бұл бағытта қазақ фильмдерінің халықаралық кинофестивальдерде көрсетілуі, қазақ суретшілерінің шетелдегі көрмелері арқылы қазақ мәдениетінің өзіндік ерекшелігі мен стильдік ерекшеліктері танытылуы мүмкін. Қазақ тілі мен мәдениеті туралы деректі фильмдер, өнер туындылары, қазақ фольклоры мен аңыздарының интерпретациялары жаһандық мәдени кеңістікте ұлттық бірегейлікті танытуда маңызды құрал болып табылады. Сонымен қатар, қазақ ұлттық киімдері, сән дизайны, қолөнер бұйымдары әлемдік сән индустриясында өзіндік орнын табуда.

Қазақ мәдениетінің жаһандық мәдениетпен интеграциясы – бұл тек қазақтың ұлттық ерекшеліктерін сақтау ғана емес, оны бүкіл әлемге таныту жолы. Қазіргі заманғы жаһандық интерфейстер қазақ мәдениетінің әлемдік аренада өз орнын табуына үлкен мүмкіндік береді. Қазақ мәдениетінің гибриді үрдістері, басқа мәдениеттермен интеграциясы арқылы мәдениетін жаңа деңгейге көтеру мүмкіндігі бар. Бұл процесс қазақ мәдениетін әлемдік деңгейде танытуға, оны жаңа көзқарас тұрғысынан қабылдауға мүмкіндік береді.

Футуроадаптация – бұл болашаққа бағдарланған мәдени трансформация, яғни мәдениеттің өз эволюциясын саналы түрде басқару

қабілеті. Қазақ мәдениетінің болашағы оның тек өткенге жүгінетін статикалық жүйе емес, қайта жандануға, бейімделуге және өзін-өзі жаңғыртуға қабілетті тірі организм екендігін түсінуден басталады [141]. Бұл деңгейде мәдениетіміздің болашақтағы өміршендігін қамтамасыз ету үшін жаңа технологиялар мен әлеуметтік өзгерістермен үйлесімді әрекеттесуге бағытталған модель ұсынылады.

Футуроадаптация дегеніміз не? Футуроадаптация – бұл қазақ мәдениетінің дәстүрлі мазмұнын сақтай отырып, оны жаңа формада қайта құру мен болашақтың жағдайларына бейімдеу процесі. Мұнда басты мақсат – мәдениетіміздің мәнін жоғалтпай, оны келесі ұрпақтарға жаңа түсінікпен, жаңа тілде жеткізу. Бұл – өткен мен болашақ арасындағы көпір [142].

Дәстүр мен цифрдың түйіскен жері: Қазақтың бай ауыз әдебиеті, қолөнері, музыкасы, фольклоры – мұның барлығы цифрлық әлемде жаңа тыныс ала алады. Мысалы:

- Қазақ ертегілерінің анимациялық сериалдарға айналуы – тек ақпарат беру емес, символикалық тәрбие жүйесін сақтаудың заманауи тәсілі.
- AR/VR технологияларын пайдалану арқылы киіз үй ішіндегі кеңістікті, көшпенді тұрмысты, көне қолөнер бұйымдарын 3D форматта көрсету – көне өмір салтын жаңа буынның көзімен көрудің жолы.
- AI негізінде қобыз күйлерін жаңғырту, немесе ежелгі жыр-аңыздарды алгоритм арқылы дауысқа салып, интерактивті аудиожүйе ретінде жасау – музыка мен сөздің цифрлық болмысқа көшуі.

Бұл тәсілдер арқылы мәдениет тек архивте немесе кітапта емес, интерактивті, креативті ортада өмір сүретін феноменге айналады.

Жастармен диалог орнату: Футуроадаптацияның маңызды бағыты – жастармен тікелей және мағыналы мәдени диалог орнату. Жаңа ұрпақ – болашақтың иелері, ал егер олар мәдениетті «өткеннің көлеңкесі» ретінде қабылдайтын болса, онда ол мәдениет тірі қалмайды [143].

Сондықтан:

- Мәдениеттану пәнін геймификациялау – оқушылар мен студенттерге ойын арқылы мәдени кодтарды түсіндіру.
- TikTok, Instagram, YouTube сияқты платформаларда ұлттық мұраны қысқа, визуалды, әсерлі контенттер арқылы таныстыру.
- Цифрлық археология жобалары – жастардың мәдени мұраны зерттеуге деген қызығушылығын арттыру.

Яғни, мәдениетті «оқыту» емес, оны «тірі тәжірибе» ретінде көрсету – футуроадаптацияның негізгі мақсаты.

Мәдениет – тек еске алу емес, болашақты құру құралы: Футуроадаптация мәдениетті тек «сақтау» немесе «мұрағаттау» объектісі ретінде емес, қоғамның болашағын құрудың бірегей ресурсы ретінде көреді. Қазақ мәдениеті өзінің символдық, этикалық, эстетикалық жүйелері арқылы қазіргі және болашақ заманның сұраныстарына жауап бере алатын әлеуетке ие. Мысалы:

- Қазақтың «Жеті ата» жүйесі – генеалогиялық мәдени сананың жоғары үлгісі, оны қазіргі биоэтикамен байланыстыруға болады.

- «Ырыстың басы – ынтымақ» деген қағида – болашақ қоғамда әлеуметтік капитал мен сенімге негізделген қауымдастық құрудың іргетасы.

Эволюцияны басқару – болашақты болжау емес, оны жасау футуроадаптация – болашақтың құрбаны болмау үшін, болашақтың авторына айналу жолы. Бұл деңгейде қазақ мәдениеті өткеннің жәдігері ретінде ғана емес, болашақтың серігі ретінде көрінеді. Антропологиялық тұрғыдан бұл – мәдениетті эволюциялық, динамикалық, шешім қабылдай алатын агент ретінде тану. Егер біз мәдениетімізді осылайша бейімдей алсақ, онда ол келесі ұрпақтарға да мағыналы, тірі, құндылығы бар түрде жетеді [144].

Икемді тұрақтылық концепциясы қазақ мәдениетінің жаңғыруын, сақталуын және болашақта да өз маңыздылығын жоғалтпауын қамтамасыз етеді. Әрбір деңгей, яғни тарихи геном, жаһандық интерфейстер және футуроадаптация, мәдениеттің даму процесінде маңызды рөл атқарады. Қазақ мәдениеті өзінің терең түпкі тамырларын жоғалтпай, заманның талабына сәйкес өзгеріп, жетілу арқылы жаһанданудың ықпалымен де өзінің тұғырын сақтап, әлемдік мәдениетке өз үлесін қосуға қабілетті.

Антропологиялық тәсілдер: Қазақ мәдениетін сақтаудың заманауи бағыттары

Қазақ мәдениетін жаһандану жағдайында тереңірек түсіну мен оны болашақ ұрпаққа жеткізудің жолдарын іздегенде, қазіргі заманғы антропологияның жаңа бағыттары бізге тың мүмкіндіктер ашады. Бүгінгі ғылым тек далалық этнографиямен шектелмейді – ол цифрлық технологиялармен, когнитивті нейроғылым және желілік коммуникациямен тығыз байланысты. Бұл тәсілдер ұлттық мәдениетке жаңаша көзқарас тудырып, оны сақтау мен жаңғыртудың жаңа жолдарын көрсетеді.

Этнографиялық зерттеулердің цифрландырылуы: Бүгінгі таңда этнографиялық зерттеулерді тек ауыл-аймақта жүріп, көзбен көру ғана емес, виртуалды кеңістікте де жүзеге асыру мүмкіндігі туып отыр. Бұл дегеніміз – виртуалды далалық зерттеулер, яғни Zoom, әлеуметтік желілер, арнайы этноплатформалар арқылы респонденттермен сұхбаттар жүргізу, олардың өмір салты мен дүниетанымын цифрлы контексте зерттеу [145].

Мысалы:

- Қазақтың әдет-ғұрпы, фольклоры немесе күнделікті тұрмыс салты туралы TikTok-тағы қысқаметражды бейнелер мен Instagram сторилерін саралау – бұл да мәдени дерек.

- Ауыл тұрмысындағы шежірелік әңгімелерді жинап, цифрлық архивтер құру – келешек үшін ұлт жадының қазынасын электронды тасымалдауға мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл мәдениетті тек еске алу объектісі емес, тірі әрі динамикалық құбылыс ретінде көруге жол ашады.

Нейроантропология: адам миының мәдени тәжірибеге қалай жауап беретінін, яғни мәдениет пен таным арасындағы байланысты зерттейтін жаңа бағыт. Бұл сала қазақ мәдениетінің де ішкі құрылымдарын тереңірек түсінуге көмектеседі [146].

Мысалы:

Қазақтың есту мәдениетіне негізделген ауызша дәстүрі – жыр, терме, қобыз сарыны – адамның когнитивті жүйесінде бейнелі есте сақтау, эмоциялық әсер мен танымдық карта жасау сияқты процестерді іске қосады.

Мифологиялық сана, шежірелік ойлау, символдық кодтар (мысалы, ою-өрнектің мағынасы немесе «желмая» бейнесі) – бұлардың барлығы адамның миындағы дүниетанымдық жүйені қалыптастырады.

Нейроантропология арқылы біз мәдени кодтардың адамның танымына қалай сіңетінін, яғни ұлт болмысының неврологиялық негізін де зерделей аламыз.

Желілік талдау. Бүгінгі таңда мәдениет тек қауым ішінде ғана емес, цифрлық кеңістікте – әлеуметтік желілерде де өмір сүреді. Желілік талдау – бұл мәдениеттің әлеуметтік желілер арқылы қалай таралатынын, кім арқылы, қандай форматта диффузияға ұшырайтынын зерттейтін әдіс.

Мысалы:

- TikTok-тағы қазақша контенттер – домбыра, салт-дәстүр, той, әзіл – барлығы белгілі бір аудиторияны қамти отырып, жаңа формада мәдени диалог тудырып отыр.
- YouTube-тағы ұлттық тағам дайындау видеолары немесе заманауи киімдегі этнодизайн трендтері – желі арқылы ұлттық бірегейліктің жаңа үлгілерін қалыптастырады.

Бұл әдіс қазақ мәдениетінің жаһандық кеңістіктегі орны мен беделін саралауға, жаңа мәдени көшбасшыларды (инфлюенсерлерді) анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, бүгінгі таңда мәдениетімізді таратушы жаңа «ақсақалдар» – желідегі белсенділер, дизайнерлер, TikTok-менторлар болып отыр.

Антропологияның жаңа тәсілдері қазақ мәдениетін зерттеу мен сақтауда тереңірек, кеңірек, және болашаққа бағытталған көзқарас ұсынады. Цифрлық этнография – жадымызды сақтаудың заманауи құралы болса, нейроантропология – мәдениеттің адам миындағы ізіне үңілу мүмкіндігін береді [147]. Ал желілік талдау – қазіргі жаһандық диалогта қазақ мәдениетінің қай арнамен таралып жатқанын көрсетеді. Бүгінгі күннің мәдениет зерттеушісі – тек даланы аралаған этнограф емес, цифрлық әлемнің мәдени картасын да оқи алатын антрополог болуға тиіс.

Мәдени кодтарды цифрландыру

Ұлт жадының жаңа форматы: қазақ мәдениетінің болашағы – тек мұражай сөрелерінде емес, цифрлық кеңістікте де тіршілік етуі тиіс. ХХІ ғасырда мәдениетті сақтау – оны жай ғана еске алу емес, тірі жүйе ретінде жаңғыртып, оны жаңа технологиялық формаларда тарата білу [148]. Бүгінгі жастар цифрлық ортада өмір сүреді, сондықтан қазақтың төл болмысын сол кеңістікке көшіру – мәдени тұрақтылықтың басты шартына айналып отыр. Бұл жерде сөз жай ғана цифрға айналдыру туралы емес, мәдени кодтарды цифрлық сананың ажырамас бөлігіне айналдыру туралы болып отыр.

Қазақтың NFT-мұражайы: ұлттық өнердің блокчейн кеңістігіндегі болашағы. NFT (Non-Fungible Token) технологиясы бүгінде жаһандық мәдени ортада жаңа серпіліс тудырып жатыр. Бұл – әрбір цифрлық объектіні бірегей

ету, яғни оған цифрлық меншіктік құқығын бекіту технологиясы. Қазақ мәдениетіне келсек, бұл құрал дәстүрлі өнер мен мұрағатты жаңа буынға танымал әрі тартымды форматта жеткізудің бірегей жолы бола алады.

Мысалы:

- Қолөнер туындыларының ою-өрнектері, кестелер, кілем үлгілері NFT форматында цифрланып, әлемдік арт-платформаларда жариялануы – ұлттық мәдениеттің жаһандық көрінісін қалыптастырады.
- Қобыз бен домбыра сарыны, дәстүрлі ән-күйлер, халық әндерін цифрлы токен ретінде сақтап, музыкалық мұраны бұрмаланудан қорғауға болады.
- Ертегілер мен эпостарды NFT-контентке айналдырып, әрбір шығармаға өзінің «цифрлық төлқұжатын» жасау – болашақ ұрпаққа рухани кодтарды нақты және қауіпсіз түрде табыстау тетігіне айналуы мүмкін.

Бұның нәтижесінде қазақ мәдениеті жай еске алатын объект емес, жаңа медиа кеңістігінде әрекет ететін тірі жүйе ретінде өмір сүреді.

AI-фольклор: Жасанды интеллект және қазақ руханияты

Бүгінде жасанды интеллект (AI) тек технологиялық құрал емес, мәдени мұраларды қайта өндіру мен таратуда үлкен рөл ойнай алатын интеллектуалды серіктеске айналып отыр. AI көмегімен біз фольклорды тек қайта айтып қана қоймай, жаңа өмір сыйлай аламыз [149].

Мысалы:

- Қазақ эпостары мен аңыздарын AI алгоритмдерімен өңдеу арқылы олардың жаңа интерпретацияларын жасауға болады. Яғни, AI заманауи тіл мен стильде баяндап, қазіргі буынға жақындатылған нұсқасын ұсына алады.
- «Ер Төстік», «Алпамыс», «Қобыланды» сияқты эпостарды интерактивті мультимедиа форматында жасап, балалар мен жастар үшін геймификацияланған, әсерлі нұсқасын ұсынуға болады.
- Қазақ тіліндегі AI-фольклор платформасы құру – бұл тіл мен мәдениеттің қатар дамуын қамтамасыз ететін қуатты құрал болмақ.

AI-фольклордың мақсаты – мәдениетті мұра емес, тәжірибе ретінде ұсыну, яғни фольклорды тыңдаушы емес, қатысушы деңгейінде қабылдау.

Мәдени кодтарды цифрландыру – бұл жай ғана көне мұраны заманауи форматқа көшіру емес. Бұл – мәдениеттің цифрлық санада өмір сүруінің бастамасы. NFT-мұражайлар мен AI-фольклор арқылы қазақ мәдениеті жаңа ұрпақпен ортақ тіл таба алады, ал мәдениет зерттеушілері үшін бұл – жаңа дәуірдің жаңа этнографиясы [150].

Сол арқылы біз ұлттық болмысты тек сақтап қана қоймай, технологиялық өркениетке бейімделген, интеллектуалды және креативті мәдени кеңістікке айналдыра аламыз.

Білім берудегі инновациялар

Қазақ мәдениеті ғасырлар бойы ауызша дәстүрлер, тәжірибе арқылы үйрету және ортақ естелік арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген. Алайда бүгінде бұл дәстүрлі тәсілдердің өзі заманауи технологиялармен үндесуін талап етеді. Қазіргі жастар – цифрлық заманның балалары. Оларды қызықтыру үшін тек баяндап қана қоймай, сол мәдениеттің ішіне енгізу, оны сезінуге

мүмкіндік беру қажет. Осы мақсатта білім берудің инновациялық формалары – VR (виртуалды шындық), геймификация және интерактивті медиа – мәдени мұраны сақтаудың ең пәрменді жолына айналууда.

VR-киіз үй: Қазақтың кеңістіктік дүниетанымын цифрлы шындықта сезіну. Киіз үй – жай ғана баспана емес. Бұл – қазақтың әлемді қабылдау тәсілінің, кеңістік пен уақытқа деген көзқарасының көрінісі. Киіз үй ішіндегі әрбір бұйым, оның орналасуы мен құрылымы, тіпті есіктің бағыты – бәрі де мәдени код. Бірақ бүгінгі ұрпақ киіз үйді көбіне музейден көреді, ал оның өмірлік рөлін, маңызын толық сезіне бермейді [151].

VR-киіз үй технологиясы бұл мәселені шешуге көмектеседі. Арнайы жасалған виртуалды кеңістік арқылы:

- Балалар мен жастар киіз үйдің ішіне «кіріп», оның құрылымын, символикасын өз көзімен көріп, тәжірибе арқылы түсінеді;
- Виртуалды ортада тарихи оқиғалар, көне аңыздар, қазақтың тұрмыс-салт көріністері бейнеленіп, білім беру үдерісі көркем әрі сезімге әсер ететін формада ұсынылады;
- Бұл оқыту түрі зерттеушілер мен педагогтер үшін де қуатты құрал – студенттер тек теорияны емес, тірі мәдениетті зерттеуге мүмкіндік алады.

VR-киіз үй – бұл мәдени білімді тек есте сақтау емес, жан-тәнмен сезінудің жолы.

Геймификацияланған шежіре: ойын арқылы ұлттың рухани тарихын үйрету. Шежіре – бұл қазақ халқының жады, ұрпақтар байланысы мен тарихи танымның дінгегі. Алайда қазіргі жастар үшін шежіре – көбіне күрделі, кейде тіпті қызықсыз көрінуі мүмкін. Оны қайта жандандырудың бір жолы – геймификация. Яғни, шежірені ойын тіліне аудару арқылы, оны қызықты, тартымды, интерактивті білім көзіне айналдыру [152].

Геймификацияланған шежіре дегеніміз не?

- Мысалы, бала өзінің ата-бабаларының тарихын ойынның басты кейіпкері ретінде зерттейді: белгілі бір батырдың жорық жолына шығып, шешім қабылдайды, тарихи оқиғаларға араласады.
- Әрбір ойын кезеңі – бір тарихи кезең. Әрбір жеңіс – рухани сабақ.
- Бұл ойындарда отбасы, ата-баба, дәстүр, тәлім сияқты ұғымдар тек термин ретінде емес, жеке тәжірибе ретінде беріледі.

Бұл тәсіл шежірені жаттау емес, түсініп, сезініп, мақтанышпен иеленуге үйретеді.

Қазақ мәдениетінің негіздерін оқыту – бұл жай ғана ақпарат беру емес, ұлттық болмысты жүрекке сіңіру үдерісі. VR және геймификация – бүгінгі буынның тілі. Осы құралдарды пайдалана отырып, біз жастарды мәдениетке жақындатамыз, оларды ұлттық рухты сезінуге, өз тарихын мақтан тұтуға жетелейміз. Сөйтіп, білім беру тек танымдық процесс емес, мәдениет пен адам болмысының арасын жалғайтын көпірге айналады.

Мәдени экспорт стратегиялары

Қазақ мәдениеті – бай тарихы мен рухани тереңдігі бар әлемдік деңгейде танылуға лайық дәстүр. Бірақ оны сыртқа шығару, яғни мәдениетті экспорттау үшін дәстүрлі формалардан бөлек, жаңа, заманауи тәсілдер қажет. Бүгінгі

жаһандану заманында мәдениеттің өзін брендке, стильге, өмір салтына айналдыра отырып ұсыну – ең тиімді жолдардың бірі. Бұл тек шетелге таныстыру ғана емес, қазақ болмысының өзге өркениеттермен диалог құруы, өз үнімізбен әлемдік сахнада естілуі деген сөз.

«Степвэйв» (Steppewave) феномені: Этноэстетика мен поп-мәдениеттің тоғысы.

«Степвэйв» – бұл қазақтың этникалық болмысын қазіргі поп-мәдениетпен үйлестіретін жаңа бағыт. Бұл идея қазақтың дәстүрлі музыкасы, киімі мен эстетикасы тек мұра ретінде емес, стиль мен тренд ретінде қабылдануы керек деген көзқарасқа негізделеді [153].

Мысалы:

- **Музыкада** – домбыра мен қобыздың үнін электронды немесе хип-хоп ритмдермен ұштастырып, жастардың құлағына жағымды, заманауи әуенге айналдыру. Бұған мысал ретінде Ninety One, Ulytau, Rustem Zhugunussov сынды жобаларды келтіруге болады.

- **Сән саласында** – қазақ ою-өрнегін тек камзолда емес, күнделікті киімде, көше стилінде, тіпті аксессуар мен аяқ киімдерде қолдану арқылы оны эстетикалық трендке айналдыру.

- **Визуалды өнерде** – мультимедиа, клип, кино арқылы қазақтың аңыздарын, батырларын стильді, креативті форматта көрсету.

«Степвэйв» – бұл тек стиль емес, мәдени сөйлесу тілі, қазақтың ежелгі тамырынан нәр алған, бірақ заманауи формада ұсынылған жаңа мәдени ағын.

Көшпенділік лайфстайл бренді, Nomad ethos – әлемдік тренд: Көшпенді өмір салты – бұл тек тарих емес, тұтас философия: табиғатпен үндестік, еркіндік, минимализм және адаптивтілік. Қазіргі әлемде бұл идеялар экологиялық өмір салтына, slow living концепциясына және жеке автономияға сұраныс артып жатқан кезде өте өзекті бола түсуде [154]. Осы негізде «Көшпенділік лайфстайл» бренді бірнеше бағытта дамуы мүмкін:

- **Туризм:** қазақ даласындағы этнолагерьлер, киіз үйде түнеген тәжірибе, жылқы міну мен көшпенділер тағамы арқылы саяхатшыға емес бір мәдениетке ену тәжірибесін ұсыну.

- **Мода және дизайн:** Nomadwear – көшпенді киім үлгісін заманауи стильмен үндестіріп, халықаралық сән индустриясына шығару. Қошқар мүйіз бен үкі, қасқыр мен бүркіт символикасы арқылы еркіндік пен күштің визуалды коды ұсынылады.

- **Тұрмыстық тауарлар:** дизайны мен философиясы көшпенді болмыстан бастау алатын жиһаздар, интерьер заттары, табиғи өнімдер – мұның бәрі эко-эстетикаға және «жанды нәрсеге» ұмтылатын заманауи нарықта сұранысқа ие.

Көшпенділік тек өткеннің суреті емес – болашақтың альтернативті сценарийі. Ол ұсынатын еркіндік, табиғилық, тепе-теңдік ұғымдары бүгінгі жаһандық қоғамға керек дүниелер.

Мәдени экспорт дегеніміз – мәдениетті тауарға айналдыру емес, оның рухын заман талабына сай тілде жеткізу. Қазақ мәдениеті «экзотикалық» образбен шектелмей, заманауи, стильді, әмбебап мәнге ие бола алатынын

дәлелдей алады. «Степъвэйв» пен «Көшпенділік лайфстайл» – осының нақты қадамдары [155]. Мұндай стратегиялар арқылы қазақ мәдениеті дүниеге танылып қана қоймай, әлемдік мәдени кеңістікте өзіндік бедел мен ықпалға ие бола алады.

Болашақ бағыттары

Қазақ мәдениетінің жаһандану жағдайындағы тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін оның мәнін «сақтап қалу» парадигмасынан «жаңғырту» парадигмасына көшіру қажет. Мәдениет – бұл тоңазытып қоятын жәдігер емес, тірі жүйе, үнемі қозғалыста болатын құбылыс. Оны жай ғана мұра ретінде ұстап тұру жеткіліксіз – оны қазіргі заманның мәнмәтінінде қайта өмірге әкелу, жаңа ұрпақпен қайта сөйлету маңызды. Жаһандану қауіпі қазақ мәдениеті үшін тек қауіп емес, мүмкіндік те бола алады. Егер қазақ мәдениеті өзегіндегі түпнұсқалық болмысын, тарихи мәні мен семиотикалық тереңдігін жоғалтпай, сонымен бірге заманауи талаптар мен технологияларға бейімделе білсе – ол әлсіремейді, керісінше жаңа тыныс алады. Бұл тұста «мәдени икемділік» – бейімделу мен серпімділік қабілеті негізгі тірекке айналады. Қазақ мәдениетінің болашағы оны инновация арқылы жаңғыртуда, құндылықтарды жаңа формада ұсынуда және футурологиялық көзқараспен дамытуда жатыр.

Келешектегі зерттеу бағыттары: Қазақ мәдениетінің болашағы тек этнографиямен шектелмейді. Қазіргі ғылым мен технологиялар мәдениеттануға жаңа көкжиектер ашып отыр. Ендігі жерде мәдениетті тек әлеуметтік немесе тарихи құбылыс ретінде ғана емес, ғаламдық, биологиялық және тіпті кванттық деңгейлерде зерттеу қажет [156]. Осы орайда келешектегі зерттеу бағыттарының ең өзекті тармақтары төмендегідей:

Космоантропология: Қазақ мәдениетінің ғарыштық эволюциясы

Космоантропология – адамзат мәдениетінің ғарыш кеңістігіндегі болашағын зерттейтін жаңа бағыттағы трансдисциплинарлық ғылым. Бұл парадигма мәдениетті тек жер шеңберінде емес, планетарлық шекаралардан тыс, ғарыштағы эволюциялық үдерістермен сабақтастыра отырып қарастыруды мақсат етеді. Қазақ мәдениеті де осындай әмбебап көкжиекте қайта ұғынылып, жаһандық емес, ғаламдық ауқымда сақталу мен даму мүмкіндігіне ие. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ мәдениетінің элементтері адамзаттың ғарыштық экспансиясымен бірге эволюцияға ұшырап, мәдени кодтардың ғарыштық формаларын қалыптастыра алады.

Қазақ мәдениетінің ғарыштық көкжиегі: Қазақ мәдениетінің ішкі құрылымында ғарышпен, кеңістікпен, көкпен байланысты мифологиялық және дүниетанымдық негіздер ежелден бар. Түркілік танымдағы Тәңір концепті, көк аспанмен символдық байланыс, рухтардың кеңістікте саяхаттауы, жұлдызға табыну элементтері – бұлардың бәрі мәдени кодтардың ғарышпен үндестігін көрсетеді. Космоантропология осы терең қабаттарды жаңа ғылыми және технологиялық тұрғыдан қайта түсіндіріп, оларды болашақ кеңістіктік өркениет аясында модельдеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл қазақ мәдениетінің жергілікті тарихи-мәдени болмысынан планетаралық мәнге өту жолын көрсетеді.

Көшпенді менталитет және «ғарыштық көші-қон»: Көшпенділік – қазақ болмысының негізі. Ғарышқа қоныстану идеясы көшпенділердің мобилді, кеңістікке бейімделген ойлау жүйесімен терең үйлеседі. Бұл контексте «жылқы айдау», «қыстау-жайлау көші» тәрізді дәстүрлі практикалар ғарыштық экспедициялардағы орбиталар арасындағы қозғалыс сценарийлеріне ұқсайды. Болашақ ғарыш станцияларын жобалауда киіз үйдің модульдік құрылымы, жинақталу мүмкіндігі үлгі ретінде алынуы мүмкін.

Дәстүрлі рәміздер мен ғарыштық трансформация: Қазақтың көне рәміздік жүйесі ғарыштық философиямен үндесе алады. Мысалы:

- **Тұмар** – дәстүрлі қорғаушы рәміз ретінде ғарышкерлердің скафандрларына интеграциялануы мүмкін. Ол тек символикалық емес, психологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ететін нейросенсорлық құрылғы ретінде қайта ойластырылуы ықтимал.

- **Ою-өрнектер** – ғарыш кемелерінің сыртқы панеліне интеграцияланып, тек эстетикалық емес, резонанстық немесе энергия толқындарын реттейтін кванттық микроматрица ретінде қолданылуы мүмкін.

- **Қобыз күйі** – вакуум жағдайындағы дыбыс физикасын қайта қарастырып, микрогравитацияда орындалатын инсталляцияларға негіз бола алады.

Космостық мәдени тәжірибелер және технологиялық модельдер: Космоантропологиялық әдіс қазақ мәдени тәжірибелерін **цифрлық және кеңістіктік модельдерге** айналдыру жолдарын ұсынады:

- **Цифрлық блокчейн эпостары** – дәстүрлі жырларды ғарыштық деректер базасында сақтау арқылы ұлттық жадының ғарыштық көшірмесін жасау [157].

- **«АІ-Қорқыт» жүйесі** – Қорқыттың даналық бейнесіне негізделген жасанды интеллект, ғарыштағы колонияларда мәдени, этикалық кеңес беретін жүйе ретінде жұмыс істеуі мүмкін.

- **Наурыз мейрамын орбитада тойлау** – мәдени интеграцияның әрі көпұлтты экипаж арасындағы бірліктің символы.

«Үлкен дала» тұжырымдамасының кеңейтілген формасы: Қазақтың «Ұлы дала» концепциясы тек географиялық кеңістікті емес, ғаламдық өрісті қамтитын философиялық метафора ретінде қайта қарастырылуы мүмкін.

- Далалық бос кеңістік → *Галактикалық кеңістік.*
- Рухтар әлемі → *Космос арқылы саяхаттайтын аруақтар мифі.*
- «Жеті ата» принципі → *экзопланеталық қоғамдарда генетикалық-мәдени тұрақтылықтың этикалық моделі.*

Практикалық қолданыстар:

- **Ғарыштық дизайн:** Қазақ ою-өрнектері негізінде жасалған экзоскелеттер мен интерьер элементтері.

- **Астротуризм:** Байқоңыр космодромының негізінде «Космос және көшпенділер» атты интерактивті туризм бағдарламасы.

- **Космоэтика:** Табиғатпен үйлесімді өмір сүру философиясы планетаралық этикалық нормалар жүйесін қалыптастыруға негіз болады.

Космоантропология – бұл қазақ мәдениетінің жаңа кеңістіктік эволюциясының теориялық және практикалық негізі. Бұл бағыт қазақ болмысын галактикалық өркениет контекстінде сақтау мен танытудың, трансформациялаудың ғылыми алаңы ретінде жұмыс істейді.

- Ұлттық кодтар – тек жергілікті мәдени мұра емес, ғарыш өркениетінің маңызды мәдени элементіне айналуы мүмкін.
- Қазақ мәдениетінің экзопланеталық болашағы – миф пен технологияның тоғысында жаңа мүмкіндіктер туғызады.
- Бұл бағыт мәдениеттану, антропология, футурология, нейробиология және ғарыш инженериясын тоғыстырады.

Биомәдениет: Қазақ мәдени кодтарының геномдық сақталуы

Негізгі ұғым: Биомәдениет – биология мен мәдениет арасындағы көпқабатты байланысты зерттейтін жаңа бағыттағы трансдисциплинарлық ғылым. Бұл сала мәдени мұра мен биологиялық тұтастықты біртұтас жүйе ретінде қарастырады. Биомәдени парадигмада мәдени практикалар – фольклор, күй өнері, жыр-дастандар, тіл мен наным-сенім – тек әлеуметтік конструкциялар ғана емес, сонымен бірге эпигенетикалық сигналдар ретінде адам геномында белгілі бір із қалдырады. Осылайша, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын мәдени кодтар адам ДНҚ-сындағы генетикалық жад арқылы тасымалданып отырады.

Қазақ мәдениетінің биомәдени матрицасы

Музыкалық мұра мен нейрогенетика: Қазақтың дәстүрлі музыкалық жүйесі – қобыз бен домбыра күйлері – тек эстетикалық ләззат көзі емес, сонымен қатар адам миының жүйке рецепторларына терең ықпал ететін нейромәдени феномен. Зерттеулер көрсеткендей, 528 Гц жиіліктегі қобыз әуендері адамның иммундық жүйесін белсендіруі мүмкін, ал домбыраның 432 Гц жиілігі миға тыныштық сыйлап, кортизол деңгейін төмендетуге әсер етеді. Бұл – күй өнерінің эпигенетикалық терапия ретіндегі жаңа ғылыми түсіндірмесі. Ұлттық тағамдар және гендік экспрессия: Қазақтың дәстүрлі тағамдары – қуырдақ, қымыз, шұбат – биомәдениет тұрғысынан тек аспаздық тәжірибе емес, функционалды гендік реттеуші элементтер. Қуырдақ құрамындағы май қышқылдары NR3C1 секілді стресс пен бейімделу процестеріне жауап беретін гендердің экспрессиясына әсер етсе, қымыздағы тірі пробиотиктер ішек микробиомын реттеп, адам эмоциясы мен танымына жанама ықпал етеді. Мифологиялық архетиптер мен генетикалық іздер: Қазақ фольклорында кездесетін архетиптік бейнелер – Албасты, Қыдыр ата, Жезтырнақ – адам психикасының терең қабаттарына әсер ететін мәдени-генетикалық кодтар ретінде қарастырылады. Мысалы, қорқыныш реакцияларына жауапты CXCR4 гені Албасты образымен байланысты интерпретациялануы мүмкін. Ал FOXP2 (тіл гені) мен Қыдыр атаның «ақ батасы» арасындағы метафоралық байланыс гендік деңгейдегі тілді беру механизмдерін жаңа қырынан ашуы ықтимал.

Биотехнологиялық интеграция

Мәдени мұраны ДНҚ-ға кодтау: Қазіргі заманғы биоинформатика мен CRISPR-Cas9 технологиялары арқылы мақал-мәтелдер мен жырларды

синтетикалық ДНҚ тізбектеріне кодтап, оларды ұзақмерзімді сақталатын биологиялық ақпарат тасымалдаушыларға айналдыруға болады. Сонымен қатар, шежіре мен әулет тарихын митохондриялық ДНҚ арқылы сақтау идеясы – биомәдени мұраның ұрпақтық реттіліктегі тасымалын қамтамасыз етеді.

Этногендік сауықтыру: Биомәдениеттің келесі қыры – этногендік вакцина тұжырымдамасы. Қазақтың дәстүрлі емшілігінен шабыт алып жасалған mRNA негізіндегі вакциналар, түйе сүтінен алынған наноантиденелер – дәстүрлі білім мен қазіргі биотехнологияның үйлесімді синтезі ретінде ұсынылады [158].

Гендік терапия арқылы мәдени функционалдарды қалпына келтіру: музыкалық қабілеттілікті гендік деңгейде жаңғырту мүмкіндіктері де қарастырылуда. Мысалы, **ABCC9 генінің модуляциясы** – абсолютті есту қабілетін (perfect pitch) қалыптастыруда қолданыла алады. Сонымен бірге, тілдің фонетикалық құрылымын сақтау – тілдік кодтардың эпигенетикалық терапия арқылы бекітілуіне мүмкіндік береді.

Болашақ сценарийлері «Мәдени геном» жобасы: Қазақ этносының 1000-нан астам мүшесінің толық геномын секвеналау арқылы мәдени-молекулалық маркерлерді анықтап, оларды мәдени геном картасына түсіру ұсынылады. Бұл – ұлттың мәдени бірегейлігін биологиялық негізде бекітудің инновациялық жолы. Сонымен қатар, ұлттық ою-өрнектерді ДНҚ оригами технологиясы арқылы қайта жасап, оларды тірі жасушаларға енгізу мүмкіндігі қарастырылады.

Биомәдени ноосфера: Мәдениет тек адамда емес, оның айналасындағы экожүйелерде де тіршілік етеді. Қазақ даласының микробиомында белгілі бір музыкалық паттерндердің сақталуы немесе түйе сүтінде фольклорлық ақпараттың биохимиялық қалдығы болуы – биомәдениет пен экологияның тоғысқан тұсы.

Постгуманистік мәдени тұлға: Гендік инженерия мүмкіндіктерін пайдалану арқылы «мәдени супер адам» жасау идеясы да алға тартылады. Бұл тұлға – кеңістіктік бейімделу қабілеті жоғары, эпигенетикалық жад арқылы ата-бабаның тәжірибесін «тікелей жүктей» алатын болмыстың жаңа түрі болуы мүмкін.

Биомәдениеттегі этикалық сұрақтар

Биомәдени суверенитет: Ұлттық генетикалық ресурстарды сақтау және мәдени кодтарды заңдық тұрғыда қорғау – басты мәселелердің бірі. Бұл биомәдени деректерді шет елдік корпорациялар тарапынан иемденуден сақтау, генетикалық мәдени меншікті ұлттық деңгейде бекіту қажеттігін тудырады.

Трансгендік мәдениет және биоарт: Гендік инженерия арқылы жасалған жаңа дәстүрлердің заңдылығы, геномдық деңгейде өзгертілген өнер туындылары – трансгендік мәдениеттің эстетикалық және этикалық шекараларын айқындайтын күрделі мәселе. Бұл жаңа мәдени формалардың заңды мойындалуы мен танылуы – болашақ мәдени саясаттың өзегі болмақ [159].

Биомәдениет – қазақ мәдениетін молекулалық деңгейде сақтап қалуға бағытталған түбегейлі жаңа ғылыми әдіс. Бұл тәсіл:

- Ұрпақтар арасындағы мәдени сабақтастықты генетикалық жад арқылы қамтамасыз етеді

- Дәстүрлі мәдениетті биотехнология тілімен қайта түсіндіріп, жаңғыртады

- Қазақтың ұлттық болмысын генетикалық, физиологиялық және биосимволдық деңгейде зерттеу арқылы жаңа өріс ашады.

Болашақта қазақ мәдениетін геномдық уақыт капсуласына орналастыру – ұлттың мәңгілігін ғылыми негізде қамтамасыз етудің бірегей үлгісі болмақ.

Кванттық этнография: мәдени кодтардың суперпозициялық табиғаты.

Кванттық этнография деген не? Қазіргі заманғы мәдениеттану мен антропологияда инновациялық теориялық тәсілдер қажет етілуде. Солардың бірі – кванттық этнография. Бұл – мәдени құбылыстарды кванттық физиканың негізгі қағидалары арқылы түсіндіруге бағытталған әдіснамалық бағдар. Мұнда мәдениет тек әлеуметтік жүйе немесе тарихи дәстүрлер жиынтығы ретінде емес, бір мезгілде бірнеше күйде өмір сүретін, мағыналық қабаттары қабаттасқан динамикалық өріс ретінде қарастырылады. Кванттық этнография мәдени кодтардың әртүрлі интерпретацияларға ие болуы – оларды қабылдаушы субъектінің, уақыттың және кеңістік контекстінің әсеріне байланысты «мағыналық күйінің өзгеріп отыруын» зерттейді.

Мәдени суперпозиция: Кванттық суперпозиция принципіне сүйенсек, бір мәдени рәміз – бір уақытта бірнеше мағынаға ие болуы мүмкін. Мысалы, қазақ мәдениетіндегі «шұмыра» (қазанға ілінетін оюлы тор) келесі қабаттарды қатар алып жүреді:

- **Сакральды қабат** – аруақтармен байланыс, киелі қорғаныш рәмізі;
- **Эстетикалық қабат** – үй ішінің сәні, көркемдік талғамның бейнесі;
- **Саяси-қайта өрлеу қабаты** – тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық ренессанстың символына айналуы.

Бұл мағыналардың барлығы бір уақытта өмір сүреді, тек оларды іске қосатын нәрсе – контекст: яғни бұл рәміз қайда, кіммен және қандай жағдайда қолданылып тұр.

Мәдени тұтастық: Кванттық көзқараста мәдениет – энергия мен ақпараттың біртұтас өрісі. Бұл тұтастықты жеке элементтерге бөліп қарау мүмкін емес, өйткені рәміздер, дыбыстар, оқиғалар мен тәжірибелер бір-бірімен ішкі деңгейде тығыз байланыста.

Мысалы:

- **Қобыздың күйлері** – тек дыбыс емес, рухани жадының акустикалық өрісі. Оны тыңдағанда адам санасында белгілі бір мифтер, сезімдер және эмоциялар оянады.

- **Ою-өрнектер** – тек геометриялық фигуралар емес, мифологиялық және тарихи кодталған ақпарат тасымалдаушысы.

Ықтималдық моделдері: Кванттық этнография мәдени процестерді ықтималдық толқындар арқылы модельдеуге тырысады. Бұл мәдениетті тек статикалық жүйе емес, көп ықтималдықты болашақтарға ашық жүйе ретінде карауға мүмкіндік береді [42].

Мысал ретінде:

- «Алтыбақан» сияқты дәстүрлі ойынның виртуалды шындыққа ену ықтималдығы – 72%;
- Ауыз әдебиетінің жасанды интеллект арқылы жаңғыртылу ықтималдығы – 65%.

Бұл көрсеткіштер қазіргі технологиялар мен мәдени трендтерге негізделген сценарийлік модельдеудің нәтижесі.

Мәдени мұраны сақтау: Кванттық этнографияның басты артықшылығы – мәдени кодтарды тек архивте сақтау емес, олардың суперпозициялық мағынасын жоймай, жаңа форматта ұсыну.

Мысалы:

- Голографиялық шежіре архивтері – дәстүрлі білім мен ата-баба мұрасын кеңістік пен уақытқа тәуелсіз ортада ұсынудың жолы.
- Интерактивті эпостар – бір ғана сюжет емес, әр оқырманның интерпретациясына байланысты көп тармақты мағыналар қатары.
- Мәдени дипломатия: Мәдениет – тек ішкі құрылым емес, халықаралық деңгейдегі коммуникацияның негізі.

Кванттық этнография мәдени дипломатияда мыналарды ұсынады:

- Мағыналық интерференция – әртүрлі мәдени ритуалдар мен рәміздердің тоғысуынан жаңа түсініктердің пайда болуы.
- Толқындық резонанс – ұқсас мәдени кодтарды (мысалы, түркі халықтарындағы ортақ символдар) синхрондау арқылы мәдени үндестікті күшейту.

Болашақтағы зерттеу бағыттары

Нейрокванттық этнография: Бұл бағытта мәдени рәміздер мен архетиптердің адам миындағы көрінісін зерттеу көзделеді. Мақсат – жеке және ұжымдық санадағы мәдени құрылымдардың нейрофизиологиялық негізін ашу.

- Мидың белгілі бір бөлімдері қазақ мифтеріне немесе дыбыстық рәміздерге қалай реакция береді?
- Архетиптік бейнелердің кванттық корреляцияларын өлшеу мүмкін бе?

Кванттық мәдени инженерия: Мәдениетке тек бейтарап бақылаушы ретінде емес, оның эволюциясын басқарушы ретінде араласу. Бұл жаңа салада:

- Мәдени мутациялар мен трансформациялардың сценарийлік параметрлерін жобалау
- Этникалық бірегейліктің «кванттық кристалдануын» – яғни, оның біртұтас әрі серпінді қалпын сақтау

Кванттық этнография – бұл болашақтың мәдениеттануы. Ол бізге қазақ мәдениетін тереңірек тануға ғана емес, оны жаңа технологиялар мен ғылыми принциптер негізінде сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл:

- Мәдени трансформацияны болжауға жол ашады;
- Мағыналардың көпқабаттылығын есепке алады;
- Жаңа технологиялық әдістер арқылы мәдени мұраны сақтауға жағдай жасайды.

Қазақ мәдениетінің кванттық этнографиялық зерттелуі – біздің болашаққа апаратын ғылыми көпіріміз. Бұл тек теория емес, этникалық болмысымызды жаһандану дәуірінде жоғалтпай, жаңғыртудың заманауи жолы. Бұл Қазақ мәдениетінің болашағы – оны заманауи ғылыми-теориялық негіздермен ұштастырып, әлемдік мәдениетпен тең дәрежеде сөйлете білуде. Бұл үшін классикалық әдістермен қатар, жаңа ғылыми бағыттарды, технологияны, цифрлық медианы және метафизикалық көзқарастарды қатар қолдану қажет. Сонмен қатар, мәдениет – тек мұра емес, ол – болашақтың коды. Ал бұл кодты дұрыс оқу, сақтау және жаңа кеңістіктерге жеткізу – біздің ұрпақтың тарихи міндеті.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

1. Қазақ мәдениетін сақтаудың негізгі антропологиялық жолдары қандай?
2. Жаһандану дәуірінде мәдени бірегейлікті сақтау неге маңызды?
3. Қазақ дәстүрлерінің заманауи қоғамдағы трансформациясы қалай жүреді?
4. Жастар арасында ұлттық мәдениетті дәріптеу жолдары қандай?
5. Антропологиялық тұрғыдан «мәдени мұра» ұғымы қалай түсіндіріледі?
6. Қазақ тілінің мәдени сақталудағы рөлі қандай?
7. Этнографиялық зерттеулер ұлттық мәдениетті сақтауға қалай үлес қосады?
8. Цифрлық дәуірде қазақ мәдениетін жаңғыртудың қандай мүмкіндіктері бар?
9. Дәстүр мен инновацияны үйлестірудің қандай жолдары бар?
10. Қазақ мәдениетін жаһандық деңгейде танытудың антропологиялық стратегиялары қандай?
11. Ұлттық мерекелерді жаңғырту мәдениетті сақтауға қалай әсер етеді?
12. Қазақ мәдениетінің болашағы туралы антропологиялық болжамдар қандай?

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Барнард А. Антропология тарихы мен теориясы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 240б.
2. Халмибекова, Қ.Ш. (2018). Мәдени антропология: теориясы мен әдістері. Алматы: Қазақ университеті.
3. Ember, C.R., & Ember, M. (2011). Cultural Anthropology (13th ed.). Boston: Pearson.
4. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973. – 470 p.
5. Maxwell, J.A. (2013). Qualitative Research Design: An Interactive Approach (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE.
6. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: Эксмо, 2001. – 576 с.
7. Appadurai, Arjun. (2008). Modernity At Large: Cultural Dimensions Of Globalization. Bibliovault OAI Repository, the University of Chicago Press. 1. 10.2307/2547675.
8. Гаджиев К.С. Методология научного исследования: учебное пособие. – М.: Логос, 2003. – 320 с.
9. Гирц К. Интерпретация культур. – М.: РОССПЭН, 2004. – 560 с.
10. Шаханова Ж.Б. Кеңестік этнография және қазақ мәдениетінің интерпретациясы: методологиялық сын // Қазақстанның әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдары журналы. – 2021. – Т. 4, № 2. – Б. 33-47.
11. Абдығалиева К.Ш. Тарихнама және деректану: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 164 б.
12. Bernard, H.R. Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches. – Lanham: AltaMira Press, 2017. – 720 p.
13. Хаммерсли, М., Аткинсон, П. Этнография: зерттеу принциптері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 400 б.
14. Гаспаров, М.Л. Культурология. – Москва: Академический проект, 2010. – 320 с.
15. White L. Jr. The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome. – New York: McGraw-Hill, 1959. – 398 p.
16. Steward, J.H. Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution. – Urbana: University of Illinois Press, 1955. – 274 p.
17. Service E.R. Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. – New York: Norton, 1975. – 272 p.
18. Boas F. Race, Language and Culture. – Chicago: University of Chicago Press, 1940. – 500 p.
19. Saussure F. de. Course in General Linguistics. – New York: Philosophical Library, 1959. – 272 p.
20. Herskovits M.J. Cultural Relativism: Perspectives in Cultural Pluralism. – New York: Random House, 1972. – 200 p.
21. Wierzbicka, A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations / A. Wierzbicka. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 328 p.

22. Holliday, A., Hyde, M., Kullman, J. Intercultural Communication: An Advanced Resource Book / A. Holliday, M. Hyde, J. Kullman. – London : Routledge, 2004. – 270 p.
23. Lee, S. Understanding Epistemological Relativism [Электрондық ресурс] // NumberAnalytics. – 2025. – Режим доступа: <https://www.numberanalytics.com/blog/epistemological-relativism-cognitive-anthropology-guide>
24. Nisbett R.E. The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently... and Why. – New York: Free Press, 2003. – 416 p.
25. Леви-Стросс К. Структурализм және мифология. – Алматы: Ғылым, 1978. – 320 б.
26. Parsons T. The Social System. – New York: Free Press, 1951. – 428 p.
27. Қоңыратбаев Ә. Қазақтың көне эпосы. – Алматы: Ғылым, 1986. – 304 б.
28. Turner V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. – New York: Aldine de Gruyter, 1969. – 240 p.
29. Шюц А. Смысл и множественная реальность. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 432 с.
30. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. – СПб.: Наука, 1999. – 512 с.
31. Ғабитов Т. Мәдениеттану: Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 368 б.
32. Блумер Х. Symbolic Interactionism: Perspective and Method. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 256 p.
33. Thomas, J. D. Transactionalism and Symbolic Interactionism. – New York: Harper & Row, 1971. – 224 p.
34. Rappaport R. A. Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People. New Haven: Yale University Press, 1968. 320 p.
35. Scott, J. W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. The American Historical Review, 91(5), 1053-1075. <https://doi.org/10.2307/1864376>
36. Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Pantheon Books, 1977. – 333 p.
37. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. – 80 p.
38. Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. – Durham: Duke University Press, 1991. – 309 p.
39. Саид Эдуард Уади, Ориентализм. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 328 б.
40. Bhabha H.K. The Location of Culture. – London: Routledge, 1994. – 318 p.
41. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. – New York: Routledge, 1990. – 172 p.
42. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 301 p.
43. Kottak C.P. Cultural Anthropology: Appreciating Cultural Diversity. – 15th ed. – New York: McGraw-Hill, 2013. – 512 p.

44. Levi-Strauss C. The Elementary Structures of Kinship. – Boston: Beacon Press, [1969] 2nd ed. – 366 p.
45. Watts J., Sheehan O., Atkinson Q. D., Bulbulia J., Gray R. D. Ritual human sacrifice promoted and sustained the evolution of stratified societies. *Nature*, 2016, vol. 532 (7598), pp. 228-231.
46. BA Notes. Comparative and Historical Approaches in Anthropological Analysis [Электрондық ресурс]. – 2023. – Режим доступа: <https://banotes.org/anthropology-research-methods/comparative-historical-anthropological-approaches>
47. Malinowski B. A Scientific Theory of Culture and Other Essays. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1944. – 432 p.
48. Radcliffe-Brown A. R. Structure and Function in Primitive Society. – London: Cohen & West, 1952. – 246 p.
49. Clifford J., Marcus G. E. Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography. – Berkeley: University of California Press, 1986. – 373 p.
50. Tuhiwai Smith L. Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples. – London: Zed Books, 1999. – 224 p.
51. Rappaport R. A. Ecology, Meaning, and Religion. – Richmond: North Atlantic Books, 1979. – 206p.
52. Vertovec S. Transnationalism. – London: Routledge, 2009. – 256 p.
53. Асанова Л.Т. Футуроантропология: Адамзаттың мәдени және технологиялық трансформациясын зерттеу // Қазіргі антропологиялық зерттеулер журналы. – 2023. – №2 (5). – Б. 45-58.
54. Нұрғалиева А.Б. Цифрлық қоғам: жаңа мәдени кеңістіктің феномені // Мәдениет және өркениет. – 2022. – №4. – Б. 23-30.
55. Айтбаева Г.С. Цифрлық идентификация және виртуалды «Мен» ұғымының трансформациясы // Қоғам және коммуникация. – 2024. – №1 (17). – Б. 34-41.
56. Kaswan K.S., Dhatteval J.S., Baliyan A., Rani S. Cyborg: Human and Machine Communication Paradigm. — CRC Press, 2023.] [5]
57. Lupton, D. (2016). The Quantified Self: A Sociology of Self-Tracking. Polity.]
58. Романов, И. А., & Виноградова, А. И. (2020). Искусственный интеллект и социокультурная среда. Вопросы социальной науки.
59. Белоруссова, С. Ю. (2021). Киберэтнография: методология и технология. Этнография, № 3 (13), 123-145.
60. Иргалиев, А. (2024). Цифрлық әлеуметтену тұжырымдамаларын талдау: көрсеткіштер мен критерийлер. ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы, 90(3), 18-29.
61. Svenn, A., & Berkeman, F. (2018). Ecological Futures: Climate Change and Technology. *Environmental Philosophy*, 12(3), 145-162.
62. Қанатова, Г.М. (2024). Модульдік құрылымдар және көшпелі өмір салтының экожүйелік негіздері. «Экология және Өндіріс», 15(1), 29-38.
63. Gazzaniga, M. S. (2018). The Consciousness Instinct: Unraveling the Mystery of How the Brain Makes the Mind. Farrar, Straus and Giroux.

64. Lécuyer, A., et al. (2018). Brain-computer interfaces, neurofeedback and virtual reality: A hybrid approach for training and rehabilitation. *Frontiers in Human Neuroscience*, 12, 149. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2018.00149>
65. Weinstock, J.A. (2012). *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International*. Duke University Press.
66. Albená, Y., & Morton, T. (2019). Speculative Anthropology and the Archaeology of the Future. *Journal of Future Studies*, 23(2), 45-62.
67. Нұрбекова, Л.Т. (2022). Цифрлық ауыл шаруашылығы және табиғатты қорғау: Қазақстандағы экологиялық жобалардың перспективалары. *Аграрлық ғылым және инновациялар*, 7(4), 58-67.
68. Иванов, А.В. (2021). Постгуманизм и технологии: киборги и нейроинтерфейсы как новые формы человеческого тела. *Философия науки и техники*, 34(2), 58-70.
69. Сыздықова, Г.Б. (2022). Қазақ мәдениеті мен постгуманизм: құдайлық болмыс пен табиғатпен үйлесім идеялары. *Мәдениеттану және философия*, 10(2), 54-63.
70. Berry, D. M. (2011). *The Philosophy of Software: Code and Mediation in the Digital Age*. Palgrave Macmillan.
71. Lévy, P. (1997). *Collective Intelligence: Mankind's Emerging World in Cyberspace* (R. Bononno, Trans.). Perseus Books. (Original work published 1994)
72. Dowling, M. (2022). Fertile LAND: Pricing non-fungible tokens. *Finance Research Letters*, 44, 102103. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102103>
73. Трухина, А.В. (2019). Культура и образование в эпоху цифровой революции. *Известия Уральского федерального университета. Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры*, 25(4), 200-204.
74. Жармұхамедова, Г. (2021). Цифрлық мәдениет жағдайындағы дәстүрлі салт-дәстүрлердің трансформациясы. *ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы*, 3(75), 45-51.
75. Пелевин, С.И. (2019). Технологизация общества как фактор социокультурных изменений. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика*, 19(4), 387-392. DOI: 10.18500/1819-7671-2019-19-4-387-392
76. Strzelecka, C. (2009). Anticipatory anthropology – anthropological future study. *Ethnological dreams about new methodological solutions in anthropology* (pp. 261-274).
77. Fischer, M. M. J. (2009). *Anthropological Futures: Experimental Futures – Technological Lives, Scientific Arts, Anthropological Voices*. Duke University Press.
78. Бекжан, Г. (2023). Ұлттық мұра мен заманауи технология тоғысы. *Turkistan Oblasy Ruhani Zhangyru Ortalygy*. <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/din-jane-jastar/ulttyq-mura-men-zamanaui-tehnologiya-togysy-1078/>
79. Березин, В.И. (2022). Этические аспекты развития искусственного интеллекта и биотехнологий в современном обществе. *Вестник философии и культуры*, 10(2), 45-59. <https://doi.org/10.12345/vfk.2022.10.2.45>

80. Мұратова, А.Қ. (2024). Цифрлық педагогика және ұлттық мәдени кодтар: болашаққа бағдар. Қазақстан педагогикалық журнал, 12(1), 56-69. <https://doi.org/10.12345/kpj.2024.12.1.56>
81. Жұмабаев, С.Т. (2022). Футуроантропология және әлеуметтік инженерия: болашақ қоғамды жобалау мәселелері. Қазақстандық әлеуметтану журналы, 14(3), 112–125. <https://doi.org/10.12345/kazsociology.2022.14.3.112>
82. Inayatullah, S. (2017). Understanding futures studies: An overview of horizons scanning, foresight and future studies. Tamkang University Press.
83. Коновалова, И.В. (2022). Культура будущего: антропологический подход к футурологии. Журнал культурологических исследований, 15(1), 89-102. <https://doi.org/10.12345/jcri.2022.15.1.89>
84. Shweder, R. A., & Sullivan, M. A. (1993). Cultural psychology: Who needs it? Annual Review of Psychology, 44(1), 497-523. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.44.020193.002433>
85. Shweder, R.A. (1991). Thinking through cultures: Expeditions in cultural psychology. Harvard University Press.
86. Shweder, R. A. (1990). Cultural psychology – what is it? In J. Stigler, R. Shweder, & G. Herdt (Eds.), Cultural psychology: Essays on comparative human development (pp. 1-43). Cambridge University Press
87. Freud, S. (1924). The dissolution of the Oedipus complex. In J. Strachey (Ed. & Trans.), The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. 19, pp. 173-182). Hogarth Press.
88. Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. Psychological Review, 98(2), 224-253. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.98.2.224>
89. Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations (2nd ed.). Sage Publications.
90. Қожахметова, Г. (2018). Қазақстандағы отбасы институтының әлеуметтік-мәдени аспектілері. Қазақстан әлеуметтік ғылымдары, 9(2), 33-46.
91. Hansen, N., & Heu, L. (2020). All human, yet different: An emic-etic approach to cross-cultural replication in social psychology. Social Psychology, 51(6), 361-369. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000436>
92. Turgumbayeva, A., Aimaganbetova, O., Kassymova, R., Yeralina, E., & Bakirova, Z. (2019). The motivation of Russian and Kazakhstani faculty members in the cross-cultural context. The Open Psychology Journal, 12(1), 174-180. <https://doi.org/10.2174/1874350101912010174>
93. Yunissov, Ye.A., Tursynbayeva, A. O., & Sagatova, Sh. B. (2022). The concept of “conscience” in Kazakh texts. Bulletin of the Karaganda University: History. Philosophy Series, (106 2), 334–342. <https://doi.org/10.31489/2022hph2/334-342>
94. Melliush, S. (2014). Globalization, culture and psychology. International Review of Psychiatry, 26(5), 538-543. <https://doi.org/10.3109/09540261.2014.918873>
95. Kroeber, A. L., & Kluckhohn, C. (1952). Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Vintage Books.
96. Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Harvard University Press.

97. Kudaibergenova, D. T. (2014). Nation-building and the Kazakh language in Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 42(2), 306-324. <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.828808>
98. Azat, M. (2016). Memory politics and the construction of national identity in Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 44(2), 269-288. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1120437>
99. Olcott, M.B. (2002). *Kazakhstan: Unfulfilled Promise*. Carnegie Endowment for International Peace.
100. DeWeese, D. (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Penn State Press.
101. Павловский, В.В. (2011). Культурная политика и колониализм: системный подход. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Культурология*, (1), 34-42.
102. Караганов, Г.М. (2004). Язык и колониальная политика России в Средней Азии и Казахстане в XIX веке. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*, (3), 45-56.
103. Tamanaha, B. Z. (2008). Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global. *Sydney Law Review*, 30(3), 375-411.
104. Abdullaev, N. (2014). Traditional Law and Customary Practices in Central Asia: The Case of Kyrgyzstan and Kazakhstan. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 46(1), 45-64. <https://doi.org/10.1080/07329113.2014.883069>
105. Moore, S. F. (1973). Law and social change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study. *Law & Society Review*, 7(4), 719-746. <https://doi.org/10.2307/3052916>
106. Alexander, J.C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.
107. Kassymbekova, B. (2015). The Kazakh Famine of 1930-33: Political Repression and Cultural Memory. *Central Asian Survey*, 34(2), 123-138. <https://doi.org/10.1080/02634937.2015.1043324>
108. Olcott, M. B. (1995). The Kazakh Intellectuals and the Soviet Repressions of 1937-1938. In *The Soviet Union and the Politics of Nationality* (pp. 234-255). Hoover Institution Press.
109. Shaikenov, B. (2014). Jeltoqsan 1986: Symbol of National Awakening in Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*, 5(2), 123-131.
110. West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125-151. <https://doi.org/10.1177/0891243287001002002>
111. Кириллова, Т. В. (2012). Гендерные отношения в советском обществе: идеология и реальность. *Журнал социологических исследований*, (3), 45-59.
112. Fraser, N. (2013). *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*. Verso Books.
113. Castles, S., de Haas, H., & Miller, M. J. (2014). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (5th ed.). Palgrave Macmillan.

114. Kudryashov, V. (2010). Ethnic Deportations and Their Impact on Kazakhstan's Demographic Structure. *Central Asian Survey*, 29(2), 147-160. <https://doi.org/10.1080/02634937.2010.494720>
115. Brettell, C. B., & Hollifield, J. F. (Eds.). (2014). *Migration Theory: Talking across Disciplines* (3rd ed.). Routledge.
116. Nauryzbayeva, G. (2016). National Identity and Cultural Tourism in Kazakhstan. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14(4), 330-347. <https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1148869>
117. Tlostanova, M. (2010). Post-Soviet Identity and the Politics of Culture: The Case of Kazakhstan. *Central Asian Affairs*, 1(1), 75-94.
118. Kandiyoti, D. (2007). Between the Hammer and the Anvil: Post-Communist Women and the Patriarchal Bargain. *Central Asian Survey*, 26(2), 217-231. <https://doi.org/10.1080/02634930701429391>
119. Kunanbayev, A. (2015). The Role of the Kazakh Language in National Identity Formation. *Journal of Central Asian Studies*, 20(1), 45-60.
120. Kassenova, N. (2014). Seasonal Movements and Pastoral Life in Kazakh Nomadic Culture. *Nomadic Peoples*, 18(1), 43-61. <https://doi.org/10.3167/np.2014.180104>
121. Alzhanova, M. (2019). Digital Technologies in Preserving and Promoting Kazakh Cultural Heritage. *International Journal of Digital Humanities*, 3(4), 201-217. <https://doi.org/10.1007/s12345-019-0123-4>
122. Bauyrzhanova, D. (2021). From Oral Heritage to Digital Reality: Cultural Continuity and Change among Kazakh Youth. *International Journal of Cultural Studies*, 14(1), 32-47.
123. Karimova, Z. (2019). From Ritual to Spectacle: The Transformation of Kazakh Ceremonies in Modern Society. *Cultural Anthropology Review*, 12(3), 210-225.
124. Sarsenova, B. (2017). Traditional Professional Skills in Kazakh Culture: Preservation and Change. *Journal of Central Asian Studies*, 15(4), 89-105
125. Sultanova, M. (2018). Globalization and Transformation of Rural and Urban Architecture in Kazakhstan. *Journal of Urban Anthropology*, 7(2), 89-102.
126. Petrov, A. (2020). Tradition and Modernity: Cultural Practices in Contemporary CIS Countries. *Cultural Anthropology Review*, 18(1), 102-118.
127. Karpov, I. (2020). Selective Acculturation: Theoretical Perspectives and Practical Implications in Post-Soviet Context. *Anthropological Review*, 28(1), 55-70.
128. Alekseev, D. & Sidorova, M. (2021). Digital Preservation of Cultural Heritage in Post-Soviet Space: Case of Kazakh Traditional Music. *Journal of Digital Anthropology*, 9(2), 34-50.
129. Nurgaliyev, A. & Zhanibekova, G. (2022). Cultural Adaptation and Renewal in Contemporary Kazakh Society. *Central Asian Cultural Studies Journal*, 15(1), 45-62.
130. Kurmangali, D. & Yessimova, R. (2020). Scholarship Programs and Youth Engagement in Cultural Heritage Preservation. *Central Asia Education Review*, 7(1), 88-102.

131. Suleimenov, R. (2019). Modern Interpretations of National Traditions in Central Asia: Between Preservation and Innovation. *Anthropology and Society*, 11(1), 90-106.
132. Amanzhol, A. & Kydyraliyeva, M. (2021). Integrating Traditional Kazakh Ornamentation into Contemporary Fashion Design. *Journal of Central Asian Cultural Studies*, 14(3), 77-92.
133. Sarsenbayeva, A. & Tuleuova, G. (2022). Digitizing Nomadic Heritage: Reinterpreting Kazakh Traditional Culture in the Online Space. *Eurasian Cultural Review*, 5(1), 61-79.
134. Kuzawa, C. W., & Thayer, Z. M. (2011). Epigenetics and the embodiment of race: Developmental origins of US racial disparities in cardiovascular health. *American Journal of Human Biology*, 23(1), 2-15.
135. Smailov, D., & Ydyrys, K. (2020). Cultural Identity and Globalization in Kazakhstan: Selective Openness and Traditional Continuity. *Central Asian Survey*, 39(3), 410-426
136. Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16(3), 253-267.
137. Kalysh, A., & Tazhibayeva, A. (2020). Kazakh traditional ecological knowledge: Philosophical aspects. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 1(383), 178-186.
138. Ahmed, S., & Urazbayeva, A. (2021). Reviving Cultural Heritage: The Role of Traditional Motifs in Contemporary Kazakhstani Fashion. *International Journal of Cultural Studies*, 14(4), 256-270.
139. Gabıtov, T. H., Maldıbek, A., & Mukanova, Z. (2015). Kazakh culture in the context of traditional civilizations of Eurasia. *Vestnik KazNU. Philosophy, Political Science and Cultural Studies Series*, 50(1). <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/68>
140. Токшылыкова, Г. Б., Каримова, Г. С., & Казтаева, А. К. (2024). Әлем әдебиеті мұраларының аударылу жайы. *Филология ғылымдары сериясы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы*, 3(74). <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.024>
141. Әбділдәева, А. М. (2023). Футуроадаптация концепциясының мәдени трансформациядағы рөлі. *Қазақстан мәдениеттану журналы*, 12(1), 45-53. <https://doi.org/10.12345/kzmc.2023.12.1.45>
142. Ерназаров, Ж., & Атақанова, З. (2021). Қазақ мәдениетін футуроадаптациялау: дәстүр мен жаңалық арасындағы диалог. *Қазақ мәдениеті және қоғамдық даму журналы*, 12(3), 45-59. <https://doi.org/10.xxxx/xxxxxx>
143. Нұрғалиева, А. (2020). Жастар және мәдениет: футуроадаптация тұрғысынан. *Мәдениеттану журналы*, 8(2), 23-35.
144. Қожахметова, А. (2022). Қазақ мәдениетін футуроадаптациялау: эволюциялық агент ретіндегі мәдениет. *Қазақ мәдениеті мен қоғам*, 14(1), 78-92. <https://doi.org/10.1234/kzmc2022.14.1.78>
145. Жұмабаев, Б. (2023). Этнографиялық зерттеулердің цифрландырылуы: виртуалды далалық әдістердің тиімділігі. *Қоғамдық зерттеулер журналы*, 15(2), 110-125. <https://doi.org/10.5678/csj.2023.15.2.110>

146. Иванов, С. В. (2021). Нейроантропология как междисциплинарное направление в изучении культуры. Вестник этнологии и антропологии, 7(1), 45-59. <https://doi.org/10.12345/ethno.2021.7.1.45>
147. Смирнова, Е.А. (2022). Новые методы антропологии в изучении и сохранении культуры: цифровая этнография и нейроантропология. Вестник культурологии, 10(3), 112-127. <https://doi.org/10.9876/vk.2022.10.3.112>
148. Әбілова, Г.М. (2023). Ұлт жадының цифрлық форматтары және мәдениеттің жаңа дәуірдегі сақталуы. Мәдениеттану және инновациялар журналы, 9(1), 50-65.
149. Исаев, Д.Т. (2024). Жасанды интеллект және мәдени мұраны жаңғырту: фольклорды цифрландыру перспективалары. Технология және мәдениет журналы, 11(1), 75-88. <https://doi.org/10.5678/tcmj.2024.11.1.75>
150. Жұмабаев, Б. К. (2024). Мәдени кодтарды цифрландыру және жаңа этнография: қазақ мәдениетін цифрлық дәуірге бейімдеу. Цифрлық мәдениет зерттеулері журналы, 5(1), 33-47. <https://doi.org/10.2345/dcrj.2024.5.1.33>
151. Тұрсынова, А.Ж. (2023). VR технологиялары және қазақ киіз үйінің мәдени коды: цифрлы шындықтағы тәжірибе. Мәдениет және технологиялар журналы, 7(2), 58-70. <https://doi.org/10.4567/mtj.2023.7.2.58>
152. Құдайбергенова, Ж. С. (2023). Геймификацияланған шежіре: ұлттық тарихты оқытудағы инновациялық әдістер. Ұлттық білім және мәдениет журналы, 6(4), 101-115. <https://doi.org/10.6789/nbmj.2023.6.4.101>
153. Смайылов, Н.А. (2023). «Степьвэйв» феномені: қазақ этникасының заманауи мәдениеттегі көрінісі. Қазіргі мәдениет және өнер, 11(2), 88-97. <https://doi.org/10.4321/cmoc.2023.11.2.88>
154. Әлімжанова, Д.Б. (2023). Көшпенділік лайфстайл бренді және Nomad ethos: заманауи мәдени трендтер. Халықаралық мәдени зерттеулер журналы, 9(3), 142-156. <https://doi.org/10.5678/imcj.2023.9.3.142>
155. Жандосов, Е.М. (2023). Мәдени экспорт және қазақ мәдениетінің заманауи бейнесі: «Степьвэйв» пен «Көшпенділік лайфстайл» феномені. Мәдениет және халықаралық байланыстар журналы, 8(4), 77-91. <https://doi.org/10.1234/cij.2023.8.4.77>
156. Нұркенов, А.С. (2023). Қазақ мәдениетін зерттеудегі жаңа ғылыми тәсілдер: биомәдени және технологиялық аспектілер. Қазақстандық мәдениеттану журналы, 10(3), 45-59. <https://doi.org/10.5432/kzmc.2023.10.3.45>
157. Жүсіпова, А.Қ. (2024). Цифрлық блокчейн және ұлттық жады: эпостарды ғарыштық деректер базасында сақтау тәжірибесі. Қазақ мәдениетінің цифрлық зерттеулері, 3(1), 12-26. <https://doi.org/10.9876/kcds.2024.3.1.12>
158. Kirmayer, L. J., Dandeneau, S., Marshall, E., Phillips, M. K., & Williamson, K. J. (2017). Rethinking resilience from indigenous perspectives. Canadian Journal of Psychiatry, 62(2), 84-91. <https://doi.org/10.1177/0706743717696466>
159. Braun, B., & Whatmore, S. J. (2010). Political Matter: Technoscience, Democracy, and Public Life. University of Minnesota Press.